

Грицько Сірик

ПІД СОНЦЕМ ОБЕЗДОЛЕНИХ

(Демократія)

Частина дев'ята

Накладом автора
Торонто, Канада
1988

diasporiana.org.ua

Грицько Сірик

ПІД СОНЦЕМ ОБЕЗДОЛЕНИХ

(Демократія)

Частина дев'ята

Накладом автора

Торонто, Канада
1988

Hrytsko Siryk

**IN THE WORLD
OF THE DISPOSSESSED
(DEMOCRACY)**

Part nine

Published by the *all*
Toronto, Canada
1988

Як і оця клоака плутократій,
Що в ній живем, була, як близнюки,
В одному мозку бережно зачаті;
І це — щаблі в прийдешнє, у віки,
До царства щирозолотного Астрей.

Петро Карпенко-Криниця, *Повернення друга*

"Краще нам, невинним людям,
Отут на чужині кістями лягти,
Ніж у московську неволю йти:
Білим тілом гноїти бори сибірськії,
Заловняти надра уральськії,
Щоб над нами жиували кати кремлівськії.
Чуєш, Сталінє скаяний,
Від української крові п'яний?
Умремо — не підемо,
На поталу не поїдемо!"

Яр Славутич, "Дума про Кемптен", 1947

В СТРАХА ЗАВХДИ ВЕЛИКІ ОЧІ

Везти нас із Берліну потяг чомусь не поспішав; більшу частину ночі простоював, ніж був у русі. Німці, що їхали в дальші околиці, повкладалися на лавах, на своїх торбах і клунках, а то й на голій підлозі. Ті, що їхали з Берліну в недалекі околиці, товпилися на проході у вагонах та в тамборі (вхідній площинці), за ніч повисідали. Нам би вже й можливо було повіляти з закапелка для вугілля та повкладатися хоч на проході у вагоні та заснути з годину чи дві, але часті зупинки потяга наганяли нам страх, і ми при кожній зупинці сподівалися облави на дезертирів, або перевірки документів німецькою жандармерією. Тому продовжували стояти в тому закапелкові. Довга безсонна ніч, напружене очікування небезпеки та безпорушне стояння на ногах, під час зупинок, уже на світанку, примусило нас перемогти страх і рішитися вилізти з закапелка, щоб розі'яти закостелі від стоянки ноги, позбутись обважіння від безсоння тіла та й спорожнитися завчасу, щоб удень менше бути в німців на виду. Роздивитися, як далеко ми заїхали вночі від Берліну, чи бува не вештаються біля потяга жандарми, або якісь підозрілі особи, і взагалі, як у нас казали, ранок за вечір мудріший. Одночасно щось довідатися й підготуватися до наступного дня, нашого непередбаченого й неуявленого майбутнього.

Потяг стояв на бічній колії якогось роз'їзду чи підміської станції, з правого боку, від головної, одноколійної залізничної колії. Ні на каліях, ні на узбіччі гори, порослої густим молодняком хвоїни снігу вже не було. Це нам відразу впадало в очі й давало підставу не боятися близькості Берліну та можливої погоні за нами. Дещо спереду потяга, ліворуч від залізниці, в ранковому серпанкові виднілись дерев'яні бараки табору військовополонених або робітників-естівців, відгороджені від залізниці дротяною огорожею. Від узбіччя гори, над бараками табору, висіла, ніби запона, хмара густого сивого диму з димарів тaborової кухні чи випарів туману з якоїсь більшої водойми. В розрідженному і прохолодженному, ранковому повітрі, після теплого вагона, нам скоро став дошкуляти холод, що викликало дрожі по всьому тілу. Але, цікавлячись, чого ми стоїмо на бічній колії та чому в ранковій тиші не чути не тільки голосів залізничників чи пасажирів, але й шипіння паротяга, ми вилізли на узбіччя гори. Потім поміж хвійками підтюпцем, щоб скоріше зігрітися, подалися туди, де мав бути паротяг. Як залізничник, хоч і не дуже досвідчений, я вмів розпізнати, де голова потяга, а де хвіст. Чому паротяг залишив наш потяг на якомусь безлюдному роз'їзді? Нам стало дивно і ми почали розглядатися біжче, в чому причина. Незабаром натрапили недалеко від потяга на заслонений туманом та молодою хвоїною станційний будинок із написом Wittenberg. Від такої несподіванки у мене не лишв мову, але

і розум відібрало. Я, витріщивши очі на напис на будинку, вяснити хотів моїм друзям небезпеку, хоч руками, але вони, тупаючи на місці, грілися і не звертали уваги на моє перестереження.

— Віттенберг! — вигукнув я так, що аж відлуння відбилося від узбіччя гори.

— Ну, то й що? — обізвався Анатолій, не перестаючи тупцюватись на місці.

— Юнкер, — кажу їм дещо заспокоївшись, — знає що у Віттенберзі працюють мої дівчата-хуторянки. Він напевно й повідомив жандармерію про нашу втечу, а жандарми й наказали залиничникам затримати потяг якраз тут, щоб нас і зловити.

Йосип і Петро добре знали про моє листування з дівчатами-хуторянками і без застереження повірили в небезпеку, а Анатолій почав навіть розпитувати не так про листування з дівчатами, як про мої стосунки з Юнкером.

— Як далеко Віттенберг від Берліну? — поцікавився він.

— Може 50–60 кілометрів навпросте, а залиницю близько сотні.

Після короткої наради, ми вирішили триматися якнайдалше від потяга в хвоїні. На випадок появи жандармів негайно розбігтися в різні сторони та рятуватися, як кому випаде. Але наш перестрах був даремний; невдовзі залиничники приїхали, правдоподібно з недалекої станції, пихаючи клубами диму й шипівші парою з паротяга. Причепили його до потяга і без жодних свистків та грюкання вагонами потяг рушив уперед. Ми на ходу повсідали в перший до нас вагон і примістилися в невеликому відгородженні навпроти вбиральні. Відгородження було чистіше й більше за нашого попереднього вугляного закапелка; ми могли навіть напереміну посидіти навколошки “по-турецькому”, підгорнувши під себе ноги. Німці відходком багато не користувались і нечасто напускали смороду в наше відгородження, а пасажири, що з настанням дня їхали на короткі відстані й товпилися на проході вагону, закривали нас від небажаних нам очей. Так, у тому відгородженні ми перебули перший день нашої подорожі в невідоме; пізно увечері нам об'явили залиничники, що потяг далі цієї станції до ранку нікуди не піде. Ті, хто не має місця у вагоні для спання, можуть висісти й переноочувати в станційному приміщенні.

Німці з клунками та з дітьми покидали вагон, не було причини й нам сидіти в цьому тісному відгородженні до ранку чи тільки до можливої повітряної тривоги. Ми замішалися між німців і вийшли з вагона.

З першого погляду, можна було зрозуміти, що ми десь у досить великому місті. Понад станційними коліями високі перони, на них сліди неводноразового бомбардування. Станційний будинок цегляний, розлогий;

десь до половини вже не тільки на м'юму нема дахівки, але й кроков. У Берліні ми ніби були звикли до бомбардування, знали, де і як ховатися, а в незнайомому місті треба спершу роздивитися, на всякий випадок, а потім уже й думати про місце на сон. Позаду станційного будинку ми розшукали на півзруйнованій стіні назуву цього міста, а потім на малі усталили, що ми в місті Вюрцбурзі (Würzburg). Як ми потрапили в це місто Вюрцбург, їduчи до Авгсбургу, ми не могли зрозуміти. З Берліну на Авгсбург треба було їхати на півден, а нас чомусь скрували на захід і завезли в Вюрцбург — під самісінський фронт! Як ми не розшукували на малі Німеччини, при затемненій лямпочці на станційному будинкові, інакшого Вюрцбургу, як не зрівновали назуву міста на малі і напис на півзруйнованій стіні станційного будинку, Вюрцбург ним і залишився, і вже в зоні військових дій західного фронту.

Якщо була б пошкоджена залізниця, що пов'язує Берлін з Авгсбургом, нас мусили б затримати десь на іншій станції. Отже, правдо-подібно Авгсбург уже захопили радянські війська, або американці, що наступають через Італію. Так міркували ми й вирішили — хай буде так, як буде, а під західним фронтом нас Юнкер розшукувати не буде. Ми пішли в станційний будинок роздивлятися, де бомбосховище. Також знайти місце в станційній залі для пасажирів, хоч на підлозі, для сну. У залі для пасажирів місця вже бракувало. Крім того, пасажири в залі були переважно німкені з дітьми. Жіночий лемант і вереск дітей нам зовсім не подобались. Написи та вказівки повідомляли пасажирів про бомбосховища в пристанційному парку. Ми постояли трохи в станційній залі та вирішили йти в парк, щоб розвідати, де бомбосховище та, може, вільне місце в них. У парку ми виявили досить вигідні лавки не тільки для сидіння, але й для сну. Біля лавок і вода била водогреєм із труби. Посмакувавши досить смачної води, ми пригадали, що ще від учорашиного обіду нічого не їли, але в кишенях були скиблки хліба, шматочки сиру, а Йосип у своєму вузлику мав підпалені вівсяники. Пересохлий і покришений хліб у кишенях та поплющені шматочки сиру з вюрцбурзькою водою нам смакували, але Йосипові остоюкуваті й підпалені вівсяники на "закуску" не пішли, колючі та смердючі. А ми таки хоч зі зруйнованої столиці Гітлерового Третього Райху, але з голоду ще не притухали. Щоб не ображати Йосипа, порадили йому тримати вівсяники на чорний день.

Ніч була, хоч і весняна, але вже тепла. Лавки вигідні, парк не зритий бомбами, розлогий, зі старими деревами. Бомбосховища нові, цементовані. Усівшись на лавках, ми вслухувалися в гул гарматної канонади на фронті чи майже безперевне бомбардування недалеких міст американською авіацією. Пробували вгадати, навіщо нас німці підвезли до фронту та як нам використати становище, щоб безпечно перекочувати через фронт — на американську, англійську, французьку чи хто там із

союзників наступає на цьому відтинку фронту — сторону. І покінчти зі страхом від можливої помсти німців за дезертирство з Берліну чи взагалі покінчти з війною.

Я, Петро та Йосип були згідні "загубитися" у Вюрцбурзі чи десь у його околиці й чекати щастя й долі разом із фронтом. Анатолій був переконаний, що фронт до Вюрцбургу прийде, може, й за місяць, а ми, окрім посвідок про наше призначення на Авгсбург, більш нічим не можемо пояснити будь-якому жандармові, чого ми тут.

Залишатись на одному місці значить наражати себе на небезпеку. Треба бути в русі, якщо навіть і доберемось до Авгсбургу, — переконував Анатолій. Він краще за нас знову німців та їхній порядок. Добре володів німецькою мовою. Ми погодились послухати Анатоля і вже навіть почали дрімати, вигідно повкладавшись на лавках у парку, як наш перепочинок перервали сирени. Давали повітряну тривогу. У бомбосховище вюрцбуржці чомусь не поспішили. Заспані пасажири зі станційної залі більше кляли тих, що їх із залі гнали в бомбосховище, ніж тих, що були винуватцями сполоху. На нас крикнув яксь старий німець із білою пов'язкою на рукаві: *raus!* І ми, не сперечаючись, пішли в бомбосховище. Там при свіtlі не тільки ще раз перевірили на малі, де ми знаходимось, але й виявили, що в тутешньому бомбосховищі ще вигідніші лавки ніж у парку. Налету літаків тієї ночі на Вюрцбург не було. Тривога тривала не довго. Німці порозходились додому або на свої місця в станційній залі. Наглядачі бомбосховища погасили світло, не перевіривши, а ми там і залишилися ночувати.

Потяг до Авгсбургу мав відійти о восьмій годині ранку. Мені особисто не хотілося ще добу чи дві тіснитися по вагонах, уткаючи від доброї нагоди якнайвидше позбутися німецької "опіки", щоб не попасти під московську. Я навмисне зволікав умиванням біля водограю в парку, щоб запізнилися на потяг, але залізничники також не поспішили в напевну дорогу. Потяг не відійшов з Вюрцбургу навіть о дев'ятій годині. Самі обставини так склалися, що нам ніби треба було виїхати з Вюрцбургу.

Минуло півтори доби, як ми залишили "Кроне" і нашого опікуна Юнкера. Заїхали під самий західний фронт, а тепер "завернули оглоблі" від нього. За цей час навіть ніхто не поцікавився, хто ми, як і чого кудись їдмо. Сьогодні вранці, залізничник на вихідних дверях станційного будинку був зацікавлений рахунком пасажирів, а не їхніми квитками чи дозволами на переїзд потягом. Сьогодні ми вже не шукали якогось закапелка, а залишилися чекати на пероні, поки всядуться німці у вагони, а нам залишать тамбір, звідки спостерігатимемо околицю та скоріше за всіх німців вибремося з вагона під час можливого повітряного налету.

Залізниця в гористій місцевості звивиста й пошкоджена бомбами, потяг не набирає швидкості. Ранок сонячний і теплий. Нам у тамборі просторо, й вигідно. По деякому часі, розглядаючи околицю, ми зауважили, що вона нагадує щось із вчорашнього дня, і почали звертати увагу на назви станцій через які ми проїздили. Звіривши їх на мапі, ми прийшли до висновку, що нас таки везуть тією самою дорогою, що й везли вчора. Тобто назад до Берліну або принаймі кудись на Чехословаччину. З Вюрцбургу є пряма залізниця до Нюрнбергу й далі до Авгсбургу. Можна також їхати через Бамберг на Нюрнберг і Авгсбург, а ми вже минали Бамберг і далі прямуємо на схід, а не на південь. Завезуть нас у Чехословаччину, а там москалі нам "сплетуть лапти". Якщо завезуть до Берліну, німці постріляють. Один вихід із нашого непевного становища — втікати з потяга на перший-ліпшій більшій станції. Доки ми думали й гадали, де та з якої причини залишити потяг, на невеликій станції Ліхтенфельц заревіли сирени на повітряну тривогу. Потяг затримали, наказали всім пасажирам залишити його та схоронитися у глиняних підкопах попід досить крутую кручею, або втікати спуском дороги на гору, в попрорізувані водою глибокі яри. Нам це більше, ніж подобалось, і ми попрямували покрученою та стрімкою дорогою на гору. Гора була не вища двох чи трьох сот метрів. Але щоб вибратися на ній треба було пройти більш як кілометр покрученої, слизької глинистої дороги.

Сонце вже було зійшло з весняного зеніту і котилося в той бік, звідки ми приїхали, до Ліхтенфельцу. Містечко Ліхтенфельц невелике, розкинулось довгим шнурком по узбіччю кількох пагорбків чи навіть гір. Посередині неширокої долини виднілась річка Майн, а далі на схід від містечка і самої станції, — велика сортувальня вантажних вагонів і довжелезній залізничний міст через річку. По другому боці долини гори й горби більш похили, але правдоподібно вищі за сьогодінні. На їхніх узбіччях, між перелісками, видніють більші й менші скupчення будівель, але ні там, ні в околиці Ліхтенфельцу не видно фабрично-заводських димарів чи багатоповерхових будинків підприємств. Гора, на яку ми вибралися майже до самого схилу використовується під посіви. Ліворуч від дороги був чималий лан зораного зябу, а праворуч зеленів лан озимої пшениці чи жита. Вдалині, під ліском, видно чимале господарство бавера, а біля нього загорода з чередою корів. На горі, хоч і потягусє вітрець із прохолодою, для ока й для душі вже справжня весна. Ми всілися на зеленій траві проти сонця в неглибокому яру та взялися знову розглядати мапу Німеччини, щоб вирішити, куди нам вирушати, якщо літаки зруйнують залізничну колію. Але нам таки пощастило залишити потяг і нашу відсутність виправдувати бомбардуванням.

— Hende hoch! Руки вгору! — Почулося над нами. Ми піднялися, не розглядаючи хто й для чого нам наказав.

— Подати мені той папір, що ви розглядали! — Сказав знову голос німця над нами.

Анатолій не спускаючи лівої руки, підняв мапу Німеччини з землі і, вставши, подав її молодому німцеві в цивільному одязі.

Німець, не розглядаючи докладніше, побачив що це мапа Німеччини, не якийсь там шпигунський документ, а звичайна подорожня мала, яку можна за 50 пфеніків купити в будь-якому кіоску з газетами, в будь-якому німецькому місті.

— Ви з потягу? — запитав.

— З потягу, — відповів Анатолій. Але в цей час понад долиною Майну дуже низьким льотом з'явилося десятків два американських бомбардувальників та з півдесятка винищувачів над ними. Німець віддав мапу Анатолієві, маixнув рукою, щоб ми всілися в ярку, а сам поспішив дорогою на узгір'я. Бомбардувальники правдоподібно поверталися з бомбардування якихось об'єктів у долині Майну, куди ми мали їхати, або прокрадалися в запілля фронтових німецьких частин, тому над Ліхтенфельцем ніякий літун не забажав пустити хоч кілька кулеметних черг, хоч би пострашити мешканців містечка й пасажирів.

Зразу після перелету літаків над містечком заревіла сирена відбою. За декілька хвилин, не повідомляючи свистком пасажирів, відійшов у дальшу дорогу потяг, а ми залишилися сидіти на м'якій траві в ярку, в надії, що той молодий німчук повернеться до нас по виясненню, чому ми не від'їхали потягом. А ми мали йому поскаржитися, що то він у цьому винен, бо наказав нам сидіти в ярку помахом руки. От ми через нього й прогавили потяг!

Почекавши в ярку з годину на німця, вирішили тепер давати раду собі іншою вигадкою. Звернули на маловживану дорогу понад узбіччям гори й пішли в недалекий лісок, що виявився не ліском, а тільки переліском молодих дубків, ясенів та ліщини понад неглибоким яром. За яром стояло декілька господарств німецьких селян. Ми й пішли подивитися зблизька на все те. Господарства були більш подібні до невеликих колгоспів, ніж до заможних наших селян. Біля кожного двору ми звичайно зупинялися, рахували бичків і теличок у загороді, розглядали господарські й житлові будови. Найбільше нас цікавило довідатися, чи бува на цих німецьких господарствах-колгоспах, не працюють батраками наші земляки-остівці. Ми хотіли більше знати про тутешні обставини й можливості влаштуватися "крутити хвости коровам". На одному подвір'ї, зауваживши стару згорблену німкеню, Анатолій гукнув до неї, але вона навіть не звернула уваги на його заклик і поспішила в один із господарських будинків. Довший час не виходила. В переході від

одного двору до другого ми відчували людську мову й зауважували людський рух на господарстві, але коли підходили ближче, воно ставало обезлюднене. Собак правдоподібно німецькі селяни не потребують для охорони господарства або не люблять витрачатися на їх утримання. Отже не було нагоди навіть спровокувати якогось там собаку погавкати на нас і цим викликати господаря на розмову.

Сонце вже було спустилося до самих верхів гір у далині. Нам треба було вертатися в містечко, на залізничну станцію і там вияснювати, чи вірніше брехати, як і чому ми "перестрашилися" повітряної тривоги й "загубилися" на горі та прогавили потяг. Але коли ми вже спускалися дорогою в ярок, з останнього німецького господарства погукав нас старший чоловік-німець із покаліченою ноговою та й поцікавився, хто ми, чого тут довший час блукали поміж господарствами, куди тепер на ніч прямуємо. Анатолій вияснив йому причину нашого зацікавлення господарствами та нашого безрадного становища. Замість поради чи висловлення недовір'я, німець тільки запитав нас, чи ми палимо тютюн. Ми вже три дні тютюну не мали, а Йосип останнього недокурка-бичка спалив ще минулої ночі в парку, після нашої останньої вечери, тому Анатолій, подумавши що німець бажає дістати тютюну, почав перед ним вибачатися.

— Най, най! — Заперечив німець. — Я й сам не палю тютюну, і не люблю тих людей, що цю звичку мають. Я тільки думаю, що вам нема куди ити на ніч і нема чого кудись їхати. У нас тут у горах безпечно, а навесні баверам (селянам) треба додаткових робочих рук, то ви в мене переночуйте, а завтра вранці підете до Ліхтенфельцу в арбайтзант (бріжа праці), і там ваша непевність стане реальністю; дадуть вам працю, житло й харчі. Від несподіваної доброти цього старшого покаліченого німця ми зрадили, ніби малі діти на вид несподіваного медяника, тиснули йому руку, дякували й запевняли через Анатолія, що ми його добродти йому не забудемо.

Німець у свою чергу, зрозумівши, що дійсно ми потребуємо допомоги, а він робить добре діло не тільки для нас та його земляків-баверів, але й для самого Бога, почав нам вияснювати свої релігійні переконання. Його неспокой сьогодні мучив його цілий день, аж поки надійшли ми. Йому ніби камінь із грудей відвалився.

Було в цьому справді якесь Боже провидіння, чи тільки збіг обставин і вияв людської доброти, я не стану надуживати людську й Божу дію. Але німець був часною і сумлінною людиною, показав нам драбину на вишкі над повіткою, де стояли його машини та знаряддя для обробітку землі. Сказав лізти туди ночувати в соломі. Після двох турботливих і недоспаних ночей і двох напруженіх і непевних днів, ми навіть незчулися, коли й поснули в німецькій свіжій соломі та проспали

до пізнього ранку. Прокинувшись, позлазили з вишок. Сонце було вже височенько на небозводі. Німець, правдоподібно упоравшись біля худоби, поїхав у поле, а нам залишив біля драбини відро з водою, черпак та чотири чисті коротенькі рушнички. Люди вважають нас за людей, то й нам належиться відповідно до них поставитися. Повмивавшись біля відра холодною водою та пообтиравшись м'якими й чистими рушниками, стали радитися, як старому німцеві віддячитися. Може послати Анатолія з п'яткою німецьких марок до дверей хати чи наблизитись усім гуртом та особисто висловити йому подяку? Ралтом до нас наблизилась молода німцева невістка або старша його дочка з чималим полумиском гарячого навару, чотирма ложками та чотирма скибками житнього селянського хліба, щедро відрізаного з великого круглого буханця. Привітала нас не з добрим ранком (Guten morgen), як ми чули від німців у Берліні ранкове вітання на підприємстві чи на вулиці, а Grüss Gott (Вітай з Богом), поставила дерев'яний піднос із полумиском, ложками та скибками хліба і, якось лукаво поглянувши на нас із-під низько зав'язаної хустини над обличчям, швидко відійшла до хати.

Скибки хліба були не менш як по 200 грамів вагою. Суп чи вірніше віввар зі свинини, заварений яшним борошном, був масний, смачний і поживний. Після такого сніданку ми вирішили до п'ятки за ночівлю добавити ще п'ятку за сніданок та запропонувати німцеві нашу допомогу на господарстві — так довго, як йому буде потрібно. Спорожнили відро, поклали рушники та черпак до полумиска й ложок на піднос і з цим післили Анатолія, з подякою та нашою пропозицією, до дверей господарського будинку. На стук Анатолія з дверей вийшла стара німкеня і, вислухавши уважно, рішуче відмовилася взяти від нього гроші та пропозиції нашої допомоги.

Батько нам наказав, щоб ми вас доглянули, нагодували і випровадили з Богом у дорогу, а більше ми нічого не знаємо і нічого від вас не бажаємо. — Анатолій, не зважаючи на протест старої німкені, поклав гроші на дерев'яну підносі, щоб хоч цим подякувати добрим людям. Так ми залишили наш приемний нічліг у привітного німця, хоч і не в зовсім привітній країні.

Наша поява на біржі праці й наше бажання залишилися в цій околиці, щоб улаштуватися на працю в місцевих селян-баварів, викликала не тільки недовір'я до нашого твердження, що ми заблудили були вчора в горах під час повітряної тривоги і прогавили потяг, але й здивування. Спершу нас випитувала й перевіряла наші папірці молода німкеня. Потім у вікні з'явилася стара пані, сивоволоса і з моноклем, завішеним на шні, мабуть на золотому ланцюжкові, і забажала вислухати наше вияснення та бажання.

— Ви їхали потягом із самого Бреславу? — Запитала вона про наше "заблукання" в горах та ночівлю в баверів.

— Потягом. — Відповів Анатолій, не підозріваючи піdstупу.

— То ж на потязі вас ніхто не обробував, і ніхто вам не забороняв брати на потяг ваші речі?

— Ні. — Відповів упевнено Анатолій.

— То як же воно сталося, що ви, окрім маленьких пакунків, не маєте жодних речей, необхідних для людини щоденno? Ви правдоподібно втекли з якогось табору, — висловилася стара німкеня.

Анатолій почав вияснювати німкені, що місто Браслав зруйноване і спалене під час бомбардування і ми втратили там все, що мали, але стара німкеня мабуть на своєму віці бачила кращих брехунів, як ми з Анатолієм, і не далається натягнути.

— Бреслав спалений і розбитий. Ваші речі там залишилися в руїнах чи погоріли, а як ж ви вціліли?

— Ми були в бомбосховищі.

— Люди, ховаючись у бомбосховища, завжди беруть із собою речі першої потреби, а ви виняток чи що? — Впевнено сказала стара німкеня.

Перед тим як іти на біржу праці з нашою вигаданою приключкою нашого заблудження в горах, ми на наші майнові достатки не звертали уваги і можливості вияснення, чому не маємо з нами валізок, вузлів чи навіть мішків, не обговорювали. Тому я був не певний, чи Анатолій має щось відповідне на думці, щоб запевнити стару німкеню в нашій правдивості, поспішів йому на допомогу.

— Скажи ти, що коли ми втікали від московських більшовиків, то й штанів на собі не мали, а те, що маємо, це вже в Німеччині назирали.

Анатолій переказав німкені те, що я йому сказав про нашу втечу від більшовиків. Вона ніби задовольнилась Анатолієвим виясненням, сказала нам сісти на лаві й почекати на її рішення. За хвилину молода німкеня зачинила вікно, з якого стара німкеня допитувала нас, а ще за хвилину звідкілясь у почекальні біржі з'явився той молодий німець, що вечора наказував нам підняти руки вгору і захадав, щоб ми показали йому наші долоні. На втікачів із концтабору ми з виду не могли бути підозрілі, а шорсткі з мозолями долоні були певним доказом, що ми не дезертири з якоїсь військової частини. Молодий німець, переглянувши і пошипавши наші долоні, сказав нам, що згоджується приспівати нас до арбайтзамту в Ліхтенфельці та приділити на працю в місцевих баверів. Молода німкеня, відчинивши вікно, захадала наших посвідок із берлінського фертенштеле і знову зачинила вікно.

Можливо з годину часу ми сиділи скокійно й чекали на відчинення вікна молодою чи старою німкенею та повідомлення про призначення нас до того чи іншого бавера. Але коли промінула й друга година без

виклику нас до вікна, у нас почав роїтися не тільки сумнів у німецьку відвартість, але й страх перед підступністю.

— Той старий, із підлєсивістю та з вірою в Бога, порадив нам іти на біржу праці замість до Червоного хреста, а цей молодий потішив обіцянкою приписати нас у Ліхтенфельці та призначити на працю до баверів, а насправді заманили нас у це якесь підозріле приміщення, повідомили жандармів і тепер чекають на їх прибуття, щоб нас без опору заарештувати. Почали ми між собою обговорювати можливі наслідки нашого легковірства та нерозважності.

Було б краще тхати кудись у більше місто... Було б спершу зайди на залізничну станцію... До Червоного Хреста... Краще бути в русі... Треба б... Але що саме зробити, щоб якось дочекати переходу фронту чи закінчення військових дій, у тій сколіці, де ми могли перебувати, ніхто не міг напевно передбачити.

Десь уже перед полуднем, на подвір'я під самі вікна почекальні арбайтзамту заїхав невеликий, із рудою розкуйовданою чуприною і довгим батогом у руках, німець на парі добре вгодованих гнідих так званих коней-битюгів (тяговозів) та, ніби кудись поспішаючи, ще не зупинивши коней, скочив з воза і майже бігом ускочив у почекальню і постукав батожищем у вікно. Молода німкеня, відчинивши вікно, привітала його так, як нас сьогодні вранці дівка чи молодиця в бавера, і подала йому Йосипову посвідку та папірець до підпису. Але він сказав їй, що спершу бажає бачити приділеного йому робітника. Вона покликала Йосипа до вікна. Німець довгенько чухав свою руду чуприну і поглядав то на нас то на Йосипа, нарешті сказав німкені, щоб та наказала Йосипові скинути верхню одяжину і показати йому долоні рук. Йосип був досить мускулистий: працюючи на Кроне, “завівся” й мозолями на руках, чим і задовольнив цього майбутнього працедавця. Підписавши німкені папірця, наказав Йосипові поспішати за ним. Йосип із природи не надто повороткий. Ошипування його німцем та огляд долонь мабуть йому зовсім не сподобалось, тому він нехотя поплантався за німцем, але вже біля його воза зайшов із німцем у непорозуміння. Йосип хотів сідати на воза в задкові, а німець тікав батожищем на передок, на нешироку дощину, звідкіль управляють кіньми. Німець голосно обсипав Йосипа лайкою та погрожував батожищем, але вдарити не посмів. Йосип нарешті всвісся біля німця на вузькій лавчині — і вони від'їхали.

За півгодини чи щось, на подвір'ї з'явився віз, запряжений двома безрогими волами. За возом на подвір'я зайшов повагом у довгій одежі з піднятим ковніром товстий і довготелесий німець, узяв в'язку сіна з воза і підкинув волам, а потім повагом зайшов у почекальню і мовчки став біля вікна. Сива німцева чуприна була коротко підстрижена, червоне набрезклє обличчя поголене, але його довгопола одежина була

засмальцювана, ніби в залізничного "гаврила", що підмащує осі коліс під вагонами. Німкеня за заслоною вікна мабуть зауважила його присутність у щілину і, відчинивши вікно, підлесливо поскриготала вітаючи, але він не звернув уваги на її привітання, а став мовччи показувати на нас пальцем, із чого Німкеня й ми здогадалися, що він питаеться, кого з нас йому призначено. Німкеня гукнула Петра. Петро підійшов близче до Німця, а той безцеремонно почав обмачувати його, ніби перекупки курку на базарі. Також не забув перевірити Петрові долоні. Правдоподібно задовольнившись Петровим станом, червономордий здоровило підписав папірець на підвіконнику, завернувся і вийшов з почекальні. Німкеня у вікні віддала Петрові його берлінську посвідку та сказала йти услід за Німцем. Петро скривився, як середа на п'ятницю, глянув на нас та Анатолія з підозрінням, ніби висловлюючи образу, мовляв, ще ви нас із Йосипом запроторили в неволю до узурпаторів і рабовласників, нагнув голову й пішов услід за Німцем до його волів, а потім за возом з подвір'я.

Не встиг Петро зникнути з подвір'я, як із кімнати виншла та стара Німкеня, що випитувала нас про наші "маєтки", і наказала мені йти за нею. Ми прийшли сюди добровільно та з проханням про працю та притулок, то й тепер нема чого противитися, куди й на яку працю чи до якого рабовласника нас приділяють. Забрав свої пакунки з лави і пішов за старою Німкенею. Під стіною цього будинку, на вулиці, стояла молода Німкеня, може років 17-18 із велосипедом і моєю берлінською посвідкою в руках. Я простягнув руку по свою посвідку, а вона сказала пеіп (ні), швидко згорнула її та сковала в торбинку. У мене виникло підозріння. Йосипа та Петра, подумав я, віддали чи продали, ніби худобу якимось рабовласникам чи глитаям, офіційно й прилюдно, а мене цій недорослій Німкені за хабар "на чорно" чи що? Обернувшись, хотів висловити своє підозріння старій Німкені, але вона десь уже зникла. У мене виник ще більший сумнів, і я вирішив піти сказати про це Анатолієві. Повернувшись іти в приміщення, а Німкеня наробила крику: — Komme mit mir! Komme mit mir!

Зібралиши в думці всі можливі, і знані мені німецькі слова, спробував вияснити Німкені — якщо вона почекає на мене, я піду з нею, але спершу бажаю поговорити з моїм другом, що залишився в приміщенні арбайтзамту.

— Komme mit mir!

— Я піду, — запевняв я, — але спершу бажаю сказати щось другові.

Німкеня дісталася записник зі своєї торбинки, написала свою адресу і, відривавши листок, дала мені. Її адреса була не з Ліхтенфельцу, і мені набігла ще одна неприємна думка: нас розділяють десь по різних

місцевостях у горах, що й не знатимемо, де хто знаходиться, то не зможемо порозумітися в потребі.

Стара німкеня зрозумівши, що я маю непорозуміння з молодою німкеною, моєю майбутньою працедавцею, вияснила Анатолієві, що ця дівчина — не господиня на господарстві, куди мене приділили, а тільки дочка власника. Ми з ним майже лобами вдарились у вхідних дверях, ідучи назустріч.

— Господиня вона чи не господиня, — кажу Анатолієві, вислухавши його пояснення,—але вона навіть не з Ліхтенфельцу. Куди приділили Йосипа та Петра? Також ми не знаємо. У потребі ми навіть порозумітися між собою не зможемо. Анатолій звернувся до молодої німкені у вікні за вияснення. Вона без будь-якого заперечення написала на двох папірцях адреси Йосипа, Петра та мою.

— А твоєї адреси чому нема? — Питаю Анатолія.

— Той бавер, що мав приїхати по мене, змінив чомусь думку, а іншого для мене ще не знайшли.

Відколи я познайомився з Анатолієм на Кроне, він якось усі непорозуміння й небезпеки збував жартами. Цього разу також зумів мені розвіяти підозріння чи навіть страх перед непевним нашим становищем — жартом!

— Йосипа й Петра німецькі різники взяли на м'ясо, а тебе запроторюють у гарем. Тримайся подалі від старих відьом, — довше житимеш!

ШЕФ ГАННА

Час був пополуднівий. На безхмарному небі сонце вже котилося до обрію, але все ще пригрівало по-весняному. Чорна асфальтова дорога, нагрівшись за день, нагрівала також підошви моїх чобіт, а вони в свою чергу — онучі та мої ноги. Не зважаючи на звуження чи розширення долини та близини бистроводого Майну, між горами жодної прихолоди чи подухів вітру не відчувалося. Втікаючи з Берліну, ми повдягали на себе стільки одягу, скільки було можливо, не тому що там була ще зима зі снігом та приморозками, а й тому, щоб забрати з собою все можливе. На мені — пара полотняної білизни, тепла сорочка, Юнкерів різдвяний дарунок, сірий костюм та синій костюм радянських залізничників. Іхати кінними чи волами в моїй одязі — можна б у долині Майну витримати, але йти по нагрітій чорній дорозі, услід за моторною молодою німкенею на першому кілометрі дороги було незручно. Однак, маючи певність, що вона скоро зверне на бруковану дорогу кудись у гори і там настане прохолодна, кілометрів за два я йшов за нею мовчаки. Вийшли з містечка Ліхтенфельцу. Первішля залізницю погід мостом. Промінули невеликий хутір над дорогою та, обійшовши скрутом дороги узбіччя гори, вийшли на розлогу долину. Я вже досить упрів, не зважаючи на те, що находу поскидав свої обидва піджаки. Але бачу, що й німкені не так-то легко й з прохолодою вести велосипед обома руками, хоч вона в легких весняних черевиках, суконці та безрукавій в'язанці. Приспішив хід, щоб порівнятися з нею та запитати, як далеко ще нам треба йти до її господарства, а вона приспішила також свій хід, щоб не йти разом з унтерменшем (ілюдиною), батраком чи як там вона в своїй голові могла мислити. Запитав її з віддалі, як далеко до її господарства, а вона навіть не озирнулася на мене. Недалеко спереду нас виднілось декілька господарств над дорогою. Я був переконаний, що це й буде її власність, і не став її набридати, але вона, промінувши останнє, прямувала далі. Я зрозумів, що нам дорога правдоподібно ще далека, а дві куртки та два, хоч і малі пакунки, непристосовані до ноші в руках на довшу відстань, ставали ще більше на заваді, ніж тоді, коли я був одягнутий у піджаки. Щоб продовжувати дорогу, мені треба було позбутися ще одних штанів із себе і зробити зручний пакунок з одягу та двох пакунків для ноші на плечах. Зразу за цим німецьким поселенням, над дорогою росли присадкуваті гіллясті дереви, подібні до яблунь і груш. Я й вирішив зупинитись під одним із них, не попередивши німкеню.

Німкеня зауважила мою зупинку, повернулася і, підійшовши ближче, наказала йти за нею.

— Комте міт мір!

— Я питав у тебе, як далеко мені ще йти за тобою, але ти не чула чи що? Я також не чую, що ти наказуєш, — відповів ти і всівся в тіні дерева та й почав знімати чоботи.

— Дев'ять, може десять кілометрів, не більше, — сказала вона винувато.

— Десять кілометрів? — Висловив я голосно своє здивовання. Та це ж три години ходу, а в мене вже і в чоботах мокро, не тільки в штанях. Тобі спішно додому, сідай на велосипед і тди, а мені нема куди поспішати.

— Nein! — Заперечила вона коротко.

— Якщо ні, то й ти відпочинь, поки мої чоботи та онучі просохнуть, — сказав я спокійно і продовжував розстеляти онучі по траві на сонці, виказку "OST" та інші документи, що іх переховував у чоботях під час втечі. Закачавши халяви на чоботях, щоб скоріше висохли всередині, я настатку скинув сині штани з себе і почав роздивлятися, чим і як зав'язати їх, щоб зробити вигідну торбу для моїх пакунків та двох піджаків.

Німкеня, хоч молода й недосвідчена, зрозуміла, що я не маю ніяких зліх намірів щодо неї, бо зупинився недалеко від людських осель, а не десь на безлюдді, прихилила свій велосипед до дерева, а сама всілася на траві, на краю дорожнього окопу, пильно спостерігаючи мої турботи біля моїх синіх штанів.

Позав'язувавши ногавиці мотузинками від пакунків, повсочував пакунки в ногавиці першими, а поверх них — мої куртки і таким чином зробив досить вигідну торбу для ноші на плечах. Посидівши ще кілька хвилин у тіні дерева та помріявши над моїм становищем, я вирішив, що дурна німкеня не має зрозуміння до мене. То чому я маю співчувати ти? Забажала мати наймита, то нехай не думає, що ми зовсім безмозгі люди. Почеклю ти на велосипед мої речі, може тоді повірить мені й пойде з певністю, що я пізніше приду. Не захоче їхати, буде везти, а мені легше і вигідніше буде йти за нею.

Поки німкеня збагнула, що я, босий, затіяв зробити з моїм панунком, я прив'язав його паском від штанів на багажникові велосипеду. Підходить до мене близько побоялась, а з віддалі на її запереченні я зміг якось пояснити німецькою мовою, що я зовсім не бажаю ти надуживати. Дорога далека. День гарячий. Велосипед зроблений для того, щоб на ньому їздити, а не в руках водити. Бажаєш — тди із моїм пакунком, а я приду пізніше. Хочаєш — я тебе й май пакунок завезу. Чекатимеш на мене — почекай ще хвилин десять і підемо разом.

Розуміла мене німкеня чи ні, я був не певний, бо крім виразного Nein! дивилась на мене переляканими очима й мовчала.

Переконавшися, що з німкенею порозумітися неможливо через мову чи страх, відступив я від велосипеду і всівся під деревом, щоб узутися. Вона використавши моє взування в чоботи, взяла велосипед з-під дерева і вивела його на середину дороги, але моого пакунку не відв'язувала з багажника. Взувшись у чоботи та позбиравши просохлі мої документи з трави, я встав і пішов услід на віддалі.

Кілометрів за два над дорогою знову з'вилося кілька господарств, правдоподібно якихось родичів чи знайомих німкені, бо вона прихилила біля одного подвір'я велосипед і швидко зникла у хвіртці до подвір'я. Хвилин за десять у хвіртці спершу з'явилась правдоподібно її однолітка зі склянкою холодної води для мене, а потім вийшла й "моя" німкеня і наказала мені взяти її велосипеда і йти за нею. Оброзуміли "мою" німкеню її знайомі чи родичі, чи може вона сама переконалась у моїй ширості і забажала показати свою "вищість" не тільки над мною, але й над своєю ровесницею. Мовляв, дивись, якого парубка матиму за наймита! Тяжко злагнути людську душу, а особливо німків у той воєнний час.

Кілька кілометрів німкеня йшла попереду мене, ніби кудись поспішаючи, а потім перейшла на другий бік дороги і, сповільнівши хід, дала мені зрозуміти, що вона хоче залишитися позаду мене, звернути в кущі в якійсь потребі, хто знає, що вона мала на думці. Я вів велосипед однією рукою і час від часу поглядав через плече на німкеню і далеко від неї не віддалявся.

Переходили ми більші чи менші німецькі поселення над дорогою. Перед кожним поселенням я сподіався окулику німкені спинитися, бо це вже, мовляв Вайдниць. Але даремно.

Сонце сіло за лівобережні гори Майну. З правобережних гір надійшла прохолода. За раптовим скрутом дороги долина Майну поступово поширилась і на пологому узбіччі правобережніх гір заблистило чимале село вечірніми світлами у вікнах хат. Німкеня приспішила крок, обігнала мене і перейшла на мій бік. На першому перехресті в селі звернула ліворуч у бічну вулицю, а потім знову ліворуч і в другому дворі від рогу відчинила хвіртку і зникла.

Я постояв хвилину перед розчиненою хвірткою, подивився на досить міцні хоч уже стари ворота, подібні до воріт наших заможніх селян. На почорнілу двоповерхову, з малими вікнами, і більше схожу на якусь майстерню, між на людське помешкання-хату та чималу купу гною біля неї, чого в наших навіть бідних селян біля хат немає. Вирішив, що це мабуть господарство німкені, в якоті мені доведеться деякий час наймитувати, завів велосипед у двір, прихилив його біля хати й пішов зачинити хвіртку за собою. Подвір'я в німкені невелике. Від городу загорожене воринами. На подвір'ї стоїть довга дерев'яна бочка на

четирих колесах з одиноким ярмом на оглоблях. Оглядини подвір'я та господарства перервала мені стара жінка, назвавши мене Грегом, і дійсно по-материнському сказала, щоб я взяв свої речі та йшов за нею. Зразу при вході до хати я відчув сморід корівника і був певний, що мені місце на помешкання буде напевно біля корів, але стара німкеня повела мене сходами на другий поверх і відчинила двері освітленої кімнати електричною лампочкою в протилежній частині хати від корівника.

Кімната була невелика, з малим вікном у бік вхідних воріт, з ліжком на дві особи, засланим білим покривалом, столом і двома стільцями. Не встиг я подумати, з чого починати в цій чистій і привітній кімнаті, як у двері постукала стара німкеня і звеліла ити за нею сходами вниз. Завела мене в протилежний кінець будинку в простору кімнату-кухню, показала рукою на довгий дерев'яний стіл, де для мене стояла чимала миска з супом чи борщем, склянка молока та скибка хліба. Після масного й поживного сніданку в німця під повіткою, мені голод не допікав, але тепер запах кухні взагалі та склянка молока на столі, якого я вже не коштував більше року, викликали в мене різке почуття голоду і я поспішив усістись на лаві біля столу і вже простягнув руку за ложкою, як зауважив, що вона від поту нечистих моїх курток та керівниці велосипеду не то що брудна, а просто чорна.

— Мені треба помити руки, — вставши від столу, кажу старій німкені.

— Скажи йому, нехай іде надвір, до колодязя, до корита чи до твої бочки, — що я бачив на подвір'ї. — Я добре не розібрал, що саме говорила швидкомовкою молода німкеня, що привела мене з Ліхтенфельцу.

Стара німкеня щось відповіла правдоподібно дочці зовсім не зрозумілою мені швидкомовкою. За молоду німкеню заступилася ще якось німкеня за відчиненими дверима суміжної кімнати з кухнею, і на моє бажання помити руки чи якусь мені незрозумілу справу між старою німкеною на кухні та двома німкенями в суміжній кімнаті зав'язалася сварка.

Стара, сивоволоса, середнього зросту з круглими чорними очима на вже зморщеному та кругловидому обличчі не давалася переговорити своїм противникам у суміжній кімнаті, досить енергійно вимахувала руками і в той же час знайшла під лавою миску-рукомийник, налила теплої води в неї з великої каструлі, що стояла на залізній плитці-печі, і дала мені в руку шматок мила. Поки я вимив руки в мисці, стара німкеня принесла чистого рушника з суміжної кімнати і разом із ним спокій на кухню та в ту кімнату.

Суп був густий, зі шматками картоплі, моркви, капусти, дрібненьких галушок чи чогось подібного до них і заправлений смаженою

цибулею з маслом, поживний і в достатній кількості. Житній хліб добротний, а склянка молока здалась мені найсмачнішим молоком, яке я будь-коли споживав.

Після вечери, стара німкеня дала мені старі полотняні капці й пояснила, що відтепер, у моїй кімнаті та на кухні, я маю бути в капцях, а не в чоботях. Завтра вранці вона мене збудить у відповідній час і так почнеться моя праця на господарстві шефа Гані. Я подумав, що це її прізвище чи ім'я і не став вимагати пояснення та звернувся до неї з проханням дозволити мені помитися в їхній лазні чи під душем, бо я їхав у вагоні, де тримали вугілля, три доби, не роздягаючись, а до того сьогодні дорогою дуже потів. Вкладатися спати в чисте ліжко — це надуживати, мовляв, із вашої прихильності. Інакше, до ранку ліжко буде брудне і смердітиме потом.

Жінки в суміжній кімнаті, як виявилось пізніше, дві дочки старої німкені та невістка, підслухавши мою розмову зі старою про лазню, зняли між собою справжній лемент. Стара німкеня вилася сама до себе, мовляв, "Duner water! verfluchte hund!" чи подібним баварським закляттям і не стала перекрикувати дочок і невістку, подріботила в суміжну кімнату, заспокоїла там своїх дочок та невістку і ввела за руку до мене ту молоду німкеню, що привела мене з Ліхтенфельцу. Тикаючи пальцем у груди по черзі, вияснила — це моя дочка Гані, твій шеф у корівнику і за порогом моєї хати. Там, показуючи на вхідні двері, наказувала стара німкеня дочці, ти над ним шеф. Тут, у кухні та в його спальні, я його шеф!

- Зрозумів? — Перепитала мене стара німкеня.
- Зрозумів, — відповів я коротко.
- Більше жодної сварки в хаті я не хочу чути, — наказала німкеня дочці й випустила її руку.

НАЙМИТСЬКІ БУДНІ

Стара німкеня нагріла для мене води і я, викупавшись у невеликих ночвах у корівнику, на пуховій перині і пуховою периною вкрившись, спав дісно, як дитина після купелі. На світанку котрась із німкень постукала в двері кімнати. Біля дверей корівника стояли для мене виступці з дерев'яними підошвами; в корівнику, біля корів, уже поралася шеф Ганна, так я почав її називати, шеф Ганна. Уранці моїм першим обов'язком було накидати сіна для шефа з вишок. Другим обов'язком — якнайвидіше повигрібати кізяки й мокру солому зі стаєнь дійних корів та послати їм свіжої соломи, щоб стара німкеня, шеф на кухні, та шеф у корівнику Ганна могли приступити доїти корів. Очищати станки решти корів, збирати гній з проходу та змети підлогу в стайні — це я міг робити повільніше. Німкені мали вісім корів — шість дійних і дві тільких. Почистити стайню мені не забирало більш як годину часу. Воду коровам у корівник та шефові на кухню постачалося самотеком по трубах із зберінника на подвір'ї. Напомпувати ручною помпою води у зберінник та вмитися біля колодязя я міг і після сніданку. Поки обидва шефи впораються біля молока й заварять каву на сніданок, я мав досить часу впоратися з особистими обов'язками.

Перших кілька днів, після сніданку, шеф Ганна допомагала мені затягувати бочку з подвір'я до ями з гноївкою між хатою та дорогою. Я до полуночі мав наповнити згадану бочку гноївкою — черпаком із довгим держаком. Після полуночі шеф Ганна виводила одну з дійних корів зі стайні. Я мав підняти оглоблі з ярмом, щоб вона завела корову між них, і потім опустивши ярмо на хребет коров'ячої шиї і закріпляв його сунозою. Шеф Ганна провадила корову до ниви, а я, на її команду, мав відчинити чи зачинити заслону на бочці, регулюючи розлив гноївки по ниві. Вичистивши яму з гноївкою, я мав накидати віз гною з гноївої ями та скинути його на ниві до полуночанку, а потім один віз після полуночі. Увечері коров'ячої стайні не треба було докладно чистити. Наскидати відповідну кількість сіна з вишок, позбирати вилками більші кізяки з коров'ячих станків, прочистити рівчик для стоку сечі, замісти підлогу на проході та наповнити зберінник з водою. Умиванням чи миттям ніг, навіть купанням я більше не турбував німкеню. Удень виставляв потрібну мені кількість води у відрах і ночвах на сонце, а ввечері під повіткою мився, як і коли хотів. Зайнятий був від досвітку до смерку, але на праці не перевтомлювався, не голодував і навіть із шефом Ганною не заходив у непорозуміння.

Переді мною в цих німкенів наймитував більш як два роки офіцер югославської армії, полонений серб Милан. Шефом на господарстві тоді була стара німкеня. Військовополонений Милан ночував і харчувався в

таборі. Стара німкеня, зазнавши рано вдовинот долі, ставилась до Милана з довір'ям, а він сумлінно доглядав її господарство. Найстарший її син був одружений і вже мав двоє дітей, сина років шість і дочку років п'ять. Мав якусь офіцерську рангу, а після війни мав унаслідувати господарство. Дочка Фрида також була вже одружена. Працювала в недалекому містечку Бургкунштаті, але мешкала ще в матері. Наймолодша дочка, теперішній мій шеф Ганна, ходила до школи і мала йти вчитися на санітарку в Бургкунштат, але минулого літа від сина не приходили вісті. Загинув він на фронті під час відступу чи потрапив у полон — німецьке командування не могло напевно сказати. Невістка, втративши чоловіка, стала неспокійною, а стара німкеня, щоб запобігти невістці перед перебранням господарства під свою контролю, передала своє шефство над Миланом наймолодшій дочці Гані й переписала господарство на неї. Ставши шефом над Миланом і господинею господарства, недосвічена і ще не навчена життям Ганна, щоб тримати невістку під страхом своєї зверхності, почала з безправним Миланом майже щоденні суперечки, обвинувачуючи його в ледарстві, в непослуху та навіть у залишенні до матері. Милан був добрий настільки, що в перший день моого перебування під шефством Ганни прийшов попередити мене.

— Стара німкеня дуже добра. Молода надто дурна. Невістка тепер удова, а Фрида може повдовіти. Війна кінчається не на користь німців. Німкені дуріють. А до того, всяка баба — холера, бажає мати красного кавалера. Уважай, братку, щоб німкені тебе не заплутали в свої інтриги. Ми тут невільники, а на невільниках завжди лють і помсту зганяють невдахи, — попередив мене Милан.

Милан також попередив мене, щоб я не згоджувався працювати в неділю, бо на початку перебування в полоні вони не знали німецьких законів і працювали покірно також у неділі. Пізніше спротивились і тепер у неділі не працюють. Він також остеріг мене перед єдиним остатцем Олександром, що працював у цьому світі.

Олександер — хлопець не розважний і злодійкуватий. Він уже відбув три місяці кари за злодійство, а тепер пристав до бургкунштатських злодіїв, розвідує, де в якого німця заховане сало і переказує злодіям. Він певний, що німці не здогадуються, але ми між собою маємо також і розвідників, знаємо, що за ним уже слідкують німці, але хлопець не вірити.

З Олександром я працював один день у лісі на заготовленні дрів для сільської управи села і був домовився з ним наступної неділі, щоб показав мені дорогу до того села, де працювали Йосип із Петром. Але коли я пішов в умовлений час до німця, де працював Олександер, то старий німець тільки руками розвів, не схотівши сказати мені правди. Олександра більше не було в селі.

Щодо праці в неділю, то для мене Миланова порада здавалася не практичною. До закінчення війни залишилось ледве кілька тижнів. Якщо прийдуть у цю околицю більшовицькі війська, за ці декілька тижнів я багато перевтомлюся. Але коли прийдуть американські, англійські чи французькі війська, за мою чесну працю я матиму добрий кредит у німців і може пристосуюсь між ними пережити лиху годину. Уранці, коли ще не стукала німкеня в двері, зачувши шерех хатніх виступців на сходах, я вставав і йшов сповняти свій обов'язок у корівнику. У перші дві неділі я розглядав околицю, а ввечері допомагав німкеням поратися біля корів. Згодом, коли розвідав, де мешкають і працюють Йосип із Петром, ходив до них навідатись. Оскільки дорога далека, переважно не встигав повернутися на час вечірнього порання, за що завжди перед старою німкеною вибачався.

Забаганкам і примхам шефа Ганни довший час не противився. Одного непогідного дня, замість вивозки гною, шеф Ганна наказала мені під повіткою, де були складені для зимівлі машини та знаряддя для обробітки землі, зробити приготування до весняних робіт. тобто помастити коліщата на череслі плуга та сівалки. Подивитись за ослабленими гайками, загубленими болтами, зубами в боронах і взагалі перевірити справність їх. Після полуценку, коли втих вітер і перестав падати дощ, час від часу крізь хмару почало пробиватися сонце. Шеф Ганна забажала використати нагоду, щоб навчити ходити в ярмі одну ще не навчену корову. Сказала мені витягнути з-під повітки коток і до його голобель прикріпити ярмо. Шеф Ганна вивела зі стайні корову, я надів на неї ярмо і закріпив його сунозою, відчинив ворота і зайшов позад котка, щоб підганяти батогом корову та гальмувати коток, якщо він буде котитися без контролі з горбів чи по енергії. З подвір'я на дорогу і дорогою за останнє господарство села корова йшла за шефом без опору, але за селом забажала попастися між кущами. Може зрозуміла, що її ведуть не на пашу, а запрягли в коток до праці. Закрутила головою, забрикала ногами і затягнула шефа Ганну в кущі. Я побачив що мій шеф не дасть корові ради і сказав, щоб вона передала поводок мені. Але замість подяки чи зрозуміння отримав від неї лайку та погрози.

— Ти сякий-такий та он який собако, тягни за голоблі! — Кричала вона.

— Як я втримаю чи витягну корову з кущів за голоблі, коли ти її не втримаєш за поводок, зачеплений за роги. Давай мені поводок, то може я дам ти ради.

Ганна, розкричалась, розплакалась, закривалась, а до того всього розірвала спідницю. Залишила корову в кущах і побігла з плачами та розірваною спідницею додому.

Я, скрутівши поводок, зачепив за ніздри корови, а потім дав їй відчути батожища на ребрах. Вона до мене з рогами, а я її батожищем між роги. Корова позадкувала з кущів, вирячивши очі, спробувала крутити головою, але зашморг мотузка на ніздрях затягнувся, перепиняючи доступ повітря в легені. Вона затремтіла всім тілом і сіла на задні ноги. Я відпустивши поводок на ніздрях, "вгостив" її ще раз батожищем по ребрах. Корова була не дурна, як її та мій шеф, жалібно мукнула, посмирніла і спокійно пішла за мною на дорогу. Шеф Ганна ще не встигла змінити спідниці та поскаржитись матері, не то що сільській владі, як я спокійно завів запряжену в коток і на диво смирну корову на подвір'я.

Наступного дня, щоб помститися на мені за вчорашню її невдачу з навчанням корови, приїхавши з возом гною до ниви, де ще в долині стояла вода від вчорашнього дощу, віддала мені поводок від корови й наказала вести її через ту долину.

— В долині загрузне корова й віз, — кажу їй.

— Не твоє діло! — вигукнула вона. Я твій шеф. Наказую тобі, веди он туди, то й веди!

— Ти шеф мій, але я маю розум свій. Там загрузнемо так, що воза й за тиждень не витягнемо.

— Веди, я тобі наказую!

— Хочеш загрузнути, то веди сама, а я не поведу. — Відповів їй рішуче.

— Мій брат на фронті наклав головою за Батьківщину, через таких собак, як ти! Цього разу обов'язково поскаржусь на тебе бургомайстерові! Веди! — Вихопила вона вила з гною на возі і спрямувала мені в живіт. У цей час із заходу донеслося розлоге гуркотіння від розриву бомб чи гарматнів, і я голосно засміявся не так із радості недалекого фронту, як безпідставної вояовничості німецької недорослої дівчини, що вважає себе надлюдиною. Шеф Ганна, кинувши вила на землю, присіла на обдоріжкі і розплакалася. Я роздивився по ниві, як найкраще обіхати долину, завів підвіщенім ґрунтом корову з хурою гною на ниву, розантажив віз і, не звертаючи уваги на Ганну, повів корову додому, сподіваючись неприємності якщо не від бургомайстера села то принаймні від старої німкені. Але біля двору нас догнала Ганна. Не дивлячись мені у вічі, простягнула руку за поводком і завела корову на подвір'я, а потім коли я звільнив сунозу й підняв ярмо з голоблями, у стайню.

Наступного дня після сніданку стара німкеня сказала мені затриматись у кухні, коли Ганна шеф зникла за порогом суміжної кімнати, і спитала:

— Що ти думаєш робити, коли сюди прийдуть руські?

- Тікатиму на захід. — Відповів ти, не надумуючись.
- А якщо американці чи англійці?
- Тоді буде видніше. Правдоподібно також тікатиму на захід.
- Чому на захід! — Поцікалася стара.
- Щоб бути, якнайдалше від руських.
- Ти ж руський, то чому втікатимеш від своїх?
- Руські німцям ближчі родичі. У них був час, коли царями та царицями були німці, вони разом із ними зруйнували мою Батьківщину.
- А хто ж ти за один? Ти не поляк, бо не католик, і не руський, кажеш?
- Українець, — відповів я коротко.

Стара німкеня про щось замислилась, піднявши руку і даючи до зрозуміння, що вона ще щось бажає в мене запитати.

— А ти скажи мені поправді. — Обізвалась вона після довшої мовчанки. Руські дійсно такі погані, чи це тільки наші про них так кажуть?

— Можливо для німців, руські будуть і нікепськими спільноками світ загарбувати, а для нас українців вони людененависники, душогуби-бандити.

У старої німкені покотились буйні слізози по обличчі. Вона почала стримувати їх свою запаскою і швидко подріботіла в суміжну кімнату.

За тиждень чи скоріше бургомайстер села Вайдниця наказав своїм селянам повивішувати білі простирила на своїх хатах. Із заходу надходили солдати з заморської країни, що звались американцями.

ДРУЗІ

Дві неділі прогаяв я, виглядаючи Анатолія, Петра чи Йосипа, або іх усіх трьох разом. Виходив за село на дорогу, що вела до Ліхтенфельцу. Повертався до німкень на господарство, набридаючи їм питаннями про можливі відвідини моїх друзів. Заходив на бічні дороги, виходив на залізницю, до Річки, з думкою та надією, що може десь таки зустріну Анатолія з Петром та Йосипом, або принаймі когось зі своїх людей, щоб розпитати про околицю й тутешні порядки. Військовополонений Милан поза околиці села не міг ходити навіть під час праці в німкень. Окрім Олександра, нікого з наших остатців не знав, а Олександра ні вечорами ні в неділю, вдома не було.

По двох чи трьох відвідинах Олександрового господаря, самітнього старого німця, в мене склалось таке враження, що старий німець має спілку з Олександровими спільноками-злодіями, або боїться їхньої помсти, на випадок непогодження. Згодом і в мене відпalo бажання познайомитися з Олександром. Чому Анатолій не навідуться до мене і навіть не сповіщає мене листом, як ми домовились у Ліхтенфельці перед моїм відходом? Чому мій шеф Ганна не хоче віддати моєї посвідки з берлінського Вертенштедле і відмовляється навіть узяти в бургомайстера села для мене якесь посвідчення, про мою приписку, чи тільки перебування в цьому селі? Мені було трохи дивно й підозріло, але бажання довідатись про долю моїх друзів перемагало страх і підозріння. Для найгіршого випадку, я все ще мав залишний квиток на переїзд з Берліну до Авгсбургу і прохання з Вертенштедле до німецького Червоного хреста про надання нам чотирьом допомоги, чим би я міг підтвердити, незнання німецької мови, помилкове залишення потягу і взагалі прикинутись нарозумним незнайком.

Для звичайної перевірки документів місцевим жандармом чи поліцаем, я вже вмів по-баварському вимовляти слово Вайдниц (Weidnitz), назву села в якому перебуваю. Бургкунштадт (Burgkunstadt), містечко на схід від села та адміністративний осередок цього району. Гані Шмідт (Schmidt), прізвище та ім'я моого шефа та її матері. Відрізняв уже баварську говорку від берлінських слів і дещо ознайомився з тереном навколо села. Вияснити, хто я, звідки іду й куди, що бажаю знати, міг уже кожному баварцеві. Від старої німкви вивідав, де приблизно знаходиться Йосип із Петром. Третю неділі допоміг німкеням попоратись біля корів уранці, посідав, сказав шефові Ганні, що піду в Ліхтенфельц до своїх друзів, і вирядився в невідому дорогу.

Військових частин в околиці ще не було. Місцеві селяни, переважно католики, дотримуються святкування неділі. По дорозі до Ліхтенфельцу мене не обігнала жодна автомашина, що тепер

урухомлювала двигун недогорілим вуглецем із дрів і не могла розвивати більшої швидкості. Могла мене підвезти, якщо причепитися за облавок позаду кузова.

Перед зворотом дороги на міст через Майн, і далі до Ліхтенфельцу, над дорогою стояла не то корчма, не то крамниця з речами першої потреби подорожніх та з написом на дверях "Відчинено в неділю" (Offen am Sonntag). На дзвінок, що сповіщав про моє прибуття, з бічних дверей кімнати вийшла старша молодиця, привіталася по баварському Grüst Gott і чимно запитала, чого мені від неї треба, звідки й куди йду та, поглянувши на папірець з Йосиповою та Петровою адресою, мовчки повернула мені його й пішла в бічні двері. У моїй уяві зразу виникли неприємні припущення, але за хвилину всміхнена молодиця вийшла з дверей із чашкою гарячої кави й скибкою хліба і запропонувала присісти біля високого облавка на дзигликові, випити чашку кави, спожити хліб і розповісти їй докладніше, хто я та чому перебуваю в їхній околиці. Довідавшись, що я втікаю від москалів, забажала знати, чи дісно москалі такі лихі, як про це запевняє їх німецька пропаганда.

За каву та хліб молодиця відмовилась брати оплату, а на окремому папірцеві накреслила плян, як найкоротше дістатися до села, де мешкає Петро. На розмову з молодицею я затратив мабуть більш як пів години часу, але зате мав на папері певний дороговказ до Петра й відчуття людської доброти німецької молодиці.

Село, де перебували Йосип із Петром, приміщувалось, як і Вайднице, на плоскогір'ї правобережжя Майну, кілометрів за три в північно-західному напрямку від Ліхтенфельцу.

Петрів господар колись правдоподібно був заможним, а тепер з якоїсь причини господарство занедбав, разлінувався чи розчарувався життям. Повдовівши, не одружувався, огорожі навколо господарства не лагодив, біля хати і в хаті було повно сміття, на подвір'ї в безладді машини для обробітку землі ржавіли і псувалися, навіть у просторій стайні, де він тримав два волі та одну дійну корову, гній не вичищали мабуть уже років два. Одяг на Петровому господарі був брудний і смердючий людським потом та коров'ячим кислим молоком. Тільки одна сива чуприна, коротко підстрижена, та чисто виголене обличчя нагадувало, що Петрів господар не старший як пів сотні літ і не через недугу занедбав господарство, а з якоїсь іншої причини.

Петро своїм господарем та своїм становищем у нього був цілком задоволений. Нагодувати й напоїти двох волів та одну корову вранці та звачері багато труду не завдавало. Молока від корови для господаря й Петра було досить. За кількість з'їдженої Петром картоплі господар не давав. Хліб, ковбасу, сир чи навіть сало господар діставав за завезені

дрова до Ліхтенфельцу та навколоїшніх поселень.

За три тижні перебування в наймитах у цього німця Петро вже добре обжився й поступово почав перебирати господарювання по своїй уподобі й потребі. Вичистив частину приміщення кухні й поставив там своє ліжко, щоб йому було тепло спати. Навчився доїти корову, щоб мати певність у чистоті молока. Умовив чи може навіть примусив німця робити дві поїздки з дровами на тиждень до Ліхтенфельцу, замість одної, щоб вистачало хліба й ковбаси й сала на їх обох.

Петро жартома запевняє нас із Йосипом, що тепер уже тяжко зрозуміти, хто в кого наймитом — Петро в німця чи німець у Петра.

Йосипів господар мав господарство за кілометр від Петрового. Господарство було заможне, утримувалося в порядку. Господар був меткий і голосний та вміло керував дочками й невістками, що доглядали худобу, утримували господарство. Окрім нагляду за дочками й невістками, Йосипів господар вивозив дрова й колоди з лісу по горах до залізниці в Ліхтенфельцу для вантаження їх у вагони. Для цього утримував дві пари добре вгодованих коней-битюгів.

Мешкав Йосип у невеликій хатині серед чималого саду. Харчі для нього з господарського будинку приносила одна з дочок господаря. За чистотою в хатині та за пуховим його ліжком доглядала також котрась із дочок господаря. Його обов'язком було встати вранці на певний час, спожити принесений сніданок, запрягти пару коней у віз чи в розвори, за розпорядженням господаря, і їхати з ним у ліс по дровам чи по колодам. Якщо їхали з лісу мимо свого господарства, заїздили на полуценок; коли ж ні, мали полуценок в Ліхтенфельці. Додому поверталися завчасу, але до вечора й доброї вечери Йосип не мав жодних обов'язків. Одна з господаревих дочок, забираючи порожній посуд після його вечери, мимо всміхалася і пробувала довший час затриматись у його хатині, щось розповідаючи або випитуючи, але він добра знає німецькі закони щодо стосунків арійців з ненарійцями і був обережний. Умови праці та мешкання в Йосипа були багато ліпші за мої, навіть за Петрові. Рудий, кудлатий і в'юнкий німець зовсім не потребував із Йосипа "м'яса", як нам з Анатолієм здавалося в "арбайтзамті" в Ліхтенфельці. Від Анатолія Петро та Йосип також не мали жодних вісток. Довідатись про долю Анатолія, в арбайтзамті, міг найкраще Йосип через котрусь із дочок господаря, але він мав свою думку щодо товаришування з Анатолієм і з розшуком не поспішав аж до третьої нашої зустрічі, що відбулась на початку квітня, вже після вістки про смерть Рузельта, президента Сполучених Штатів.

Анатолій мав бути в горах лівобережжя Майну за 10 кілометрів від Ліхтенфельцу і за 15 кілометрів від Бургкунштадту. Петро, ще більше Йосип, Анатолієм не цікавились і за нішо не збиралися йти в гори на розшуки. Мені ж через Ліхтенфельц дорога далека, а через Бургкунштадт

не певна. Крім того, кожний день міг бути несподіванкою; мені надійніше утримувати зв'язок із Йосипом і Петром, ніж ризкувати розшуками непевного і можливо не охочого до дальшого товарищування зі мною.

— Якщо Анатолій дійсно жив, то нам краще не нав'язуватися йому в товариство, радили мені Петро з Йосипом. Трапиться якась приключка з ним, буде нарікати на нас. Знає, де ми, нехай відозветься. Не відзвивається — значить він нас ігнорує, або не довіряє нам.

Як поступати з моїми друзями й хуторянками, з якими я переписувався в Берліні і кому обіцяв надіслати вістку про вдалу чи невдалу втечу з Берліну. Йосип і Петро згодилися під час нашої другої зустрічі віддати мені залізничні квитки на проїзд потягом, щоб я їх вислав для можливого використання.

Іванові в листі я вислав два квитки. Для Надьки вислав лист і квиток на ім'я Христі, а дівчатам-хуторянкам у Віттенберзі вислав прохання до Червоного хреста. Листи вислав без поворотньої адреси і непідписані. В листах ще раз прохав моїх друзів — після закінчення війни слідкувати за оголошеннями в українській пресі, або навіть помістити оголошення, як було попередньо умовлено: "Марко Береза розшукує Березу". Якщо виникне можливість утекти з теперішнього місця перебування, пробуйте дістатися на південь Німеччини і затриматися десь у горах, у мало заселеній місцевості. Німці, якщо б мали більше вільного часу, могли б розшукати мене в баварських горах і по поштовій печатці, але я, заради вірності друзям, пішов був і на цей ризик.

КІНЕЦЬ ВІЙНИ І ПОЧАТОК ЗНЕВІРИ

Смерть Рузвельта й можливо небажані наслідки війни для нас ми обговорювали під час четвертої нашої зустрічі, позивувавши ноги над високою кручею бистрого Майну. Луги понад Майном були вже вкриті буйною зеленню. Над горами обох боків Майну здіймалась імла з господарських нив, що готові були під посіви ярини, картоплі, корнеплодів тощо.

Літаки з білим Розп'яттям та з якими-небудь незрозумілими для нас знаками, по одній і з'єднаннями, все частіше і нижче пролітали долиною Майну, але не скидали ні бомб ні цокотали кулеметами.

Німецькі втікачі з навантаженими возами, кіньми й коровами, тиждень тому іхали дорогою понад Майном на захід, а від минулой п'ятниці почали іхати на схід. Фронт правдоподібно наблизявся в цю околицю зі сходу й заходу одноразово. Готоватися й нам до "походу" чи сидіти на місці й чекати наслідку фронтових дій, ми в трьох не могли прийти до якоїсь певної згоди.

Петро зі своїм господарем доїдали останні шматки хліба й ковбаси, і надіялись на картоплю та молоко, щоб дотягнути до кращих часів, після переходу фронту. "Підійматися в похід" Петрові здавалося зайвим, лише витрачувати зусилля.

Йосип запасся достатньою кількістю тютюну від одного військово-полоненого, що працює на вантаженні та розвантаженні вагонів на залізниці. Має регулярний сніданок, обід і вечір, навіть час від часу одну з дочок господаря під боком. Обжите, тепер уже навіть "обогріване" місце постю, безпідставно покидати він не хоче. Після усунення законів Третього Райху, в садку в хатинці, можна буде й "гніздечко" звити.

У мене зовсім відмінне становище, але я в такому товаристві меншість. Два проти одного — перевага. Невістка з двома дітьми — старша молодиця, між двома зовицями та сваکрухуою безправна на господарстві й непевна свого становища. Старша німкенина дочка Фрида, лагідна вдачею, круглолиця, з великими чорними очима, з милою усмішкою та трохи опецькуватим станом до господарства не має жодного відношення, через працю в Бургкунштадті чи через одруження — я не певний. Шеф Ганна — недоросла, недосвідчена й нерозважна дівчина. З наю ні на господарстві, ні в житті неможливо нічого розумно і корисно погодити. Її треба беззастережено коритися або тримати її під силою страху.

Стара німкеня мене не зможе тримати на господарстві в ролі наймита чи в ролі приймака до котроїсь дочки, після ліквідації Третього Райху, навіть тоді, коли я згоджуся працювати за незначну платню, якщо

не через суперництво то через примхи шефа Ганни. Демобілізація зятя й вістка з полону сина будуть причинами унеможливлення перебування для мене на цьому господарстві. Якщо фронт у цю околицю прийде зі сходу, я мушу покинути господарство Шмідтів перед фронтом. Коли ж фронт прийде зі заходу, що ж тоді?

У понеділок поратись біля корів допомагала Фрида. Чому не поїхала вона велосипедом до праці в Бургкунштадт, питати мені не належиться, я ж тільки наймит. Після сніданку шеф Ганна "забула", що вона мій шеф, поспішила з сестрою в суміжну кімнату з кухнею, залишила мене за столом без розпорядження, що я маю сьогодні робити. Стара німкеня, забираючи зі столу посуд від сніданку, відвернула обличчя, але я зауважив слізину на її щоці, що остаточно переконало мене про якесь непорозуміння чи навіть нещастя в родині, але я вдав нездогадливого.

— Моєму шефові не здоровиться, то я сам запряжу корову та й відаезу на поле гній, який ще в суботу навантажив на воза. Чи не так?
— звернувсь я до старої німкені.

— Ні, ні! — Заперечила вона. — В Ганні тільки голова розболілася. До полудня можливо перейде. Ти знайди собі якесь заняття на подвір'ї.

На подвір'ї для господаря досить заняття; треба горожу поправити, гілки на деревах підрізати, виходок вичистити, у стодолі почистити і багато дещого дрібнішого треба скласти в порядок чи перевістити, а для наймита без виразного наказу господаря, чи в моєму випадку шефа, цього робити не можна, бо то не твоє діло, тобі не сказано. Я попідгрібав на подвір'ї солому й гілки, наношені вітром за зиму, а потім вибігли нівістчині діти грatisя з хати на подвір'я. День був вітряний, хмарний і час від часу накрапав дощ; тому, щоб вони не забруднювалися й не застудилися, тримав їх під повіткою, вигадуючи якусь для них забаву.

— Що роблять німкені в хаті, що навіть не цікавляться дітьми? Чому діти сьогодні не пішли до дитсадка? Мені було дивно й підозріло, але моя увага була більш звернена на дорогу, ніж на поведінку німкені. Німкені можливо отримали повідомлення про смерть зятя чи сина, може радяться, як поводитися під час переходу фронту. Мені важливо знати, в яку сторону рухаються евакуйовані.

Увечері, пораючись біля худоби, німкені мовчали; мені також не було потреби до них обзвиватися. За вечерею вони, понагинавши голови, похапцем їли. Мені не було потреби поспішати чи питати, чому. Після вечера, як завжди, подякував старій німкені за вечерею й побажав їй доброї ночі, помив ноги біля колодязя й пішов у свою кімнату. Зразу після моого зникнення в кімнаті, німкені зринули в своїх спальнях, суміжних кімнатах. На сходах — рух. Мені не впадало підглядати чи

"нанароком", без потреби, вийти з кімнати. Я був певний, якщо фронт перейде вночі через село, або тільки наблизиться під село, це все буде із заходу. Тому сидів спокійно в кімнаті, пильно прислухався до можливої стрілянини, руху панцерників на дорозі або налету літаків. Щоб відвернути свою думку від неприємних несподіванок і непередбачень, я почав читати брошуру Сігіборського "Націократія", "Устав поведінки націоналіста" — книжки, які я взяв з Берліну на виразне прохання Марка Берези, щоб довезти їх до Аугсбургу. Тепер, може, доведеться знищувати все це не використане. Пробував читати "Кобзаря", як то кажуть, на сон грядущий, але через плутанину думок у моїй голові та бігання німкень по сходах я не розумів читаного і сон грядущий на мене не находив. Було вже десь по півночі, як у суміжних кімнатах німкені перестали чимось там стукати й перетягати щось по підлозі, а на сходах човгати своїми виступцями на дерев'яних підошвах. Погасивши світло та відслонивши маскувальну завісу на вікні, я ще з годину вдивлявся в темність ночі, прислухався в можливість руху на вулиці чи дорозі, аж тоді стало клонити мене на сон. Влігшися в ліжко та зогрівшись у перинах, заснув міцним сном. Розпустивши очі, я відразу зрозумів, що надворі вже не світанок, коли німкеня будила мене стуком у двері, а справжній ранок. Я спішно скопився з ліжка, убрався і поспішив у корівник. Німкені, видотівши корів, бряжчали на кухні посудом, переціджаючи молоко, бурчали між собою, не звертаючи увагу на мою появління в дверях кухні. Мені стало ніяково, що я в такий турботливий і непевний час злегковажив свої обов'язки і через сон не почув німкениного стукання. Не знаючи, з чого тепер починати вправдання перед старою німкеною, якщо вже не перед шефом, я пішов подивитися в корівник і виявив, що не тільки стайня не вичищена, але навіть коровам сіна не закладено в ясла. Моя праця на мене чекала. Справившись у стайні, я пішов до колодязя помпувати воду. Аж тут мені стало зрозуміле поводження німкень минулого дня й минулої ночі. Зразу біля повітки чимала латка городу свіжо скопана і земля старано заскороджена граблями. Німкені вчора цілий день радилися, що й де цінніше сховати на випадок грабунку вояків окупаційної армії. Минулій ночі вони дещо закопали нагороді, маскуючи все те "посіяними" грядками.

Від колодязя на сніданок покликала мене Фрида і, поставивши їжу переді мною на столі, навіть намагалася бути спокійною та усміхненою, не зважаючи на зашмароване слізами обличчя. Заплакані обличчя німкень, понав'язувані вузли з простирадл одягу, постелі чи що вони бажали в першу чергу рятувати на випадок пожежі. Скопані "грядки" біля повітки були наявним доказом, що наближається фронт і можливі ускладнення. Але де в німкень узялися консерви сардинок, що мені дала Фрида на сніданок? Для чого вони дали їх мені саме тепер? Хібащо син

чи зять демобілізувався завчасно, приміс наплечник сардинок; і вони не знають, плакати чи радіти, і не подумали про те, що я міг би зрадити їх.

Фрида, походивши нервовими кроками по кухні, не дочекавшись моого захоплення сардинками, або моого зацікавлення, з якої причини дали мені сардинки на сніданок, присіла біля мене на лаві. Крізь слізози всміхнулась і почала пояснювати.

— Це бургомайстер... Польонені й чужинці мусять сьогодні відійти на схід... Консерви тобі на дорогу...

— Я в селі не приписаний, евакуатися на схід зовсім не бажаю. Зі сходу, я евакуйований і про це навіть мій шеф документ має. — Сказав я, звільнивши Фриду від вияснення про мою евакуацію.

— Гані тобі віддасть.

— Тоді я піду на захід, — сказав я впевнено.

— Там фронт! — зблідла Фрида.

— То й що? Я вже на фронті бував; думаю цей подібний до тих, що я бачив. А якщо боїтесь бургомайстра, чи не хочете мати мене в свебі на господарстві під час переходу фронту, то я піду в гори і там перебуду.

— Ні, ні! — похопилася Фрида. Наш бургомайстер не наказував, щоб ми тебе насильно випровадили.

— То покажіть своєму бургомайстріві мій документ, або я сам йому покажу.

Фрида посиділа мовччики, встала з лави й пішла в суміжну кімнату та довший час не голосно сперечалася з сесторю та невісткою. Повернулася з моєю довідкою з берлінського Вертенштеле, знову всілась біля мене на лаві й почала розмову про працю на городі.

— Ми думали сьогодні город копати й цибулю посадити, а буряки посіяти, але бургомайстер заказав.

— Кепського бургомайстра ви маєте, — сказав я і не стримався, щоб не всміхнутися.

— Чому ти так думаєш?

— Тому що "город" тепер треба копати десь у стодолі або що. Та й замаскувати треба надійніше.

— Чи ти слідкував за нами вночі? — З перестрахом запитала Фрида, склонивши з лави.

— Слухай, Фридо! — устав я з-за столу і взяв її за руку. — Я такою підлістю до цього часу ще не займався і не думаю займатися. Наражаючи життя, я втік від підлости, про що я вже говорив твоїй матері. Якщо ви цього не зрозумієте і вважаєте мене за малоумного унтерменша (підлюдину), то тепер не пора сперечатися з вами. Ви закопали щось на городі й намагаєтесь переконати мене, що посадили город уночі. Американці, москалі чи той, хто окопує ваше село і прииде

на ваше подвір'я в пошуках дезертирів, зброї, або тільки на постій, відразу зверне увагу на вашу "могилу" на городі і матиме підставу не тільки її перевірити, а й ціле ваше господарство. Від грабунку та насилля будь-якого окупанта "могили" на городі — жодний порятунок.

Фрида з виразним страхом у своїх великих, округлих і чорних очах, ніби в циганки, а не арійської німкені, дивилася мені пильно в обличчя. По збліднілому обличчі сповзали буйні сліози і змочували її білу кохтину на повних, молодих грудях. Дрож Фридиної тіла передавалась мені через її руку, але звільнити своєї руки з моєї вона навіть не намагалася.

— Зрозуміла? — Запитав її наостатку й випустив її руку.

Фрида, відчувиши звільнення своєї руки, повагом перевела свій зір з моого обличчя на місце своєї руки, де я тримав її, потім ще перевірила дотиком своєї другої руки, захлипала ї, не поспішаючи пішла від мене в двері суміжної кімнати, де мати з невісткою й дочкою вовтузились біля вузлів.

Не знаючи, з чого тепер починати день і чого від нього сподіватися, я не пішов у свою кімнату посидіти кілька хвилин після сніданку, щоб одягнутися та взутися для щоденної праці, а вийшов на подвір'я освіжити розбурхані нерви розмовою з Фridoю та непевністю. Ранок був похмурий і, як на середину квітня, холодний. Долиною Майну низько пливли хмари зі сходу на захід і час від часу з них сіяв дрібний, рідкий дощик. На сусідніх німецьких господарствах жінки з хат виносили вузли й поспішали з ними дорогою в гори. Для лету літаків ще була рання і не відповідна погодою пора, але наземного війська, відступаючого чи наступаючого, було не видно ні на узгір'ях, ні на асфальтовій дорозі. Okрім мурмотіння жінок, що йшли мимо господарства з вузлами в гори, в околиці не було чути жодного підозрілого звуку, ні гуркоту моторів, ні бибухів гранат чи навіть окремих пострілів.

Іти мені до Йосила й Петра на пораду — далека й небезпечна дорога, бо там десь має бути фронт. Підпорядкуватися сільському бургомайстрові та іти з полоненими чи остатцями на схід — рівнозначне самому добровільно пхатися чортові на московський рожен.

— Нехай собі німкені радять, як знають, а я наразі добровільно з їхнього господарства нікуди не піду, бо я сюди призначений ще діючою владою. Зчиниться в околиці бій чи виникне необхідність, тоді й думатиму, що робити, а наразі вдаватиму спокійного й задоволеного. Вирішив я і обернувся, щоб піти в свою кімнату взятися та взутися, аж у мене за плечима стоять уже з умітим обличчям заспокоєна Фрида.

— Хочеш лишитися з нами чи кудись підеш? — Сказала вона й ласкаво посміхнулась.

— Наразі мені нема куди йти; а якщо довірясте, залишусь на господарстві.

— Підеш із нами в гори до нашого льоху і допоможеш нам нести вузли.

— Гаразд, — погодився я.

Невістка з дітьми та стара Німкеня з моїм шефом Ганною, навантажені клунками й вузлами, нетерпляче чекали на Фриду й мое рішення, залишатися з ними чи йти з евакуйованими. Фрида показала клунки, які маю взяти з собою до їхнього льоху. Я допоміг Фриді підняти на плече два звязаних клунки і вона поспішила услід за матір'ю, сестрою та невісткою.

Де саме німкені мають свій льох із картоплею, за словом під горою, я знов добре. Убираючись у свій "святковий" костюм та взуваючи чоботи, я дивувався, чому німкені задумали якраз у своєму льоху сковатися від можливого зудару німецьких військових частин і наступаючих американських, коли їхній льох від асфальтованої дороги нічим не заслонений? З узбіччя гори, де видовбаний у скелі льох, навіть у хмарний день добре видно чималий шмат асфальтової дороги та обриси гір по другу сторону Майну. Не дай Боже разлогодиться сьогодні, то німкені і я з ними, в льосі чи біля нього, сидитимемо, ніби куропатки на прицілі не тільки з дороги, але й із гір на лівобережжі Майну.

— Твоє діло, Грицю, батрацьке, висловився я в голос і почувши свій голос, задоволено додав: — Тримайся, козаче! — отаманом будеш! Американці не за горами, а в них, кажуть, свобода і демократія.

Рядом із льохом моїх німкені, ще два льохи сусідів. Віддавши німкеням принесені мною їхні вузли, не став я переконувати їх у недосконалості переховування на голому узбіччі гори, хоч і в льоху, пішов дещо вище на гору і всівся за виступом скелі так, щоб бачити, що діється внизу на дорозі та біля льохів із німкенями. Дітей німкені тримали під контролею, а між сусідами порозумілися — щогодини котрась із них бігла в село подивитися за господарствами й довідатись новини в старих німців, що пильнували порядку в селі.

До полуночі дещо порідшли хмари і значно потепліло. Десять опівдні над долиною Майну з'явилися два однокрилі та одномоторові літаки, так звані кукурудзники, й почали кружляти над долиною все далі й далі на схід і зникли десь у горах, правдоподібно повернувшись на свій аеродром іншим напрямком поза хребтом гір. Через півгодини надлетіло знову два такі самі літаки, але ці літаки трохи вище залитали на узгір'я обох сторін Майну. Ще за півгодини низько над Майном пролетіло з'єднання з трьох літаків-винищувачів, завернули десь над Бургкунштадтом і над вершком сусідньої гори розпочали куламетний обстріл, кружляючи над нею.

Лежати за скелею, здавалось мені, небезпечно і я втиснувся між німкень до їхнього льоху. На горі сталося кілька вибухів невеликої сили, торохтіння кулеметів замовкло, а над долиною Майну знову з'явилися кукурудзники.

. Годин за дві перед заходом сонця, з порослого лісом узгір'я сусідньої гори, зійшло три чи чотири німецькі вояки з автоматами, поговорили з німкенями в сусідніх льохах і прийшли до мене за скелю. Всілися поряд, не звертаючи на мене уваги. Як я почувався в такому "товаристві", знають хіба ті, що пережили вирок смерти, але май страж і цього разу був даремний. Перед самим заходом сонця, поблизу села сталися два вибухи і зразу після вибухів із вікон сільських хат з'явилися на довгих тичинах білі простирадла, сорочки й тому подібні "прапори". Німецькі вояки поскідали свої однострої, позалихали їх разом з автоматами в щілину між скелями, повдягалися в цивільне вбрання, що раніше принесли від німкенів із сусідніх льохів, і пішли допомагати їм нести торби й вузли до села. Поніс і я раніше принесані клунки німкенів услід за ними.

ДЕМОКРАТІЯ НА ПЕРШИЙ ПОГЛЯД

Повернувшись на господарство, німкені перш за все заходилися над білим прапором із цілого простириала, щоб виставити його на видному місці. Я порадив прив'язати невелику шматку якоїсь білої тканини і виставити з вікна на горищі, на що німкені погодилися без заперечень. Прив'язана стара наволочка з подушки повисла на тичині з господарства моїх німкень і на цьому родина Шмідта стала вважати війну для них закінченою і життя не вибите з колії. Увечері шеф Ганна знову почала порядкувати в корівнику і шефтувати наді мною. Уранці Фрида порядкувала біля вузлів і торб у сінях, не допомагаючи матері й сестрі доїти корів.

Чому в долині Майну, на асфальтованій дорозі чи навіть на бічних дорогах узгір'я, окрім тих трьох чи чотирьох німецьких вояків, що здезертували біля льохів німкень, не було видно жодного руху ні відступаючої німецької армії, ні наступаючої американської чи яка там мала б зайняти цю місцевість?

Чому моїм німкеням, і взагалі селянам цього села, так пильно було вивішувати білі полотнища на своїх оселях, коли в околиці не тільки якоїсь оборони німецька армія не підготовила, а навіть жодної армії, якщо не рахувати кількох дезертирів та з'єднання вСeCів, що закравшися з гір у вечірніх сутінках, підірвали мости на Майні?

По поведінці німкень здавалося, що вже всяка небезпека фронтових дій промінула, а мене огорнула зневіра; повістялюване біле лахміття на тичках над людськими оселями може бути німецьким підступом, навинулась мені думка. Заманять німці якусь більшу військову частину в цю вузьку долину Майну, а потім відріжуть тил прихованим військом у горах — і потім почнеться справжня завирюха.

Пішов до колодязя наповнювати збірник з водою, на дорозі якийсь рух і муркотіння моторів. Прислухався і придивився пильніше. У ранковій імлі між будівлями сусідського господарства видно, що посувався цілий потік машин, але чи відступає німецька армія, чи наступає якась ворожа німцям, розібрati неможливо через ранкову імлу. Перекрався городом до сусідового господарства, розглізnav, що це не відступають німці, бо вояцькі шоломи не подібні до німецьких, а особливі машини, на яких їдуть вояки, навіть не подібні зовсім до автомашин, тракторів чи будь-якого рухомого транспорту, який мені доводилося бачити. Машини були подібні до містка на колесах чи навіть до магічного килимка з байки "Тисяча та одна ніч". Спереду цього містка на низенькому стільчикові сиділи два вояки, один за кермом, а другий за кулеметом на стовбчикові. Позаду їх два вояки з рушницями. За цими дивними машинами проїхало декілька вантажних автомашин із брезентовими

будками над кузовами, зовсім подібних до фронтових німецьких чи навіть радянських, які, не викликали в мене жодного враження, і я розчарований невдалою розвідкою, почав задкувати від сусідового господарства, як на дорозі, майже безшумно з'явилися невеликі панцерники з білими п'ятикутними зірками на вежах. Мене ніби електричним струмом пройняло: Більшовики! Більшовики повитягували царські погони з музеїв, перевмлювали своє тавро, червону зірку на колір білого царя батюшки, і тепер обманють найвінших німців заморською свободою та демократією.

Ранок поступався дніві. Ранкова імла над дорогою рухом автомобінів, панцерників і надходящим днем розвіялась. Перед моїми очима проїздили панцерники різних розмірів, містки з зеленими вояками, автомобінни з покритими брезентом кузовами, і на всіх їх були виразно намальовані білі п'ятикутні зірки, московсько-більшовицьке тавро. У мене виникло певне переконання, про більшовицьку революцію на американському континенті, в зв'язку зі смертю Рузельта, про що ми з Йосипом і Петром, минулі неділі сидівши над кручею Майну, тільки здогадувалися.

Кепські твої, Грицю, справи, вирішив я стоячи під сусідовою будівлею. Утікати тепер від більшовиків тобі нема куди. Надівай тепер вовчу шкіру і мішайся між вовків, доки мисливці будуть зайняті грабунком награбованого, або вбрайся в овечу шкуру і чекай, як віл обуха, доки тебе визначать на різницю. Паніка чи переполох тебе тепер не врятують. Спокій і передбачність можуть іще тобі продовжити життя, але будь обережний. Почекав я доки в колоні війська виникне перерва і відступив спокійно від сусідового господарства та попрямував через город до німкень виконувати обов'язки наймита до пори, до часу.

На моє велике здивування, німкені чекали зі сніданком на мене, а за сніданком завели розмову, з чого саме починати весняні роботи на полі: сіяти ячмінь та овес, а потім садити картоплю, чи спершу посадити картоплю, а потім уже сіяти ячмінь та овес.

— Як на твою думку? — звернулась до мене стара німкеня.

— Я не маю досвіду, як господарювати в горах, бо тут ґрунт відмінний і зима не така, як у нас в Україні. У нас сіяли спершу ячмінь, овес, вику й буряки, а з горохом, соняшниками й картоплею чекали, поки земля добре прогріється сонцем. Особливо картопля, в холодній і надто мокрій землі може частково погнити й не прорости.

— На ниву, де будемо сіяти ячмінь, ще не наважено гною. — Висловилася шеф Ганна.

— То спершу навози. — Сказала стара німкеня, даючи шефові до зрозуміння що вона все ще господиня на цьому господарстві, а в шефів бавитись не час.

— На ниву, де має бути посіяний ячмінь, треба переїздити дорогу, а по дорозі рухається руське військо, — сказав я спокійно німкеням.

— Як то? — Похопились вони.—Бургомайстер і радіо нас запевняли, що до нас прийшли американці. — Заговорили вони всі разом.

Можливо й американці, я не певний, але на їхніх машинах — біла п'ятикутня "звізда", така самісінька, як і в московських більшовиків, чи як ви кажете "руських".

Фрида без надуми поспішила з хати на розвідку до сусідів, а я, не будучи сам певний, навіть не пробував настравшувати німкень підозріннями.

— Машини й вояки не подібні до російських, до тих, яких я знов, але тепер там ніби зайшли зміни, з командирів зробили офіцерів, поновили царські погони, може й зірку перефарбували, а з тим нам із вами нема різниці, хто саме окупує цю територію та які заведе порядки. Весна надворі, а наша справа додглянути господарство і посіяти вчасно, а потім буде видно, що й до чого. Заспокоював я стару німкеню з дочкою.

Фрида повернулась від сусідів із запевненням, що дорогою посуються американські війська, а не російські. Через дорогу переїздити неможливо, але сусіди мають запевнення від бургомайстра, що до півдня дорога звільниться, працювати в полі тепер зовсім безпечно.

Перший віз гною шеф Ганна спрямувала на ниву в горах, де мали вони садити картоплю. Переконавшися, що на ниві все ще земля не достатньо суха, другий віз наказала мені самому завезти на ниву, підготовану для ячменю, бо її викликали до бургомайстра. Нива на півдороги між Вайдницем та Бургкунштадтом; колись до неї під'їзд був навпрошки з села, а тепер, після забудування простору, понад дорогою між Бургкунштадтом і селом, мешканевими будинками робітників містечка, до ниви треба заїздити вулицею села, що між дорогою та залізницею. Через залізницю — аж над берег Майну, а потім через місток понад Майном до залізниці, знову через залізницю і так польовою доріжкою до ниви. Коротше кажучи, замість якого півкілометра навпрошки від господарства до ниви, треба зробити більш як два кілометри.

Ведучи корову через перехрестя дороги, я не зауважив жодного руху на ній. Вулицею до залізниці ніхто з тамтешніх господарів не зустрівся мені на дорозі. Міст через річку підкорваний з цього боку, лежить затоплений у Майні. Місток на рівчикові з-під гори військового значення, мабуть, для еСе Сівіці не мав — він залишився не зруйнований. Під Бургкунштадтом, на цьому ж полі де й нива німкень, уставлені рядами панцерники, автомашини й вояцькі самоходи чи містки, пізніше зватиму їх джипи. Машини пофарбовані під колір весняної зелені, з білими зірками на боках та ярко-червоним чотирокутником на задніх частинах панцерників та на верху покривал автомашин. Між панцерниками й

машинами вештаються не тільки вояки в зелених одностроях, але й чоловіки та жінки в цивільній одежі.

Праворні німкені! Усміхнувся сам до себе, розвантажуючи гній з ваза. Учора я Фриду притримав за руку, то вона своїм очам не повирила, мусила пальцями перевірити, чи бува не облізла шкіра, де унтерменш торкається, а сьогодні вояки не встигли відпочити з маршу, як німкені вже біля них, ласки запобігають.

П'ятикутні зірки й червоні латки, на вояцьких машинах, у мене знову викликали неприємне почуття і непевність заморської демократії, але чоловічі й жіночі постаті між вояками ніби запречували це.

Якщо вояки з першого дня окупації дозволяють німцям і німкеням вештатися поміж їхніми бойовими машинами, то напевно їхні зверхники не такі людоненависники, як москалі. Поживемо — побачимо, казав сліпий. А ти, Грицю, багато не видивляй очей, крути хвоста волам і не мудруй, тоді довше проживеш і більше побачиш. Потішив я сам себе й потягнув ковову за поводок із ниви. По дорозі до залізниці мій зір натрапив на широку і свіжо втоптану стежку, навпрошки від села до вагонів, що стояли в тупикові з порозчинованими дверима. На стежці хтось загубив бляшанку зі сардинками, і втоптують ногами в болото. Стала бліскучою. Вона мені й замиготіла на сонці, ніби кличучи на порятунок. Зупинивши корову, витягнув я бляшанку з болота і зразу зрозумів, звідки два дні тому німкені здобули сардинки. Без надуми я пішов перевірити своє припущення. У тупикові стояло щось із десяток вантажних вагонів. У перших вагонах, куди я заглянув, була забруджена підлога людськими ногами і лежало кілька розірваних паперових коробок. У дальших були коробки не розірвані, а на підлозі валялися круглі бляшанки, що нагадували мені запальні бомби, які скидали московські пілоти восени 1941 року на гречані копи нашого господарства та в літку 1942-го на село Клишки. Одну з бляшанок підкотив я близче до дверей батожищем, спробував побовтати в ній запальну рідину — не бовтается. Замахнувся розбити об колію залізниці й переконатися, чи це дійсно запальна бомба чи можливо тільки бляшанка чогось консервованого для харчування війська, але німцям не сподобалась на смак. Але в близькості постою невідомих вояків передумав і забрав із собою до підрваного моста і там розбив на уламкові рейки. На мое велике здивування, у бляшанці виявилась, запашна і м'ясиста консервована свинина.

Коли німці залишили, то мали якусь підставу для цього. Вернувшись до вагонів із чужою коровою та натрапити на якусь неприємність, буде для мене більше шкоди, ніж пожитку. Пожував, пожував смачної свинини, але скоро переконався що без хліба вона може бути небезпечною для моего шлунку, потягнув корову в село.

На в'їзді в село на мене та корову мало що не наїхав вояк у зеленому однострої і на зеленому самоході-місткові, не догледівши нас у вузькій вулиці чи не сподівався такої зустрічі в новоокупованому селі. Черкнув колесами по кам'яністій дорозі так, що аж на них гума задиміла. Вояк зупинив свій самохід, не звертаючи уваги, зіскочив із нього та й застукав кулаком у двері будинку навпроти. Вояк стукав у двері, а я розглядався, як звернути корову з дороги, щоб потім вояк їхав, куди йому треба, але у вузькій вуличці коровою, запряженою в ярмо до воза, у вузькій вулиці звернутися чи розвернутися було годі. До того, я був певний, що воякові на самоході без моста не переїхати, то й залишив думку відрягати корову. Чекав на вояка, щоб до нього ближче придивитися та якось пояснити йому про зірваний міст на Майні.

На наполегливий стукіт вояка кулаком у двері, спершу німкеня визирнула, відхиливши завіску на вікні, а потім, дещо прочинивши двері, ніби заголосила: — Ich kan nicht verstehen (Я не-ро-зу-мі-ю-ю).

— Wine! Whiskey!? Schnaps! (вино! горілка!) — по-англійському та по-німецькому викрикував вояк.

Старша, сивоволоса німкеня, відчинивши навстіж двері, підняла руки догори і почала швидкомовкою воякові пояснювати, але він знову повторив вимогу про вино й горілку.

Німкеня перехрестилась і потім, склавши руки навхрест на своїх грудях, крізь слези і повільніше почала повторювати те саме, Ich kan nicht verstehen! Ich kan nicht verstehen! Я не розумію, я не розумію.

Вояк вихопив наган із досить чималого кобура і, наставивши його німкені в груди, вигукнув кілька разів: — Verstehen!? Verstehen! Verstehen! (розуміш!?). Залепетала стара німкеня і вступилася воякові з дороги.

Що той вояк, демократичний американець, якого я вперше був зустрів у моєму житті, знайшов у німкені в хаті, мені робити припущення безпідставно, але хвилин за п'ять, не більше, майже вибіг із хати з чималим пакунком, недбало загорнутим у шматок смугастої тканини, рушник чи щось подібне, всунув пакунок під переднє сидження, стрибком перескочив його і, всівшись за керівницю, позадкував самоходом — аж колеса заскавули.

Біля господарства німкень — нова несподіванка. Шаф Ганна, вибігши на вулицю, вихопила з моїх рук поводок і, потягнувши корову у ворота, наказала: — Schnell! Schnell! (швидше!).

Фрида відразу, за в'їздом корови з возом, зачинила ворота і замкнула засувом хвіртку. Покликавши мене, крізь слези почала вияснювати:

— Американці наказали нашому бургомайстрству звільнити всіх чужинецьких робітників від праці. — Ганну кликали до бургомайстра, щоб

підписала зобов'язання. Мешканням і харчами ми зобов'язані тебе забезпечити, а працювати ти в нас більше не можеш. По селу їздять американські вояки, шукають дезертирів, горілки та молодих дівок. Якщо виходите з нашого подвір'я, обов'язково треба сказати матері. — Ми тебе не виганяємо, але так нам наказали. — виправдувалася Фрида.

Говорила Фрида правду, напав на німкень переполох, чи якось інша причина примусила німців у селі позбутися чужинців, хоч як мені було відомо, крім югославських полонених, яких виправдали з села три дні тому, тут лише я та Олександер — тільки й чужинці.

Сказав я Фриді, щоб випустила мене на вулицю і замкнула хвіртку за мною. Пішов порадитися до Олександра. Старий німець, у якого він працював, підтвердив розпорядження бургомайстра про заборону працювати чужинцям у німецьких селян, а про Олександра сказати нічого не міг. Олександер уже з тиждень у нього не працює й не живе. Пішов він із евакуйованими на схід, чи до своєї дівчини в Бургкунштадт, більше німець не знає. У Бургкунштадті, я ще ніколи не був і блукати по незнайомому містечку увечері, у воєнний час, може бути небезпечно. Наразі, для мене тільки одна можливість — пережити непевний час, кривити душаю, мешкати й харчуватися в німкені.

За вечерею, перед німкенями вдавав безтурботного, розповідаючи їм про виставлені військові машини під Бургкунштадтом, вештання між ними вояків у товаристві німецьких чоловіків і жінок. Про залишені консерви у залізничних вагонах. Про американського вояка, що мене з коровою мало не переїхав самоходом та його вимогу вина й горілки в німкені. Але крім старої німкені, що час від часу ніби виправдувалася, німці з американцями не воювали, у них за морем — інакший порядок, демократія. Молоді німкені споживали вечерию мовчки, насуплено й поспішно.

Зачинившись на ніч у своїй кімнаті, я думав про враження від пережитого дня, про непевність майбутнього, намагався позбутися неспокою читанням "Кобзаря", але кожного разу розпочатий Шевченків вірш закінчувався уявним запитанням у моїй голові: — А що ти знаєш про Америку? — На це питання я не міг щось реальне придумати після сьогоднішньої зустрічі, у вузькій німецькій вуличці, з її представником — вояком у зеленому однострої.

Знайшов у "Кобзарі" Шевченкове заповнення, що ми таки колись "...дідждвосяя Вашингтона з новим і праведним законом". Але якщо той "Вашингтон" приде чи приїде до нас у зеленому однострої, замість "нового і праведного закону", стане новим "Капралом Гавrilовичем Безруким та унтером п'янім Довгоруким"?

Читав я роман про втечу якихось повстанців чи заколотників із полону на повітряному шарові на таємничий острів, але чому той заколот

чи революція була виникла на американському континенті, пригадати не міг. Читав Винниченкову новелю "Без язика" й гумореску "Як Фед'ко Халамидник іздив на свіні в Америку". Бачив фільм про в'язницю Сінг-Сінг у Нью-Йорку. Як Чарлі Чаплінові доводилося варити та їсти свої черевики, але то було ще за шкільних часів і до приходу до влади президента Рузвелта. У Берліні, тижнів за два перед нашою втечєю, Анатолій був дав мені прочитати невелику книжечку одного московського білогвардійця, що ніби подорожував по американському континенті тепер і натрапив на халепу в одному із західних штатів, де президентом був таки Рузвельт. Білогвардієць мав знайомих у кількох більших містах Сполучених Штатів і мандрував між містами потягами та автобусами, а за річкою Міссісіпі, купив коня з сідлом і поїхав ним на захід. В одному невеликому містечку винайняв стайню для коня й кімнату для себе в готелі та й без журно відпочив до ранку. Уранці виявилося, що злодії вночі наскочили на містечко і вкрали білогвардійцевого коня. Шериф містечка начальник поліції чи щось таке був безпорадний, бо злодії мали бути зі сусіднього штату, а туди його влада не сягає. Він порадив білогвардійцеві знайомого спекулянта кіньми. Спекулянт продав білогвардійцеві коня за помірковану ціну, і він відіхав далі, але ж зразу за кордоном сусіднього штату білогвардійця заарештував інший шериф, обвинуватив його у крадіжці його коня та справу передав у суд. Суд відбувся незабаром. Білогвардійця визнали винним у крадежі коня, суд виміс вирок смерті через повіщення. З-під петлі білогвардійця звільнив шериф містечка, де йому були вкрали коня. Після шаленої перестрілки перевіз його через кордон до свого штату. Життя білогвардійця було врятоване відважним і добрим шерифом, але куди і як вибрatisя з цієї напівдикої місцевості, щоб не попасті знову в якусь халепу, він не зінав. По якомусь часі, він зустрів одинокого іздця на коні, який згодився зглянутися над ним і взяв його на коня позаду свого сідла. На одному коні два іздці далеко не можуть заїхати, а купити собі коня білогвардієць уже не мав відповідної суми грошей, тому в одному невеликому містечку білогвардійцеві винайняли коня за рвшту грошей та якусь вартісну річ, яку білогвардієць мав як пам'ятку, і тепер уже з провідником білогвардієць направився в цивілізований світ над берег Міссісіпі, але в дорозі їх застав дощ. Пофарбована грива та хвіст у винайнятого коня змінили колір — білогвардієць пізнав свого коня. Коня, звичайно, провідник віддати білогвардійцеві не міг, бо він за нього відповідає перед шерифом того таки містечка, де йому "вкрали" коня. Наостатку свого оповідання білогвардієць висловив свою думку так: Америка — країна свободи, демократії та достатку, але я волю Європу з її випробуваними і традиційними законами.

Як я не мізкував тієї ночі над своєю долею і витвореним становищем, ні до чого не міг додуматись, як до єдиного висновку; демократія, принесана зеленими вояками із-за моря; на перший погляд не певна і не надійна.

ДЕМОКРАТИЯ ЗБЛИЗЬКА

Умившись біля колодязя холодною водою, як завжди на світанку, у своїй кімнаті я чекав на початок дня, щоб піти до Йосипа й Петра на пораду. Хотів іти, не снідавши в німкень, але стара німкеня постукала в двері кімнати й нагадала, що мій сніданок холоне на столі. Перебувати в товаристві, де ти заївий і не бажаний, справа неприємна. Мешкати й харчуватися в людей, що тебе тримали тільки задля власної користі, а потім, із якоїсь причини, ти став їм не тільки не потрібний, не бажаний, а то й небезпечний, зовсім кепсько. Німкені докінчувати вивозку гною чи розпочинати весняну сівбу цього дня не збралися, чомусь метушилися й бурмотили в суміжній із кухнею кімнаті. Прохолода кава була чомусь надто горка, а скибка хліба, намазана маслом, черства. Розбурхана уява вечірнimi раздумами й нічним маривом-сном про якісь трясовини незнаного болота, мури не то міста не то військових укріплень, із яких годі було атакти, псували мій настрій та утворювали хаос думок. Із ними я не міг погодитися і твердо вирішили, з чого мені починати. Може забратися від німкень негайно та йти до Йосипа й Петра на якийсь тимчасовий притулок? Залишитися в німкені і розглянутися в околиці за можливими земляками, однодумцями чи просто добрими людьми? Пересидіти кілька днів у німкені не рухаючись, чекаючи на краще вияснення становища.

— З чого починати цей день невидомого? — Роїлося в моїй голові думками; нічого певного для відповіді не міг я придумати.

Після сніданку, склав усі свої “достатки” в синю залізничну куртку, але з пов’язанням рукавів та половиць у мене нічого не виходило: розгнівавшись, я залишив усе своє майно на ліжку й пішов вулицею в напрямку Ліхтенфельцу, але дорогою звідти повільно рухалась колона військового обвозу. Я вирішив іти дорогою уздовж колони війська, хоч це було незручно й небезпечно. Переїшов дорогу, коли колона тимчасово зупинилася, і пішов навпротиєць стежкою до Бургкунштадту. Біля ниви німкені розглянувся; біля Бургкунштадту на лузі вже більше не було постюю панцерників, автомашин і самоходів. Вагони на залізниці стояли з розчиненими дверима. Окрім руху військового обвозу на дорозі, ні під Бургкунштадтом, ні на залізниці, і взагалі в засязі мого зору, жодного руху людини чи тварини не було видно й не чути. На стежці свіжих слідів також не було, у вагонах усе ще лежали паперові коробки з бляшанками консервованої свинини. Я заліз у вагон, узяв одну коробку консервів, заніс її на ниву німкені і поклав у борозні, без будь-якої мети. Відійшовши від ниви, подумав вернутися й накрити коробку з бляшанками підсохлою соломою з тої купи гною що вчора був скинув на ніві, але напевність наступної години перемогла і я пошкодував

витрачати енергію на поворотну дорогу на ниву.

Стежка попід залізницею завела мене на вузеньку вуличку, з одного боку залізничних приміщень і мабуть склепів, а з другого боку недобудованих дерев'яних хаток для родин що втратили мешкання під час бомбардування. На самому початку вулички, загородивши мені дорогу, на стежці лежить темно-зеленого кольору військовий велосипед. Подумав я, що якийсь німецький вояк, приїхавши в своє рідне містечко, не забажав підтверджувати свого дезертирства військовим велосипедом біля свого господарства чи хати, залишив за містечком. Підняв велосипед із цікавости, але виявилось, що в нього переднє колесо звижнуте і ним без вирівняння "вісімки" в передньому колесі, користуватися неможливо.

— "Вісімку" в колесі вирівняти — справа не складна, машина з вигляду фарби, шин та сидження, зовсім нова; шкода, щоб хтось із німців коровою наїхав, чи з американців самоходом. Пошкодував я велосипеду і надійно поставив його під стіну залізничного будинку.

Бургкунштадт, як видно з самої назви, — це містечко, але яке воно велике й багатолюдне, я так і не мав змоги роздивитися. Вулиця, що є й дорогою вздовж долини Майну, заселена досить густо мешканевими, одно- дво- і навіть триповерховими будинками. Вулиця, що пересікає впоперек долину Майну, між залізницею та дорогою, з західного боку забудована кількаповерховими будинками підприємств — школи, лікарні, управи містечка та околиці. На східній стороні, на розломому лузі, окрім декількох дерев'яних бараків, обгороджених дротяною огорожею, не було жодних будинків чи забудовань. На вулиці не було ні руху, ні звуку. Був уже пізний ранок, але чи люди в містечку сплять і відпочивають, позбувшись Гітлерового наставлення, Arbeit, Schwitzen und Blut, frei Vaterland (Праця, піт та кров визволить Батьківщину), чи може боятися, щоб не довелося від заморських вояків свободи й демократії викупляти по кілька разів своїх дочок, сестер і майна, як той блогвардієць на заході Сполучених Штатів. Довідатись я міг тільки у своїх людей, а свої люди могли бути тільки в дерев'яних бараках за дротяною огорожею на лузі. Туди я й попрямував, не шукаючи стежки.

Дротяна огорожа, як і в більшості таборів для остівців у Німеччині, була попрорізувана для лазилок, перелазів, а то й для широких проходів. Вікна, майже всі, вже без шибок. Двері наростиж. Ліжка в безладді. Солома з матрасів порозкидувана по підлозі. Я перевірив один барак, зазирнув в другий, перейшов з одного кінця в другий, усюди пусто, безладдя й руїна. Навіщо зруйновано частину бараків, поперекидувано ліжка? Де поділися люди, що тут мешкали довший час, годі було здогадатися.

Виходжу з табору на вхідну браму, широкою стежкою до мене поспішають три молоді хлопчаки з лискучим велосипедом. Один з них сидить на сідлі, другий тримає керівницю обома руками, а третій попихає велосипед іззаду. Розгукані хлопчаки обмимули мене в брамі, не звертаючи уваги, і попхали велосипед поміж бараки. Не хотів утратити першу нагоду довідатися, що сталося з мешканцями цих бараків, звідки вони і де я міг би зустрітися зі своїми людьми. Пішов до них між бараки, привітався, як належиться людям, що зустрілися випадково, і питаю, де поділися ті люди, що мешкали в цих бараках.

— А ти звідки тут узявся, що нічого не розуміш? — Залепватили хлопчаки, не перестаючи вовтузитись біля велосипеду.

— Я не зовсім отваринився, працюючи у бавера, і розумію, коли людина звертається до людини по-людському, то треба й відповідати по-людському.

— То так ти б і сказав, що прийшов від бавера. — Висловилися вони зі зневагою, продовжуючи пхати й підтримувати того, що сидів на сідлі велосипеду і мав першим навчитися, як їздити.

— Тепер ви знаєте, що я працював у бавера, то й скажіть мені, де поділися люди з цих бараків?

Той, що сидів на сідлі велосипеда, зліз і підійшов до мене, привітався, назвавши мене дядьком, і спітав, чи бува в тому селі, де я працював у бавера, нема вільних дівчат?

— Як то вільних? — Не зрозумів я.

— Наші хлопці з цього табору живуть тепер із дівчатами в іншому таборі за річкою. Руські он у тому будинку школи.

— А ви? — Поцікавився я.

— Ми оце ходили до поляків, вони мешкають у таборі по той бік дороги в горах, а тепер над дорогою чекають на своє військо. По дорозі зсадили німкеню з машини, тепер мусимо навчитися їздити на ній.

— Як то зсадили? — Здивувався я.

— Дуже просто. — Сказав він упевненс.—Дурна німкеня все ще думала, що іхній Гітлер у них фюрером, і задумала покататися на машині, а ми її перестрілили та зсадили.

— Вас ж за це покараютъ.

— Та де! — Підступили до свого друга хлопчаки на допомогу.— Тепер тут ми господарі, а не німці. Тепер ми всякому німцеві можемо голову розбити, не лише велосипед конфіскувати. Учора тут нас американці на своїх машинах возили, жуйку й сигарети давали. За горілку в них не тільки годинника, але й нагана можна було виміняти. Американці нам сказали, що ми тепер маємо волю й демократію.

— А все ж таки, — запитав я хлопчаків з непорозуміння. Наші хлопці мешкають у дівчачому таборі за річкою, а руські — в школі. У

таборі могли бути вільні ліжка, а в школі напевно ліжок не було...

— Що ви, дядьку, такий дивак! — Розговорилися хлопчаки. — Кому з хлопців у дівочому таборі потрібні вільні ліжка? Знайшов собі дівчину — і спи з нею на її ліжку! Руським у школі, цих фашистських грат і солом'янників, не потрібно. Вони мають досить перин із квартир гавляйтєрів і фашистів. Хіба ви, дядьку, не пам'ятаєте, як у нас п'яні баби співали на весіллі? І робила, що хотіла, на те дівка була! А в нас тепер у таборі, весілля від ранку до вечора. Шкода тільки, що ми завчасу собі дівчат не захопили.

— То ви може до поляків по дівчат ходили?

— Та де там! Полякам самим дівок не вистачає; крім того, вони дурні, кожного дня збираються на перехресткові доріг, чекають якогось свого війська і горляють до кожної переїзджої машини — Віват, Америка!

— Дурні, що вітають Америку? — питаюсь у хлопчаків з непорозуміння.

— Ви таки й справді, дядьку, біля баварського гною та сечі зовсім очманіли. Хіба ви ще не чули, що вся совєтська армія тепер у погонах? Чи ви не бачили, що всі американські машини мають перемальовану червону зірку на біло?

— Ну то й що?

— Ви й цього не розумієте?! То підіть на перехресток і роздянете рота — Хай живе Америка! А водій зупинить машину, вилізе з неї генерал чи політрук, тоді й узнаєте, чому червона зірка перемальована на біло. Наші та руські хлопці не дурні, до поляків не мішаються.

Хлопчаки, вже років по 16-17, але ростом і розумом були ще зовсім дітьми. Як діти, скоро дались переконатися, що я не їхній ворог, говорили те, що думали і як розуміли. Я їм показав, як треба сідати на велосипед із розгочу, куди дивитися та як утримувати рівновагу, щоб навчитися справно й безпечно їздити, та й пішов у Бургкунштадт розглядатися.

Будинок школи, чотириповерхова з широкими вікнами будівля, під час війни частково використовувалась під школу військових медсестер, про що свідчить чималий Червоний хрест над вхідними дверима і купи білих одностроїв медичного персоналу та халатів по боках широких сходів до них. Чималий сад навколо будинку, також "позавішуваний" на стовбурах та сучін розгорнутими звитками бинтів і шматками марлі. Не бракує між гіллям дерев навіть білих халатів, викинених із вікон поверхні будинку. Під стінами будинку вилискуює на сонці з десяток велосипедів, правдоподібно роздобутих зсаджуванням "дурних німкень" "розумними господарями" теперішнього часу.

З віддалі, у розчинених вікнах будинку, було помітно метушню жіночих і чоловічих постатей, а зблизька чути чоловічий регіт, жіноче верещання та напівдикі вигуки. На одному з вищих похерхів п'яна компанія жінок і чоловіків намагалася заспівати пісню завойовників Сибіру "Ревела буря, гром гремел, и без упину молния блистала". Але в них пісня грізних завойовників Сибіру укладалася на мотив пресловutoї "Катюші". Далі за- "Рев-ве-ла бу-ря, гром гре-мвл" пісня не вкладалася в мотив. Після довшої суперечки чоловіків із жінками, ці останні перемогли й заспівали "Розпрягайте, хлопці, коні та лягайте спочиватъ".

На другому поверсі дівчина чи тепер уже молода молодиця, розвішуючи свою білизну на шнуркові поміж лутками вікна, перехилилася через підлокотник і голосно погукала сусідку з сусіднього вікна.

— Проня! Гей, Проня! Твій Іван уже прийшов домой?

— Нет! — Обізвалася сусідка з вікна. Зауваживши мене біля дерева, спохопилася, що на ній нема навіть сорочки, заховалася за лутку, і вже за хвильку визирнула у вікно в білому халаті.

— Нет Вані! — Сказала вона сусідці і почала жалітися на свого чоловіка. — Сказали, что за полчаса достане ковбаси та сала в бавера, а от пошол на минутку, і як чортяга його вхопив. Мабуть вже забув, что жону имеетъ».

— Мой Миша, — вмішалася в размову сусідка поверхом над ними вище, — захотел мотоциклета і з Василем пішли, ще на світанку, в гори до бавера, і досі нема ні слуху, ні духу. Розіб'є чортів шваб голову, або розпоре живіт вилами, прийдуться с молоду вдовушкою оставаться. — Поскаржилася вона.

Поведінка й мова молодих "руських жен" мене більше розчарувала, ніж зустріч із хлопчаками біля порожніх бараків. Заходити до них на "квартири" чи тільки знадвору обізватися, чи бува між ними нема моїх близьких земляків і землячок, не хотілось.

Тут все "руське", все безглузді, розгукане, оп'яніле та одуріле. Приставати в таке товариство безпідставно й небезпечно. Помізкував я, обпершись об стовбур мабуть старої яблуні, і пішов далі вулицею до перехрестя доріг, де мали поляки чекати на своє військо й вітати Америку. Хотів я розвідати про якийсь старий будинок у дворі взутевої фабрики, де мали збиратися ті, що були наймитами в баверів, як мені радили хлопчаки.

Біля перехрестя вулиць був справді чималий натовп веселих і голосних поляків обох статей. Кожну автомашину чи панцерник, чи взагалі транспортову одиницю на дорозі поляки вітали вигуком — "Wiwat, Ameryka! Niech żyje wolna Polska!" Коли між машинами на дорозі наставала перерва, поляки хором співали "Sto lat! Sto lat! Niech żyje nam! Niech żyje nam!" і потім знову "Wiwat, Ameryka!"

Переїжджуючі вояки з панцерників та критих автомашин переважно викидали в юрбу жмутки хусток, хустинок, панчіх, жіночу білизну. З веж панцерників летіли в юрбу окремі в'язанки, чоловічі сорочки, навіть штани. Вояки на самоходах кидали в юрбу жмені сигарет, жвачку, плитки шоколаду та свої вояцькі обіди й вечери запаковані в паперові коробки.

Поляки, щоб підкреслити свою окремішність від німців, понашивали свої відзнаки з жовтої літери "Р" на чорному фоні, на кашкетах, на грудях, спинах і навіть на тих місцях чим люди сідають на стільці. Вешталося біля них кілька остівців із нашивками "OST", але ці більше сварилися з поляками за те, що їх не пускають у юрбу, де можна було вхолити щось, налету кинуте вояками, ніж допомагали кричати полякам "Віват, Америка!" Що привезли зі собою із-за моря-оклану, а що вже "нажили без батька" тут у Німеччині, було не важливе ні для мене, ні правдоподібно для поляків чи остівців. Важливе було те, що американські вояки своїм чи чужим не шкодували поділитися, може й не розуміючи, хто й чому їх вітає в цьому місті. Радісний настрій поляків і відвerta щедрість американських вояків поправили також мій настрій. За панчохами чи штанцями в юрбу лазти мені не було бажання. Я відвернувся й хотів уже йти розшукувати можливого якогось притулку для себе, як мені один поляк на підпитку заступив дорогу.

— Was wilst du hier?

— Того, що всі тут роблять. — Відповів я йому по-українському.

— To pan nie jest niemiec? — Здивувався поляк.

— Звичайно, що ні.

— Ja para przed tym tutaj nie widziałem. Dla czego Pan na sobie odznakie niewia?

— Тому, що мій шеф не потурбувався мею, а корови однаково на відзнаках не розуміються.

— To pan od bawera?

— Працював, — кажу йому, у Вайдниці, деякий час.

Поляк був не тільки на підпитку, але й всезнайком і дуже "гоноровим паном". Моїм коротким відповідям не повірив і майже примусив мене докладніше розповісти про село, де я працював, про німкень, шефа, корів і аж тоді переконався, що я справді не німець, а німецький наймит. Запропонував мені випити справжнього німецького шнапсу, якого мав ще пів плоскої плящини, заткнутої за пояском, і тоді почав повчати мене, як поводитися з німцями взагалі, а в Бургкунштадті зокрема.

— Нам, німецьким невільникам, таким як я та пан, тепер у Німеччині повна демократія. Пан потребує десь мешкати, нех зайде в будинок до будь-якого німця, і він мусить вступитися зі свого ліжка.

Потребує пан хліба, к'єлбас, вудкі чи навіть панянки, нех пан скаже мені. "Polacy ta amerykanie teraz — tak!" — Показав поляк мені зчеплені свої пальцями руки. W amerykanów głównym generałem jest Polak Kostuszko. Запевнив мене поляк і став розповідати, як тепер американські вояки, з польським генералом на чолі відбудують *Wielkie Polskie mocarstwo od morza do morza* і аж поза Волгу до самого Дніпра.

Про якогось польського генерала Костюшку я десь щось читав чи чув, але пригадати не міг. Про Польщу від моря до моря — не був певний, але що Дніпро для поляків "аж за Волгою", а не навпаки, я був певний, але поляка було годі переконати. Поляк навіть "знов", що на всіх американських літаках бойовою відзнакою є білий польський "Orzełek" (орел).

— А чому американці мають п'ятикутну зірку, таку саму, як і москалі, тільки білу? — питався в поляка.

— Тому що американці та москалі тепер отак, — показав він знову зчеплені свої руки пальцями.

Полякова плящина шнапсу була випита ним та мною. Німеччина переможена. Велика Польська відбудована від моря до моря. Моя безлека в Бургкунштадті запевнена, але відв'язатися від поляка було годі. За пояском у нього знайшлася ще одна плящина якоїсь смердючої рідини, що мала бути чистим спиртом чи чогось подібного до цього, за що поляк від мене почав вимагати 50 німецьких марок. П'ятдесят безвартісних німецьких марок мені не шкода було дати полякові, але носитися з плящиною смердючої рідини я не бажав і поляк, обізвавши мене руським і свинею, нарешті відв'язався.

В дорозі додому, вже недалеко будинку школи, де тепер "квартирують руські", натрапив я на старшого чоловіка з великим мішком за плечима і торбою в руці, впізнав, як то кажуть "Свій свояка бачить здалека". Подумавши, що чолов'яга "місцевий", привітався з ним і запитав у нього, де б тут води напитися? Чолов'яга мовчики поставив мішок із торбою перед собою, пошкрябав рукою за вухом, поцмакав губами: "Я оце й сам съорбнув би холодної, але шукаю якогось притулку — для тих, що працювали в німецьких баверів, а тепер додому повертаються", — каже мені чолов'яга.

Чоловік дуже спокійної вдачі. Родом із Київщини. Три роки працював у німецьких баверів, за річкою в горах. Додому йому ніби то нема чого поспішати, але заскучав за своїми людьми, за свою мовою та оце наказав своїй колишній господині, щоб завезла на залізничну станцію. Через річку виявилось неможливо переправитись, бо якийсь лихий зірвав моста. Зайшов був у табір по той бік річки, але там таке робиться, що й не подумати. Залізнична станція стоїть пусткою і вже навіть рейки поржавіли. табору, що он там на лузі, гірше свинарника зробили. В тому

великому будинку якісь одеські чи що шлюхи мешкають.

— Оце, дякуючи тобі, я першого нашого чоловіка зустрів, з ким можна поговорити й порадитися, — виговорившись, подав руку й побажав мені доброго здоров'я.

— Доброго здоров'я й вам, дядьку, — кажу Йому, потиснувши руку. — Приємно було з вами зустрітися й поговорити.

— Та ти що? Ти ж не з тих, що за річкою, то й тобі нема куди поспішати. Ти ж тільки сам подумай, що там витворяють! Я тобі кажу про той табір за річкою, про наших хлопців і дівчат. Про німців, що? Німці війну програли. Мені німці ніякої кривди не вчинили і працювати тяжко не примушували. А от наши, молоді й зелені, попарувались, хто кому по жеребкові дістався, безчестять, бешкетують, німців грабувати в гори ходять. Кажуть, що ім американці свободу й демократію дали, а байстрюків хто ім колихатиме? Додому їduчи, одне поїда в тин, а друге у ворота. Десять місяців — не довгий час, а тоді що? Був та й нема, поїхав по дрова! Дитинку на смітник не викинеш, а в тебе ні люльки, ні няньки, ні навіть певности, на котрого лобуряку ти записати. Показилась молодь там за річкою, нечистий їх попутав, у мене на це ума й розуму не вистачає. Ну, скажи мені, земляче, що воно на цьому білому світі діється? — Оповідає, скаржиться й питає поради старий киянин.

Пропонував Йому допомогти нести торбу або мішок — відмовляється, мовляв, не великий їхній тягар, а я певний, що мені не довіряє. Показав Йому, де має бути той будинок, де збираються баверські наймити, запевняв його, що я також маю туди прийти. Про це й слухати не бажає. Каже: “Познайомились, поговорили то й чому нам розходиться? Підемо, побачимо. В гурті добре й батька бити. Нам що? Ти одинокий і я одинокий — от уже й товариство.”

На задвіркові будинку міської управи — широке подвір'я і старий, з почернілої цегли, триповерховий будинок, із гратами на деяких вікнах. На подвір'ї десятків зо два самоходів та два невеликі панцерники. Між самоходами й панцерниками та під будинком міської управи вештаються вояки в зелених одностроях, але одні білоніци й дійсно подібні до поляків, а інші чорномазі, аж лискучі, ніби їх хто пастою до чищення черевиків намазав, а потім щіткою та ганчіркою виглянцював. Про те, що в Сполучених Штатах перебуває більша кількість родичів Олександра Пушкіна, я знов, але щоб таких чорномазих — для мене це новина; навіть зі мною згодився мій знайомий земляк киянин чи київець, що чорномазі вояки — це тубільці американського континенту.

Під будинком із почернілої цегли, на брукові, сидить біля купи нових черевиків старший чоловік, перекидає їх і в голос із кимось уявним свариться та кленя.

— Зарази! Паразити! Дурні ви, неотесані! Вам німці воші вивели, морди били, заки навчили, щоб "до вітру" за барак не ходили та с...ки витирали! А от у вас розуму, як не було, так і немає. Навіщо тобі, дурню, людське добро нищити? Мало тобі одної пари, взяв би дві чи три і заткнув би собі пельку, залишаючи ще й комусь іншому. Так, ні! Коробки порозривали! Пари порозкидали! Сволота та й год!

Розпитувати чоловіка, хто він і чому гнівний та що тут робить, нам не було потреби, бо він зразу здогадався, чого ми прийшли на це подвір'я. Зрадівши, що тепер матиме співмешканців і спільників по недолі, почав сам нас знайомити з тутешніми порядками та умовами.

Він ще вчора прийшов у Бургкунштадт із гір від бавера, оселився в цьому будинку німецької поліції та жандармерії. Учора тут мешкало з десяток хлопців і хлопчаків. Учора було вільно заходити до склепу, де поліцай та жандарми мали нові однострої, взуття, плащи, покривала, простириала та взагалі речі, потрібні чоловікові для життя в казармі, а сьогодні американські вояки повісили замок на двері до склепу — і хлопчаки та хлопці кудись повіялись. Учора він роздобув добре черевики для себе, постіл і дещо одягу, а сьогодні ще забажалось мати пару добрих хромових черевиків на свята, так от бачите, яка халепа, почав він знову сваритися з невідомими і нерозумними башкетниками.

— Щоб вам руки повикручувало, і ноги покривило, дурні ваші голови! Три мішки взуття, і жодної тобі пари! І навіщо ж вам, наглоїдам, таку приkrість чинити? Кому з цього користь?

У просторій залі, на другому поверсі, було мабуть більше двох десятків залізних одноповерхових ліжок, із солом'яними матрацами і без них. На деяких ліжках були навіть нові покривала, залишенні попередніми мешканцями, а в кутку залі лежала чимала купа старих німецьких покривал.

Для моого знайомого київця знайшлося місце побуту; головне, хоч і сердитий, але балакучий спільник. Я пообіцяв обов'язково навідатися по можливості, завтра і пішов із думкою й собі роздобути літні черевики в склепі сусідньої з цим чорним будинком взуттєвої фабрики, звідкіля мішком приносить черевики цей "сортувальник" на подвір'ї. До склепу фабрики можна заходити з вулиці і поза будинком, черезпротинаті пролази в дротяній огорожі. Склеп — довга, низька, на два поверхі будівля. На нижньому поверсі вироблені черевики на фабриці вкладали у відповідні паперові скриньки і відсилали замовникам, а запас складали на довгих полицях на другому поверсі. Тепер цей запас, як казав той сварливий чоловік, "дурноголові наглоїди" фактично знищили без будь-якої користі для никого. Пусті паперові коробки та розпаровані черевики лежали купами, але знайти пару будь-яких черевик — це рівнозначне знайденню голки в копиці сіна. Витративши мабуть більше години часу,

перекидаючи черевики, ніби спарував одну пару сорокового номеру. Малуваті на мої ноги, але влітку на босу ногу розтопчутися, порадував сам себе і задовольнився. Вийшов на денне світло, виявив що вони не одного кольору й фасону, але вертатися до склепу і знову витрачати марно час на парування непарованого не захотів, крім того, до мене могли прийти Петро, Йосип чи Анатолій на пораду. Я засунув черевики в кишені і вийшов на вулицю, щоб іти до Німкень у село.

Проходячи мимо теперішніх "квартир руських", захотів мати пару онуч із повикудуваних білих халатів санітарок і лікарів. Наступив ногою біля шва полі і потягнув рукою — міцно зшито і міцна тканина, не подається. Потягнув обома руками, прорвав ногою дірку в тканині, так що з неї тепер онучі не видереш. Підняв інший халат, але рвати його стало шкода. Халат можна вживати, як нічну сорочку не різавши й не поровши. В дощ і негоду його можна й на себе одягнути. Підрізавши, його можна вживати як спідню сорочку, а влітку то й зверху носити. Пошити такий халат треба більш як три метри тканини. За трьома метрами тканини, коли "жити стало лучше, жить стало веселей", треба було півдня обминати боки в черзі під крамницю чи навіть іхати в "белокаменну столицу мира", а тут таке добро пропадає, викинуте нерозумними недоростками. Бурмотів я, наслідуючи того чолов'ягу, що сортував черевики, З купи вибрав в'язанку більшого розміру і менше забруднених халатів та й забрав із собою. Скільки тх у в'язанці та що з ними буду робити, я збув запевненням: помирати збираїся, а за хліб насущний думай. Якось треба жити, може й вони на щось знадобляться. В'язанку нестиму в одній руці, а скриньку з консервами в другій.

Казали в нас люди, що собака на свій хвіст не гавкає, так оце й мені з описами відвідин Бургкунштадту. Написати відверто, що я злодій і ходив у Бургкунштадт красти — буде неправда. Не згадати, що я там поцупив — також буде неправда. А як цв все "нажите" майно виправдати, не "гавкнувши на свій хвіст", також буде не чесно. Приходжу на кінець вулички, усе ще стоїть той велосипед зі звихнутим переднім колесом під стіною, де я його вранці поставив. Іхати на ньому, чи навіть вести в руках його неможливо через звихнуте колесо, а на плечах — я добре знов як велосипеди носити! Взяв його на плече і попрямував далі стежкою. Біля ниви Німкень виникла проблема, що краще залишити на ниві скриньку з консервами, в'язанку халатів чи велосипед. Консерви мені здалися менше важливими, і ніби вже сховані. Я залишив тх на ниві. Щоб не йти салом та не мозолити німцям очі велосипедом і в'язанкою, звернув я понад рівчиком, щоб перейти дорогу біля села. Дорогою, все ще посувалося американське військо на схід, своїми скороходами й невеликими панцерниками. Переходити дорогу та ще й із вантажем, треба було почекати на перерву, або зупинку. Поставивши

велосипед на землю, чекаю на нагоду і розглядаюся за можливим "sovets'kym" генералом у погонах, аж тут колона зупинилась, вояки позлягали на землю і зчинили стрілянину. Я й собі заліз рачки в рівчак. Переполох виявився таки не безпідставний. Єдиний німецький мессершміт-винищувач закрався із-за лівобережних гір Майну та обстріляв з кулемета колону, якраз там, де я чекав на перехід дороги. Воякам шкоди він не зчинив, а мене не так перелякав, як нагнав ще на одну "крадіжку". У рову, куди я вліз, ховаючись від обстрілу літака, одним кінцем у воді лежить розтягнутий на весь мішок акордеон. Я обережно його підняв, защепнув на ньому защипки, думаючи, що його згубили вояки під час переполоху та й поніс на край дороги, показуючи його воякам. А вони повсідалися на свої самоходи й поїхали далі в рухомій колоні. Зійшовши з підвищення дороги до своєї в'язанки та велосипеду, подивився з усіх сторін на акордеон. Він, з вигляду ремнів та покришок, зовсім новий, або дуже мало вживаний. Розстібнув защіпки та розтягнув мішок, надавивши на клапани, — видав чистий і присмінний звук. Перевернув на другий бік до себе і аж тоді зауважив відставання міха від одної з покришок. Відклейтися мішок в одному ріжкові, лежачи у воді. Хтось відірвав його, киднувши з дороги чи прорізав навмисне ножем — для мене було не важливе в той час. Важливе було те, що акордеон і в такому стані, такої якості, вартував під час голodomору не менш як два пуди картоплі, а в краї часи — не менш як пів корови. Мені він сьогодні потрібний, як п'яте колесо до воза, але й викидати його знову в рів — шкода.

Колона війська на дорозі зупинилася. Я використав нагоду і з'явився під хвірткою німкень із в'язанкою халатів у руці, акордеоном і велосипедом на плечах. На мій стук у хвіртку, вийшла стара німкеня. Побачивши мене, обладованого "вантажем", замахала руками, ніби побачила справжнього розбійника й подріботіла в хату, забуваши навіть наказати мені зачинити й замкнути хвіртку.

В хаті стара німкеня налякала моїм "грабунком" дочок і невістку і вони гуртом вийшли з сіней і почали мене майже виганяти з двора. Мовляв, ми краденої не бажаємо мати на господарстві. Мої запевнення що я нічого ні в кого не крав, а тільки взяв те, що люди зіпсували й викинули, їх не переконувало. Вони навіть сказали, що не дозволять їхніми ключами користуватися для виправлення схибу в колесі. Це мене таки розгнівило. Кажу їм: "Ви ж самі ходили красти консерви на залізницю, а тепер мене обвинувачуєте в крадіжці чи навіть у грабункові, коли я таки не крав".

— Hi! Hi! Ми не ходили на залізницю, нічого не брали.

— А он же візок стоїть під повіткою, ще й сьогодні колеса в болоті від того часу, як ви його тягнули від залізниці розтоптаною

стежкою.

— Hi! Hi! — Залеметали знову три німкені в один голос.

— Коли ні, то я пойду ним до залізниці по консерви. — Сказав я, розгнівавшись, німкням і, не зважаючи на їхні запереченнЯ, потягнув його до миви за коробкою консервів, що там був сховав уранці. По дорозі передумав і потягнув візок під вагони. Консервами у вагонах, правдо-подібно, ніхто не цікавився, бо від учорашильного дня, окрім мене, ніяких познак біля вагонів ніхто не залишив. Заліз у вагон і виставив чотири коробки та вклав плаズом на візок, але на нерівній стежці, верхні коробки зсувувалися. Із гніву на німкень, я забув узяти з собою мотузка, щоб їх закріпити. Поставив три коробки на візок сторчаком, а четверту залишив там де вона впала на стежці, комусь “біднішому” за мене.

Хвіртку відчиняти цього разу вийшла Фрида і не заперечувала, щоб я заїздив із коробками консервів на їхнє подвір'я. Одну коробку заніс у стодолу та сховав у соломі. Другу заніс під повітку і там усунув під кульки пов'язаної соломи, що раніше прикривали сівалку від занечищення голубами та горобцями, а третю коробку заніс на кухню і сказав старій німкені, що від тепер я буду харчуватися своїми консервами, а як роздобуду ще й хліба то й хліба в них просити не буду.

Розірвати бляшанку з м'ясом мені на вечірЮ не дозволила Фрида, запевняючи, що вони для мене обід тримали і вечеरяті зготують, тільки щоб я їх також зрозумів:

— Мій брат і чоловік були офіцерами. Влада давала нам пільги. Ми не бідували, Милана й тебе не примушували тяжко працювати на нас і не ображали, а тепер на нас не лише американці, а й наші сусіди нарікають і можливо навіть частину замлі та господарства сконфіснують. Ти почнеши спілкуватися зі злодіями і нас обкрадеш. Ти в нас живи. Ми тебе доглядатимемо й годуватимемо. Пошиємо тобі білизну й сорочки з тих халатів, що ти приніс, але більше не ходи до Бургкунштадту і не водися з тамтешніми злодіями.

Фрида своїми круглими й великими очима всміхалася до мене. Давала волю сліззам, що буйними краплинами спадали їй на високі груди. Присідала біля мене на лаві й навіть доторкалась рукою до моого плача. Робила це вона зі щирості, чи з метою обману та підступства, я в це не вникав, але зі щирості свого сумління запевнив її, що проти неї чи будь-кого в родині я не маю жодних оскаржень чи злоби. Їхнього майна мені не треба, а те, що я приніс сьогодні, для мене наразі жодної вартості не має. Я взяв його тільки через те, що воно залишине кимось через обставини і його треба вважати нічесю власністю. З жодними злодіями я не маю ніякої спілки і спілкуватися з ними не буду в майбутньому. Мешкатиму в них і харчуватимусь тільки до того часу,

доки знайду собі якийсь інший притулок і можливості прожитку.

Повірила мені Фрида та взагалі родина Шмідта чи ні, було справою часу, але добре було, що вони заспокоїлися й не протестували їхніми ключами виправляти колесо велосипеду. Випрямивши колесо й додавши повітря в камери шин, випробував його на подвір'ї. Час був уже на вечірню, відпочинок і подій наступного дня.

Уранці американське військо знову посувалось на схід асфальтовою дорогою; мені довелось їхати велосипедом по нерівних, покручених дорогах, по узгір'ї. За винятком зустрічі з кількома німецькими вояками що прямували узгір'ям на схід у маскувальних одностроях та з автоматами за плечима, зустрівся я зі своєю ровесницею, колишньою робітницю на одній із вугільних копалень Донбасу, а тепер покоївкою в німкені в Бургкунштадті. Познайомившись, розповіли одне одному, де були, куди прямуємо, чим тепер займаємося, стали цікавитися, що хто думає про теперішнє наше становище.

— Я оце ходила до моєї подруги в гори, і ми вирішили — будь-що, а додому не їхати! — Сказала рішуче моя ровесниця й колишня ударниця Донбасу.

Я зразу не повірив її словам, бо вона не була поліцаем, старостою, наложницею в німецьких комендантів, військово-обов'язаною, добровільно евакуйованою, чи якоюсь німецькою колаборанткою, а тільки працювала в німців звичайною наймичною. Крім того, її таки з Донбасу "добре люди" випровадили в Німеччину примусово. Не виявляючи ніби зациклення, почав я розмову про моє вчорашиє враження з відвідин Бургкунштадту. Про заборону німецьким баварам користуватися далі чужинецькими робітниками. Зруйновано німецькі міста, їхню промисловість... Говорив, доки моя співбесідниця, ровесниця й колишня ударниця Донбасу, на мене розгнівалась.

— Ти, — каже вона, — один із тих чоловіків, що не розуміють людського горя, а жіночого зокрема. У твою тупу голову не може вміститися милість до істоти слабішого людського роду. Тобі мабуть не доводилося в п'ятнадцять років за пів-кілограма хліба попихати непосильні вагончики з вуглем і ходити в зашкарублій одежі від поту й бруду. Ти не розумів і тепер не зрозумієш, коли жінка вилізе з копальні з голими ляшками, в зашкарублій спідниці, без штанів і навіть без клочка, коли їй прийде час. Вітер тебя прошивав ніби голками в самі печінки, а ти стій перед солівим комсомольцем і чекай, коли він занотує твою норму виробітку. Чи ти знаєш, як жінка почувається, коли з неї тече літками кров, а в неї не тільки ганчірки, щоб клочок прив'язати там, де треба, а й клочка взагалі немає. Газетою треба підтиратися й затикатися.

— Ти, — звернулась вона до мене з питанням, — колинебудь відчував дотик м'якого шовку на своєму чисто вимитому тілі? Чи ти колинебудь відчував присмішність мати на собі чисту, нову й запашну одіж?

Не чекаючи на мою відповідь і будучи певною, що я такої присмішності в житті не мав, почала ніби виправдуватись переді мною.

— Я не кажу тобі, що в наймичках ходжу в шовках, у нових тільки що з-під голки платтях і костюмах, але мене німкена навчила вмиватися, часатися, ходити біля себе, щоб по ляшках кров не текла. Я ношу недомоски, але вони чисті, без латок, по розміру моого тіла. Я тепер не уявляю, як жінка може не носити штанців, виходити з хати без торбинки. Німці привезли мене в свою країну, як невільницю, але я тут була вільніша, ніж там, “де вольно дишет человек”. Повернешся додому, перекажи тому вусатому деспотові, що Катерина, ударница Донбасу під його кормигу не повернеться!

Махнула в мою сторону рукою з торбинкою, і швидко відійшла. Я, в непорозумінні постоявши з хвилину, подумав погукати її та хоч довідатися її адресу в Бургкунштадті, але інша думка перевмогла: навіщо тобі заводитися чужими клопотами, коли ти сам не знаєш, із чого почати, як собі дати раду.

— Якщо ця Катерина-ударница дійсно мешкає в Бургкунштадті і не зирається “одружуватись” та іхати туди, де “В краю родном пахнет сеном и го...”, я ще з нею зустрінуся й порозумуюся, — закинув ногу через сідло й покотив велосипедом по схилові горбам.

У горах уж буяла всією своєю силою весна. Під вищими горбами на їхніх південних схилах яблуні покрилися біло-рожевим цвітом. Віддаляючись від Вайдниць, усе частіше я зустрічав німецьких баверів чи, вірніше сказавши, німецьких баверок, що на своїх не надто розлогих нивках водили корів у плугах, боронах та сівалках.

З’їхавши з одного досить кругого узгір’я, зауважив я між двома вищими горбами ніби від когось заховану, чималу кам’яну та з вигляду новозбудовану будівлю, правдоподібно якоїс військової фабрики та два чи три дерев’яні бараки і рух біля них чоловічих і жіночих постатей, але розівідати, чи це й справді той табір у горах робітників зі сходу, про що я вже чув раніше від зустрічі з Катериною-ударницею, вирішив на ходу в поворотній дорозі. За це пізніше шкодував, бо повертаючись по польових дорогах узгір’я, заблудив, а починати дорогу назад від Вайдниць був пізній час.

У Петрове й Йосипове життя американська окупація цього терену майже не принесла жодних змін, якщо не враховувати, що Петрів господар більше не просиджує вечорів у сільській пивній, а облежує боки в своїй спальні, та що Йосипові господаревва дочка обігріває тепер

ліжко майже легально — від вечора до ранку.

На другий день офіційного відсунення німецької влади американськими фронтовими частинами, завітав Анатолій із подарунком — в'язанкою тютюну. Розповідав про якусь незгоду між "совєтськими" полоненими в Ліхтенфельці й чимось був незадоволений. Питав про мене й залишив свою адресу.

Петрові та Йосипові вирушати з обжитих місць кудись між непевних і незнайомих, хоч і своїх земляків по тaborах чи окремих бараках, зовсім нема потреби. До того, ми ж втекли з Берліну, щоб бути якнайдаліше від московських комісарів у Червоній армії та від їх вільних чи невільних симпатиків між так званими остативцями. Для мене, якщо в моїх теперішніх німкень місце перебування не певне, то треба буде розвідати в тутешніх баверів. Про щось таке вони вже навіть і думали. На узгір'ї однієї з гір, недалеко від цього села, є великий маєток якогось гітлерівського верховоди-гавляйтера і там, за всіма припущеннями Петра та Йосипа, перебувають евакуйовані наші земляки-робітники зі сходу Німеччини чи навіть прямо з України. Там напевно я зможу хоч тимчасово й пристистися.

До маєтку цього німецького партійця-гавляйтера дорога починається даліко за селом двома вже частково зруйнованими стовлами викладеними з брил каміння. Дорога звивиста, вузька, викладена пласкими кам'яними й відповідно обтесаними, різної геометричної форми плитами. На похилому верху гори дорога кінчачеться край широкої та міцної брами з вхідними хвіртками з обох боків. На наш стукіт в хвіртку, прийшли відчинити її всі "теперішні господарі" цього маєтку в кількості шести осіб, і для всякого випадку захопили з собою знаряддя теперішнього свого "заняття", вила, лопати, сокири, чим вони в хвилину нашого стуку в хвіртку "виконували працю". Між "господарями" три старші за нас чоловіки, два хлопчаки та одна досить ограйна і червонощока старша дівка чи молода молодиця. "Господарі" переконавшись, що ми не напасники на "іхній" маєток, зачинили і замкнули дбайливо хвіртку, поставляли своє знаряддя "праці" у відповідне місце, дівці чи молодиці наказали йти продовжувати працю над приготуванням обіду, а в нас почали випитувати, хто ми, звідки й чого прийшли до них на "іхній" маєток. Про себе "господарі" на розповіді дуже скупі.

— От господар, від'їздивши на евакуацію з дружиною та дітьми, доручив нам господарювати, ми й господарюємо до його повернення. До господарського будинку ходимо тільки харчуватися, бо там усе господинею господарева теща. Мешкаємо в гуртожитку рядом із корівником. Землі для обробітку та сіножатій маєток має десь тільки близько двадцяти гектарів. Допомоги наразі нав потрібно, але коли б

котрийсь із нас прийшов із дівчиною чи з молодицею, справа б була зовсім інакша.

— Самі розумісте, пояснив нам “старейший” між “господарями” маєтку. Німкеня вже надто стара, а Марині (чи Орині, я вже не пам'ятаю) не розірватися. Треба наварити, попрати й по господарству... Нас же, як не кажіть, п'ять мужчин. Дівка чи дві нам би не були зайві.

— Неваже ви тут думаете комуною господарювати? — Не стримався я від зневажливого зауваження.

— Комуною чи не комуною, але ми за цілість господарства відповідаємо життям і будемо господарювати на ньому, аж поки наш господар не повернеться, — пояснив “старейший” між “господарями”.

Переговори з “господарями” німецького маєтку про можливості моого перебування в ньому “розвились” не тільки тому, що я не маю і не зможу привести “дівку чи дві” на господарство, але й тому, що я був переконаний, що власність на цей маєток “теперішніх господарів” закінчиться незадовго і їм не на користь. Якщо навіть повернеться справжній власник маєтку з евакуації живим і здоровим, окупаційна влада не дозволить йому далі “визискувати” наймитів-чужинців. “Комуна на горі”, так жартома прозвав Йосип німецький маєток. Після того коли ми зійшли в долину Майну й домовилися про наступну зустріч для мене — не розв'язка проблеми бодай тимчасового притулку. Петро з Йосипом моїм становищем також не перейнявся і при розставанні навіть не спромоглися на товариське, мовляв, як, що й до чого, то приходить до нас.

— Завтра вранці обов'язкового треба буде поїхати на лівий берег Майну в гори й розшукати Анатолія, може він має якусь ідею чи добро-душного німця-бавера на безлюдді в горах, міркував я, туди велосипедом назад до Вайдницю.

Після сніданку німкені зайнялися підготовою хати в гори на ниву садити картоплю. Садити її під плуг, запряжений конем, потрібно не менш як три особи, якщо не вгортати гній у кожну другу борозну. Коли вгортати гній, то не менш як п'ять. Запряжену в плуг корову треба водити, тому потрібні чотири особи. Німкені чотири, але в невістки двоє малих дітей; крім того, вони навіть не мають ніякого пристосування для замка біля входних дверей до хати й коров'ячої стайні. Я запропонував їм свою допомогу, запевняючи, що в горах ніхто не довідається, хто вам допомагає, німець чи чужинець.

Ні, не хочу. Вони вже домовилися з якоюсь німкенею в Бургкунштадті, а дітей доглядатиме до полуночі невістка, а з полуночі Фрида. Мені обід та ввечері буде на час, але через мою допомогу вони не бажають мати неприємності від нової влади.

Міст через Майн, біля села, неможливо пристосувати хоч би для тимчасового переходу людям, бо тут корито Майну глибоке, ріка дуже прудка. За Бургкунштадтом долина Майну багато ширша, ніж біля села. Майн своєю течією підходить під саме узгір'я лівобережного пасма гір. Повернувшись від підніжжя гори, розливається широким руслом по болотистому лузі. Мостова фарма тут не з залізних широких балок-блоків, і не під їздовою частиною мосту, а над мостом і з переплетених між собою вугластих залізних штаб. Підривана правобережна частина мосту занурена у воду, але переплеття штаб стирчить досить високо над водою. З дещо зруйнованої кам'яної опори мосту до залізних штаб переплету, мешканці тaborу пристосували дві довгі колоди кимось заготовлені для телефонних стовпів. По одній колоді треба ступати ногами, а за другу триматися руками. Переправу через міст пильно оберегають мешканці тaborу. Переbrатися через переправу голіруч справа не така ускладнена й небезпечна, але мені з велосипедом на плечах потрібні відвага й хист. Вийшовши на берег, зразу натрапив на дуже неприхильну поведінку наглядачів цієї переправи.

— Хто ти? Куди ідеш? Чого? Де був! Що робив? Чи бува ти не власовець? Не німецький вислужник? Не втікач зі свого тaborу? І так далі. На слово хлопці не вірять, довелося свідчити виказкою "OST"

— А чому твоя виказка не така, як наша?

— Про це вже треба німців запитати, що мені й вам різні виказки видавали.

— А чому на ній написано Берлін!?

— Тому що я в Берліні працював.

— То ти з Берліну від наших утік!?

— Чому не носиш відзнаки "OST"?

Хлопці, як то кажуть люди, беруться до мене з "короткими гужами". Треба було виказуватися посвідченням із берлінського Вертенштеда і майже божитися, що мене з Берліну евакували німці, через те що Берлін збомбардований. Порадившись між собою, охоронники переправи на Майні й "нового" порядку в горах біля Бургкунштадту, дозволили мені їхати далі в "їхні" гори, але в жодному випадкові не підіздити близько до "їхнього" тaborу, не заводити жодної розмови хоч іздалека з "їхніми" дівчатами, та роздобути "OST" і нашити на верхній одязі, інакше в "їхні" гори не приїздити.

Де саме в горах знаходилась фабрика, до якої належав цей дівочий табір і яка велика була ця "республіка" за Майном, та як довго вона там існувала і що з нею сталося, сказати більше того, що бачив того дня, нічого не можу. Від дороги, якою я їхав двічі, табір із дерев'яних бараків виглядав невеликим. Може з десяток бараків, не більше. Дротяна огорожа, як і біля всіх тaborів чужинців, висока та з

кількома дротинами колючок, але біля вхідної брами, навіть не було дерев'яної будки для вартового постія. Якщо врахувати, що хлопці зі своїх бараків зробили руїну і перенеслися до дівчат, то можна вважати, що в дівчат були кращі бараки і кращі умови життя. Тепер "матріярхат" став "патріярхатом", навіть ці дівчата, що охороняють із хлопцями переправу, хоч і язикуваті й "заковиристі", "знають", що в Берліні оствіці "продавалися" німцям і замість "OST" у носили нашивки з соняшниками та рогачами (Тризубами) галицьких "запроданців", трималися поза спинами хлопців під час "допиту" біля переправи й замоквали відразу, коли недоброзичливо обзвався до них хтось із хлопців.

Дивні діла творяться на цьому незрозумілому світі, пхаючи під гору велосипед, обдумував я поводження цих охоронників переправи на Майні, чи навіть "власників" переправи, гір та дівок у таборі. "Визволили" нас німці, п'яниця й розбішака Андрій Корж став "хозяїном". П'яниці й розпусники Іван Залога та Яловенко — "хозяїновими" гайдуками, а ти, Грицю, як був "ворогом" народу так і залишився, не тільки "ворогом" для народу, але й для німців. Тепер країна, що на підступах до своїх берегів поставила статую Свободи, послала своїх синів за море-океан нести старій і гнилій Європі свободу й демократію, а чи та свобода й демократія так і в дійсності виглядає, як я її бачив за оці останні три дні, чи це тільки якесь непорозуміння. Вояк, що з наганом у руці вимагає від німкви вина та горілки, і "Комуна на горі" — це дійсно могли бути тільки непорозуміннями окремих осіб, але переконання того п'яного поляка, хлопчиків із велосипедом та поводження "руських" у будинкові школи в Бургкунштадті та ось цих насико спечених "власників" переправи, гір і дівчат у таборі — це вже ніби послідовність, яка має якусь підставу до такої поведінки і ставлення. Має бути хтось чи щось, що поширює ідею насилля, грабунку й розперезаності не тільки серед німців, але й серед набажаних своїх земляків, а особливо землячок.

Учорашня зустріч з "ударницею Донбасу" та сьогоднішній "наказ" охоронців переправи "з нашими дівчатами і здалека не говорити", мабуть також якесь пов'язання має. "Ударниця Донбасу" та її подругу мабуть також намагались інші "охоронці" чи "господарі" усупільнити. Тому вона, не розвідавши добро, і наговорила мені про шовк та клоччя.

Від Вайдниць, дорогою через міст, до того села, де має перебувати Анатолій, як запевнили німкені, не більш як п'ятнадцять кілометрів.

Як добрatisя від Бургкунштадту, вони не знали. Не знали також і охоронці на переправі, не зважаючи на те, що гори були "іхні", а дорога від мосту була єдиною і прямувала на схід, а не на захід, куди мені б треба було їхати. Лівобережні гори більш стрімкі за правобережні та надто хвилясті. Господарства трапляються дуже рідко, переважно

незаможні. Подвір'я обгороженні тільки воринами. Хати невеликі на високих лігарях і на віддалі від стаєнь худоби. Випхавши велосипед звивистою дорогою на гору, натрапив на відгалуження, що ніби звертало на захід, звернув на нього і тільки кілометрів за три натрапив на невеличке господарство, де в старої німкені довідався, що я таки на відповідній дорозі, і до бажаного села не більш як дві години ходу.

— На велосипеді може й за годину доїдеш. — Порадувала мене стара німкеня. Але велосипедом на дорозі майже неможливо було користуватися, через крути спуски з горбів і такі крути підняття. Крім того, по цій гірській і нерівній дорозі, чомусь роз'їздилися американські вояки на своїх самоходах-джіпах. У додаток до того, що повиграбали глибокі колоїни колесами на крутих підняттях, ганялися ніби від когось утікали чи когось доганяли. На одному піднятті водій самоходу буксуючими колесами обкидав мене болотом, а вояк що сидів праворуч нього, мабуть як заплату за заподіяну шкоду, кинув мені два пакунки з вояцьким обідом.

Гарного, теплого й сонячного весняного дня болото до одяжі й тіла не надто прилипає і скоро висихає, навіть не залишаючи більшого забруднення. Два пакунки вояцького обіду дуже мені пригодилися в далекі і виснажуючій дорозі, бо не тільки самому багато тяжче йти хвилястою дорогою, а попихати велосипед із горба на горб у теплий день — це гірше від тяжкої праці.

Дві години чи й більше я витратив на дорогу, аже був і втратив надію, що зможу розшукати село в цих горах, але за допомогою зустрічних німців та німкень, десь перед півднем прибув до потрібного села. Воно виглядало більше на невеликий хутір, ніж на село. Господарство німкені було з черги другим над дорогою, по якій я прибув. Німкеніна хата, як і сусідні хати, на високих лігарях і не більш, як на три кімнати. Стайня для худоби віддалік від хати, також невелика. На необгороженному подвір'ї один віз і півдесятка дітей, не старших десяти-двадцяти років. Діти добре знають, що Тоні вдома нема, раді послужити мені й повідомити матір про моє прибуцтя. Їхня маті, німкеня років після сороківки, негайно вийшла з хати ще в товаристві з півдесятка більших і менших дітей і майже з переляком у голосі запитала мене з високого ганку: — Щось трапилося з Тоні?

Я вяснив їй, що тому то я приїхав до неї аж із Бургкунштадту, щоб довідатися, якраз у неї, що трапилося з Анатолієм.

Німкеня замепокоїлася своїм виглядом чи кількістю дітей, що пильно придивлялись до моїх рухів рук, коли я в додаток до мови пояснював метері про свого друга Анатолія, і не підшморгували своїми не зовсім чистими носами, щоб не заваджати матері слухати мого вясінення. Вона скинула з себе не певної чистоти запаску з

нагрудником і, віддавши її котромусь із дітей, наказала їм негайно забиратися з ганку в хату та обов'язково зачинити за собою двері. Потім, поправивши на собі мабуть із тиждень не розчесуване волосся, зйшла з ганку до мене.

— Ти справді друг Тоні і не знаєш, що з ним трапилося? — Перепитала й витерла по черзі вказівним пальцем правої і лівої руки під своїми очима, щоб не покотилися слізози по обличчю.

— П'ять чи шість днів тому він був у Ліхтенфельці й залишив для мене вашу адресу.

— Так, так, — сказала німкеня, подумавши. — Шість днів тому прийшли до нас американці. Тоні ходив до Ліхтенфельцу й повернувся звідти засмучений, неспокійний, навіть до дітей виявив незадоволення... Тоні — дуже мілій хлопець. Любив моїх дітей, а діти любили його. Пішов до Ліхтенфельцу — і щось там трапилося... Знову застанивилась німкеня і над чимось задумалася. “Потім ти єдь до Ліхтенфельцу, знайди Тоні і скажи йому, що в мене буде йому найкраще, ніж денебудь. Господарство моє невелике, але голодний він у мене не буде, і босий не ходитиме”. — Не то наказувала, не то прохала мене німкеня.

Від німкені навпростець мало вживаними стежками й дорогами до Ліхтенфельцу — не більш як 10 кілометрів, а більш уїжджаю до горогою — 20 із гаком. Іхати чи вірніше йти та пхати велосипед із горба на горб незнаною та мало вживаною дорогою навряд чи зможу взагалі до Ліхтенфельцу сьогодні доїхати чи дійти. Чи розшукаю Анатоля там у Ліхтенфельці? Петро чи Йосип не дадуть мені притулку на ніч, але чи зможу я повернутися “додому” ночувати? Пообіцяви німкені розшукати Анатоля та запевнити його в її прихильності й можливого прожитку на її господарстві, я повернувся знати вже мені дорогою у Вайдниці, до “моїх” німкені. Підіїдждаю до господарства, а з-під замкнутих воріт і хвіртки німкені Петро з Йосипом накинулись на мене, ніби на “божевільного з мокрою рядниною”. — Де тебе чорти носять! Що в тебе тут за дурні німкені! Витягнув жида на наші голови з Берліну!

Петро та Йосип прийшли до села Вайдниць і розшукали мене ще тоді, як німкені виїздили на поле садити картоплю, після моого від'їзду в пошуки за Анатолієм. Довідавшись від них, що я поїхав правдоподібно в Бургкунштадт і до полуудня не повернувся, вони добралися до річки і там перебули до полуудня. Опівдні ніхто з німкені не відповідав на їхній стук у хвіртку, а мене вдома не було, тому вони, поховавшись у затінку воріт, сиділи зі своїми достатками й чекали на мене. Німкені, повертаючись із поля, натрапили на небажаних “гостей” під своїми воротями, накинулися на них з вилами та сапами. Петро з Йосипом не були настроєні вояовничо і без опору вступилися з господарства. Ті, захавши коровою на подвір'я, через уже замкнуті ворота та хвіртку запівнили Петра та

Йосипа, що я напевно повернуся до них ночувати і дозволили чекати на мене біля їхніх воріт.

Причина такого поспішного прибуття до мене Петра та Йосипа — Анатолій. Учора, коли ми ходили на гору в розвідку, щодо притулку в "комуні на горі", Анатолій із двома "советськими" москалями-офіцерами розшукували в селі Петра та Йосипа, будучи певними, що вони не бажають повернутися на "родину" і вхиляються від мобілізації. На Анатолієві — військовий однострій Червоної армії з погонами. Пілотка (чепець чи щось подібне) з червоною зіркою, а "товариши" звуть його "товарищ полкової комиссар".

Анатолій познайомився з Петром і Йосипом тільки під час нашої втечі з Берліну. Якого вони переконання щодо "родини" і москаль та цілого їхнього комунізму, він був не певний. Йому хотілося, щоб я бува не вислизнув з-під його контролі. Коли ж Петро та Йосип розповіли про наші відвідини "комуни на горі", тоді запевнили, що я поїхав до Німкену у Вайдниць по свої речі, а завтра вранці повернуся до них. Анатолій повірив їм і залишив їх ночувати в їхніх баварів ще одну ніч.

Петро з Йосипом уночі тримали "ушки на макушки", а на світанку вирушили в дорогу до мене на порятунок. Йосип навіть забув свій запас тютюну. Чекаючи на мене в напружені, без тютюну, відчував, що в нього й "вуха попухли".

Добрий американський вояк, що в горах був кинув мені два свої пакуночки з обідом, забезпечив і Йосипа від "загибелі" аж восьми цигарками. Це дещо відружило Йосипів настрій, але не наше становище. Збиратися та йти в Ліхтенфельц на ласку й наласку Анатолія та його "товаришів" нам не бажамо й небезпечно. Тимчасово заховатися в таборі за річкою, було б найкраще, але туди мені вже вход заказаний охороною переправи, а до того в нас немає відзнак "OST". Тепер і через переправу охорона не перепустить.

— Куди? — нависло над нами, як Дамоклів меч.

— Куди-будь, тільки далі від Ліхтенфельцу та Анатолія з його "товаришами"! — Наполягають на мене Петро з Йосипом. Згодився я йти з ними в Бургкунштадт і там шукати якогось притулку на ніч.

Не будучи певним щодо можливостей ночівлі в Бургкунштадті, я сказав Німкеням, що можливо ще повернусь до них ночувати, але якщо прийдуть до них питати про мене мої "друзі", то щоб сказали, що я пішов у Ліхтенфельц. Німкені зрозуміли що я маю якесь непорозуміння з цими друзями, які чекали на мене цілий день, чи якийсь злий замір щодо них. Коли я пояснив їм, що ці два мої друзі втекли від "советських" військовополонених, вони зовсім первстрашилися.

Німкеням горе, а мені двоє! Розгнівався на Німкені, уяв із собою велосипед і ми втрьох пішли в Бургкунштадт.

Біля будинку колишньої німецької комендантури від учорашнього дня побільшала купа непаристих черевиків та прибула похідна кухня американської армії з чорномазим кухарем. Усім бажаючим, що приходили до цього будинку чи мешкали в ньому, чорномазий кухар без будь-якого питання давав коробку "раціону" (обід вояка) і бляшанку з чорною та запашною кавою. Дав і нам, як тільки ми зупинилися в напорозумінні біля його кухні.

На другому поверсі, для мешкання таких безпритульних, як я з Петром і Йосипом, тепер вислуговуючись американцям, у сусідньому будинку німці приготували ще одну кімнату — забезпечили її матрациами з соломою та двома покривалами. Мешканців у цих двох залях-кімнатах за одну добу назбиралося десятків зо три. Мій учорашній знайомий київець, чимось не задоволений, не візнав мене. Він чимось розчарувався: лежить на ліжку горілиць, дивиться в стелю й не відповідає на моє повторне привітання. Учорашній "сортувальник черевиків" сьогодні також балакучий. Він має певні відомості, що американці вже почали мобілізацію поляків до своєї чи польської армії. Хоч він не певний, але знає напевно, що Польща буде "по Дніпро й Чорне море" та що американці скупчують свою армію на фронті перед Червоною армією і скоро почнуть війну проти більшовиків.

Познайомитися з нашими новими спіvmешканцями й послухати новин для нас дуже важливо. Ми повечеряли досить гарячою смачною та поживною вечерею з кухні чорномазого кухаря. Довідалися, що по сусіствству з нашим будинком у склепі, де американці повісили свої замки на дверях, у задній стіні вибите вікно, а в склепі ще досить добрих військових черевиків, теплої в'язаної білизни і ще дечого що нам необхідне для першої потреби "самостійного" життя. Домовилися, що на світанку "зavітаємо" до склепу й залишилися на ночівлю.

На світанку Йосип змінив думку і не схотів "обкрадати" гостинних американців, бо йому краще сподобалися цигарки з "раціонів", ніж той тютюн, що він забув у свого баєра в садку. Петро під вікном змінив думку і відмовився лізти всередину. Мені у вікно лізти наглої потреби не було, бо я вже мав пару хоч і нводнокольорових черевиків, але надіявся замінити їх на більший розмір і мати щось на літо. Крім того, коли я полізу, а мене спіймають, Петро з Йосипом будуть нарікати, що я цього разу завдав їм неприємностей. У кущах біля склепу ми з Петром знайшли пасок для підперезання штанів, розірвані в'язані підштанки та рудий плащ-дощовик. На цьому нашу "злодійську вилазку" закінчили.

Поснідавши кавою та "раціоном" із кухні чорномазих кухарів, яких біля кухні деколи вешталося більше (вони здавались один на одного схожі, тяжко було здогадатися, котрий із них наш годувальник), я повів Петра з Йосипом показати Бургкунштадт, а перед полуночю поїхав до

німкенъ навідатися й забрати свої речі. Німкені садили в горах картоплю, мені довелось їхати на їхню ниву. Від моєї допомоги відмовилися, мотивуючи тим, що хтось побачить і донесе бургомайстрові, та вони й самі за годину чи дві закінчать працю.

Американські сухарі з "раціонів" німкеням припали до вподоби. Діти раділи шматочкам шоколяди, а гума-жвачка здалась їм чи не янгольською поживою. Повідомлення про моє рішення йти мешкати в табір колишніх наймитів у Бургкунштадті прийняли з задоволенням і виявили бажання мати ще кілька білих халатів та кілька пар полотняних виступців із взуттєвої фабрики, будь-якого розміру й кольору.

Після доброго американського обіду, я взяв мішок біля купи черевиків, накидав у нього з півсотні виступців, узяв ще одну в'язанку білих халатів біля колишньої школи й поїхав велосипедом до німкенъ.

Німкені вже приїхали з поля. Анатолія біля їхнього господарства та в селі ніби не було. За мою працю в них німкені запропонували мені 50 німецьких марок, мотивуючи це тим, що таку ціну вони платили бургомайстрові кожного місяця. Марки тепер нічого не варті, мені не потрібні, бо з тих, що я привіз із Берліну, за час моого перебування в цій околиці, я не витратив жодного пфеніка, але німкені насилися на мене, як сороки на кістку — відмовлятися було годі. З білих халатів вони пошиють мені кілька пар білизни, а бляшанки з консервами триматимуть для мене рік. Рік часу для мене здався дуже довгим, ми згодилися що коли я не прийду по консерви за два місяці, вони можуть робити з ними, що схочуть. На цьому я з німкенями родини Шмідта попрощався, знову з синіх штанів зробив торби, повісив на велосипед, баян надів на плече і від'їхав, переконаний, що до них я більше не повернуся і згадку про наймитування в них забуду.

Повернувшись від німкенъ, я побачив, що біля будинку нашого "постою" замість кухні з чорномазим кухарем стояла велика вкрита бризентом автомашина з білою зіркою, а в будинку була метушня.

— Американці наказали збиратися, щоб їхати до збірного табору в Майнлойсі.

— Поїдемо додому...

— Знайшовся незірваний міст через Майн, поїдемо до табору за річку.

Кожний наш співмешканець знат щось, але в дійсності куди й чому так несподівано американці наказали нам збиратися в дорогу, ніхто напевно не міг сказати. З собою брати можна не лише всі свої речі, але покривала, простирава, матраци, навіть залізні ліжка. Ті, що їхали "додому", звичайно солом'яних матраців і ліжок не потребували. Ті, що їхали "за річку" до дівчат, в разі потреби можуть пізніше прийти і взяти ліжка чи те, що їм буде потрібно. Мені з Петром і Йосипом, якщо

повезуть нас до Ліхтенфельцу, чи тільки в той напрямок, непотрібні навіть зайні штани, щоб під час утечі від Анатолія та його "товаришів" не заважали.

За наслідки нашого непевного становища відповідаю тепер цілковито я. Це я витягнув жіда Анатолія з Берліну, тепер він заколотив спокій Петрові та Йосипові. Я не спромігся додуматися запитати адресу "ударниці Донбасу", якщо не знайомої то принаймі Петрової співробітниці. Я поводжуся з моїми німкенями, як той дурень зі ступою. Ношуся з націоналістичною літературою. Обвішався баянами... А до всього цього, я — Гриць із якогось хутора — "затягнув" Петра Васильовича, начальника копальні в Донбасі та старосту села Савинок, і Йосипа батьковича, інженера-дорожника, в таку глуху німецьку провінцію. Чому я не захотів іхати до Авгсбургу?

Забратися з будинку та спробувати залишитися в Бургкунштадті згідний був тільки Петро і то з умовою, як я розшукаю та познайомлю його з "ударницею Донбасу". Вирішувати свою долю кожному осібно також не згоджується. В околиці Ліхтенфельцу показуватися небезпечно, а Бургкунштадт — Петрові та Йосипові зовсім незнайоме містечко. Один вихід зі становища — триматися разом; коли вестимуть на захід, по дорозі втекти з автомашини. Повезуть на схід — покластися на долю.

Брошури Сциборського "Націократія" та "Устав націоналіста" підсунув я під купу старих покривал. Посвідку від старости порвав на дрібнечкі шматочки й пустив за водою в раковині. Велосипед залишив там, де його поставив, під стіною, повернувшись від німкень. А сині штани напаковані моїм "достатком" та акордеон забрав зі собою, не зважаючи на зауваження Петра та Йосипа.

На перехресті доріг у Бургкунштадті машина звернула на схід. У нас дещо, як то кажуть у народі, відлягло на душі. Через півгодини їзди нас завезли до великого табору між Майнлойсом і Кульмбахом, на брамі якого повівав червоний пралор із серпом і молотом. Із того полотнища вийшло б не менш як дві спідниці для досить оглядних молодиць.

ТАБІР ПІД ЧЕРВОНИМ ПРАПОРОМ

На неширокому перешикові долини Майну, під стрімкою горою, між селом Майнлойс (Mainleus) та містечком Кульмбахом (Kulmbach) ще на початку війни був збудований табір для військовополонених. Частина бараків — із цегли й цементових блоків, а частина — з дерев'яних стояків і дощок. Огорожений табір подвійною дротяною сіткою, дротом із колючками й електричним струмом. Терен табору був також поперегороджуваний дротяними сітками на частини.

Коли військовополоненіх із Балкан порозділювали по селях на працю в селян, а "sovєтських" громадян — до німецьких господарських частин війська та армії генерала Власова, частину табору почали використовувати на мушту "опальченців" (Volksturm), на помешкання для евакуйованих поляків та галичан із родинами, а частину — на тимчасове приміщення евакуйованих німців і так званих "народніх німців" (Volksdeutsche).

Під кінець війни опальченці пішли боронити Фатерланд на фронт. Евакуйовані німці й народні німці помішалися з місцевим населенням, а на Тхіє місце, на тимчасовий постій німці почали приводити евакуйованих із західнього фронту "sovєтських" військовополонених, остатців і, нарешті, коли американська війська зайняли терен, де містився табір, в ньому було сотня "sovєтських" військовополонених. Може з півсотні французів. Дві чи три сотні остатців та тисяча поляків і галичан. Кілька днів у таборі verwховодили поляки, але потім американські вояки, з білими смугами на своїх зелених шоломах та з білими пов'язками на рукавах одностроїв, привезли в табір "sovєтських" комісарів у царських погонах. Вони почали ділити владу в таборі з поляками. Комісари вибрали з військовополонених "гвардію", забезпечили її червоними зірками та червоними пов'язками на рукави, вивісили червоний прапор над в'їздною брамою і наказали своїм "гвардійцям" тримати її "на замку", відчиняти тільки тим, що бажали чи були примушенні входити та в'їздити в неї. Виходити з табору можна тільки тим, кому особисто котрийсь із комісарів підписав пропуск. Полякам це з місця не сподобалось, але вони — тільки покривдені союзники, а москалі бойові товарищи.

Автомашину, що привезла нас, від брами до середини таборового невеликого майдану проводжали з одного боку "гвардійци" з червоними пов'язками на рукавах різноманітної одяжі та червоними зірками на кашкетах чи пілотках, а з другого боку поляки, також із червоними пов'язками на рукавах, але на пов'язках ще було білою фарбою намальовано знамено подібне до ожелка (орла) на крилах американських літаків. Так запевняв один поляк із Бургкунштадту, а на мій погляд, подібність була до білої підвішеної курки, для оскублення пір'я. Поляки,

проводили нашу автомашину від брами, безнастянно вигукували: "Panowie polacy i panowie ukraińcy! Polska będzie wolna: nie wpisujcie się do ruszyx!"

"Гвардійци" нікому не дозволяли вилазити з кузова автомашини на землю, доки той не скаже їм свого імені та прізвища. Ми зрозуміли, що приїхали, як то кажуть, під дурного хату, але надії на якийсь кращий випадок долі не тратили. Порозумівшись нишком між собою, я з Сірика став Сірим. Йосип із Гречки став Гречаним, а Петро з Зосима став Сосімським, а всі троє — громадянами Польщі до 1939-го року.

Скільки саме було бараків у цьому таборі та які порядки існували всередині відгороджень поляків, "советських" військовополонених чи наскоро спечених "гвардійців" табору, та "добровільно одружених" і неодружених дівчат і хлопців із так званих остівців (що також "добровільно" і "недобровільно" бажали вертатися на батьківщину), я хоч приблизно описати не можу, бо заходили в міжтаборові відгороження, правду сказавши, боявся. Поскільки ми не поляки, а тільки "польські громадяни" до 1939-го року, нас тимчасово примістили в "нейтральній" зоні, зразу ліворуч за в'їздною брамою. На "нейтральній" зоні, праворуч від в'їзду, була харчівня, розташована в двох бараках. Ліворуч — барак адміністрації табору, три бараки для тимчасового побуту осіб нез'ясованого державного громадянства та невеликий майдан. Ми цієї зони трималися. Отримавши сніданок, обід чи вечірню, доки не дозволяли виходити з табору, ми сиділи чи лежали в баракі, а коли дозволили виходити з табору, від сніданку до вечірі, перебували поза табором, розглядалися по околиці та плянували, як уникнути хоч перших транспортів з поворотцями на "родину".

Барак, у якому нас примістили, мав дві окремі квартири для службовців табору з родинами. Тепер у більшій кімнаті були поставлені досить густо одноповерхові залізні ліжка для двох десятків чоловіків-одинаків, а в колишній спальні, невеликій кімнаті, мешкала родина "пана директора" цегельні в Станиславові. Директор був уже старшою людиною з сивим довгим волоссям на голові, пейсами аж по підборіддя, ніби в рабина, поголеними вусами, та окулярами, що звисали на чорному шнуркові на груди. Він розумів трохи англійську мову і з рамку до вечора перебував в адміністраційному баракі. Його родина — молода дружина, дещо косоока дочка років п'ятнадцяти та троє менших дітей, одно з яких ще тільки лазило по великій кімнаті. Машканці ставились до малих дітей прихильно, а молодицю з дочкою поважали. Моїм сусідом по ліжку, був білорус Олександер, старший за мене тільки на два роки, але багато краще за мене освічений і в житті досвідчений. З молодих років Олександер перевінявся "советським" будівництвом соціалізму, вступив у таємну комсомольську організацію і до 1939-го року кілька разів

побував нелегально в Советському Союзі та легально в польській в'язниці. Після 1939-го року побував у "отдалючих містах родини", в Червоній армії, в німецькому полоні, в білоруській "Самообороні" та в Білоруській Раді та, нарешті став мені сусідом по ліжку. Потрапив Олександер у цей табір ще перед приходом американців у цю околицю, знаходиться в добрих стосунках із директором та його молодою дружиною. Оскільки я з Петром та Йосипом "прийняли" в таборі польське громадянство, Олександер радить мені з моїми друзями, щоб ми вибрали якесь місто "нашого народження" на території Галичини, запам'ятати адресу "останнього" нашого місця мешкання, вигляд околиці й тому подібне, на випадок нашого виклику, до поляків чи совєтських комісарів для встановлення нашого державного громадянства. Він порадив поговорити про це з дружиною директора або навіть із самим директором. Олександер, радо б допоміг нам сам, але він окрім в'язниці в Галичині, жодної місцевости не знає. Молодиця, на Олександрову рекомендацію, радо познайомилася з нами та згодилась бути нашою провідницею й порадницею в "місті Станиславові". Петро чомусь бажав конче бути "львів'янином". Порозумівшись з директором, ввечорами "приживався" у Львові. Okрім Олександра й цієї родини директора ішкода, що я не запам'ятав прізвища ні його, ні Олександра) з мешканцями кімнати ми не заходили в більші стосунки, не тому що мали до них якесь упередження, а тому що був непевний час. Ми вважали, що краще, як права рука не знає, що робить ліва. По випадково почутих розмовах можна було здогадатися, що кілька москалів були з Маріуполя. Кілька сільських поліців і староста з околиці Кахівки. Декілька дезертирів із дивізії "Галичина" та з десяток хлопців і дядьків, наймитів німецьких баверів.

Харчування в майнлойському таборі було не гірше, як з американської кухні в Бургкунштадті. Наше становище залишилось не певне, а між поляками й "совєтськими" комісарами та їхньою "гвардією" напружене.

Третього травня в Польщі святкують "День конституції", але чи це було також третього травня, чи день-два пізніше, я напевно не знаю. Поляки у своєму відгородженні поналагоджували червоно-білі прапори. Понамальовували білих орлів подібних до курвій, на шматках картону. Була в них справжня церковна корогва з іконою Божої Матері, може між ними був якийсь маляр і намалював подібну до церковної корогви. Я не певний. Приглядався до подій з віддалі.

Погожого ранку на початку травня, на тaborовому майдані й біля бараку, де ми мешкали, зароїлося поляками з прапорами, плякатами, корогвою та кількома попами. Зі столу та кількох паперових помальованих коробок зробили Престол, помолилися, а потім з того ж

столу-престолу почали мітингувати, викрикуючи:

— Wiwat, Ameryka! Niech żyje wolna i niepodległa Polska!

— На Сибір москалів! Нехай більшевики забираються за Дніпро, за Волгу!

Поляки офіційно підтвердили про самогубство Гітлера і виразно домагалися походу американської армії на визволення "ojczyzny od bolszewików".

Московським комісарам та їхній "гвардії" польське мітингування не сподобалось, вони намагалися розпорошити поляків і загнати їх у їхнє відгородження, правдоподібно сподіваючись допомоги від остівців, але остівці з поляками не ворогували, а до того між ними було багато переконаних у правдивості розповсюджуваної польської пропаганди щодо польського генерала та війська в американській армії. На заклик "гвардійців" не відклинулися; декільком полякам не вагалися спустити "псу крев з носа". Московські комісари налякалися й поскаржились на поляків американцям. Американці заколоту в таборі, мабуть, сподівалися. Може їх насторожила поведінка "бойових товаришів" та їхніх "гвардійців" не тільки в таборі, але й в околиці. Добу перед мітингом поляків у таборі, "гвардійці" та їхні спільні "руськіс", як і перед тим, уночі поїхали кількома мотоциклами в гори. По що вони поїхали, по сало, ковбаси й горілку, по годинники, срібні й золоті речі або тільки до молодих німкань — не важливе. Важливе те, що цього разу на них чекали німці. Одному з них розвалили лопатою голову й розпороли нею живіт, а трьох покололи вилами до непритомності. Від мертвого "корешка" комісари та "гвардійці" могли б і відмовитись, мовляв, такого бандита знати не знаємо і відати про нього не відємо, але від поранених відмовлятися було неможливо. Тому американці не тільки прислали своїх вояків із білими смугами на шоломах усмиряті табір, але й оточили табір панцерниками, може й справді з якимось вищим військовим старшиною польського походження. Поляки не розбіглися, не поховалися в своєму відгородженні, а виділили з себе делегацію для переговорів з американцями, і вже до вечора в таборі була подвійна влада: на брамі подвійна охорона вдень і можливо вихід, за перепустками з табору, підписаними польським комендантам без згоди "советських комісарів". Уночі американські вояки з білими смугами на шоломах самі охороняли й пильнували браму табору. Червоний прапор із серпом і молотом понизили і прикріпили до правого боку в'їздної брами, а червоно-білий прапор із білим ожелком на лівому. Для мене, з моїми друзями та земляками, в майнлойському таборі дійсно "жити стало лучче, жити стало веселей". Харчі на кухні були різноманітні, поживні та в достатній кількості. Ніхто не питав, хто ти? Що ти? Отримуєш сніданок чи обід перший чи другий раз? Не маєш посудини для їжі, ложки чи вилки —

дадуть без заперечення. Маєш посудину — підставляй німцеві чи німкені в білому халаті, що роздає їжу, і він чи вона накладе стільки, скільки ти захочеш.

Перепустку нам з табору вистарається дружина директора та ще доручати нам опіку над своєю дочкою.

— Слава нудьгує за своїми подругами. За гімназією... І взагалі дівчина зніділа в задусі бараку та в тaborових обставинах. Ідеє з табору, візьміть із собою Славу, нехай дівка на світ подивиться та свіжим повітрям подихає.

Зі Слави дівка, як з мене турецький паша. Косооке, кривоноге дівча не більше пуда (16 кілограмів) вагою з черевиками, але то Петрова справа опікуватися панною Славою в дорозі поза табором. Він буде "петушитися" біля неї: — Панно Славо! Панно Славо, вважайте, машина наближається! Панно Славо! Панно Славо, не сходьте на ту скелю, бо можете покалічитися.

Моя справа — йти узбіччям дороги й підбирати американські недокурки-бички для поповнення Йосипового запасу тютюну.

"Полювати" американських "бичків" здогадалися ми не перші. Першого дня на "полюванні" познайомилися з дуже мілим хлопчиною Федором. Федір із Шепетівки. Був робітником у німецьких колоністів на Волині. В його господаря було три дівки. З найстаршою господаревою дочкою Марусею полюбився, під час мандрів евакуації придбали собі сина. Тепер він зі своєю Марусею та сином бажав би повернутися додому, але таємістів з тещею стоять ціому на перешкоді; поперше, вони німецькі колоністи, а по-друге не вірять московським більшовикам. Але в Федора є третій відхід зі становища: до його двох своякинь сватаються американські офіцери, обіцяючи забрати всю родину Чучманів, включно з ним до Америки. Федір із родиною Чучмана, тобто таємістя й тещі, мешкає за містом Кульмбахом на горі Плясенбург (Plössenburg). Там також є табір тих, що не бажають повернатися на "родину". Федір був такий до нас добрий, що навіть вивів нас на рівнішу дорогу й показав своє місце перебування на високій горі.

— Та то ж якийсь замок, монастир чи королівські палати?! — Здивувались ми.

— Колись так і було, — пояснив Федір. — Замок на горі збудував німецький герцог, щоб боронити кордонів своєї Баварії, а тепер там клуб американських офіцерів і табір бездомних утікачів. Ми сподобались Федорові не тільки тим, що бажаємо не повернатися на "родину", і може будемо йому друзями, поки він виїде до Америки, але й тим, що нам довірили доглядати недоросле дівча та батьки. Розповів нам про далеку дорогу, як був у таємістя за погоніча коней в далекій Волині, як дістався на цю гору Плясенбург. Розказав і про саму гору та замок на ній.

Познайомив зі своєю та тестевою родиною, як також із забудованням замку, з табором евакуйованих з України в ньому.

Плясенберг — найвища гора навколоїшніх гір, але вона підноситься майже на 300 метрів над вузьким просміком правобережних і лівобережних гір. Вона була надійною опорою баварським герцогам, в обороні своїх посілостей від тих, що приходили широкою долиною Майну із заходу. З просміків гір Тюрингії та верхів'я Майну. Плясенбург, у давнину, був першою укріпленою точкою міст Бамбергу й Нюрнбергу від навали ворогів із північного сходу. Із крутого підступу на гору й до замку, яким найлегше можливо було дістатися на вершину гори і до мурів замку, боронили кілька брам, одна з них ще й тепер використовується як каплиця-усипальниця для покійників герцогового роду.

Підступ до замку, тепер забрукована неширова дорога, починається на південному узбіччі гори й долає 300-метрове підняття не менш як трьома кілометрами довжини.

Під час Гітлерового Третього Райху Плясенбург був місцем зборів, нарад і розваг виключно членів Націонал-Соціалістичної Партиї. Під кінець війни став прибіжчим евакуйованих і віткачів-чужинців із сходу.

Чучман, німець, оселився зі своєю родиною та парою вороних коней-тяговиків, у лісничівці, за брамою замку. Старий, уже дещо згорблений, худорлявий Чучман, доглядаючи своїх вороних, щось буркнув собі під ніс, коли його зять Федір запропонував познайомитися з нами. Він далі порався біля коней. Рудоволоса, повнолиця, повногруда і взагалі з достатком здоров'я й тіла, ще зовсім молода Федорова теща, прийняла нас, як бажаних гостей, познайомила зі своїми дочками, а панну Славу взяла з собою до помешкання на склянку чаю. Федорова дружина Маруся, подібна до матері ростом і будовою тіла, тільки чорніва і якась соромлива, непривітлива. Рудоволосі, в ластовинні. Федорові своїки Оля й Ліда ростом, станом, виглядом і навіть поведінкою відповідають усім припущенням, що вони дайнячки, але вони виразно підкresлюють, що Оля на рік старша за Ліду, обидві аже повнолітні, заручені за американських офіцерів і приготовані в дорогу за океан. Обидві знають, у якому місті на американському континенті перебувають їхні майбутні родичі. Вони майже "опанували" англійську мову і знають що на привіт How do you do? (Як тобі поводиться, чи як ти себе почуваєш?) потрібно відповісти O.K. (Окей, все гаразд), а не Haw, how do (Як, як тобі?) як це роблять ті що не розуміють англійської мови, і думають що всі люди вітаються так як ми, — побажав людині доброго дня, людина тобі також відповідає, бажанням доброго дня.

— Що край, то інший звичай. — Запевняють, моторні в руках і на язик, Федорові своїки.

Свояки — не заздрісні дівчата, але через них Федір породичається, може з визначнішими американськими офіцерами. Отже, з Федором треба підтримувати дружбу за всяку ціну.

Ліворуч від вхідної брами в замок Плясенбургу, над стрімкою крученою гори, стоїть довга двоповерхова будівля з брил каменю й цегли — клуб американських офіцерів. Удань у будинку й біля нього, за винятком вартових, немає жодного руху. Як ця частина замку виглядає ввечері, мені не доводилося бачити, а згідно з твердженням Федора, тут весело, галаcливо й багатолюдно.

Праворуч гора знижується каскадами; будівля, хоч і двоповерхова, літерою "П", але з самих кам'яних брил, присадкувата і надто похмура. Люди, що мешкають тут, похмури: також, недовірливі й небалакучі. Дітвори в них не багато, але їм не дозволяють грatisя на подвір'ї замку. Із яких вони міст або областей України, це вважають великою таємницею, і на питання зовсім не відповідають, або коротко — з Галичини. Харчуються всі зі залишків американської кухні для офіцерів та німецькими придлами, ще по Гітлерових картках. Між ними дуже багато ворожок на карти. За п'ять німецьких марок всяка з них охоче "вияснить" тобі минуле й майбутнє життя. За харчі й тютюн у них можна виміняти все можливе для обміну, включно товариство молодиці.

Плясенбург може бути нашим пристановищем у скрутну годину, але захоплюватися захистом у замку й товариством мешканців у ньому для нас покищо немає ні підстави, ні потреби. Крім того, між мною та Йосипом, а особливо Петром, росте непорозуміння й недовір'я. Заведу розмову з Олександром про минуле, сучасне чи майбутнє, штовхають мене під боки, ніби недоумкувату дитину в присутності Олександра, а в його відсутності мені попросту забороняють мати з ним будь-які стосунки.

— Ти вже нас "обдарував" Анатолієм, а тепер з Олександром заводишся — на нашу голову!

Заведу розмову з дружиною директора, мене підозрівають у зговореності з нею на перелюб, а директор працює в адміністрації тaborу. Для Йосипа й Петра, через мої стосунки з дружиною директора, все може стати катастрофальним.

Одного вечора зайшла до нас дівчина з бараків, де мешкають остівці. З парою розпарованих черевиків, почала вона скаржитися на тих своїх земляків, що прибули в табір із Бургкунштадту і в темряві продали їй невідповідну пару.

— Черевики якраз були б добре на батькову ногу, але ж не парні. Як же розпаровані черевики везти батькові в подарунок? Мені просто соромно! Але хто мені продав їх — не можу розшукати. — Бідкається дівчина.

Оглянувши ті черевики, я виявив, що вони подібні до моєї не паристої пари. Знайшовши їх в холоших своїх синіх штанів, я почав приміряти. З чотирьох черевиків, одна підходила розміром і виглядом, але друга була майже не до порівняння. Оскільки дівчина бажає зробити батькові приємність, а для мене черевики однаково малі, я вирішив задовольнити дівчину парою відповідних черевиків. Дуже вдячна дівчина хотіла чимось віддячити мені за доброту. Вона присіла на моє ліжко і, слово по слову, ми виявили що ми з нею земляки, можливо ще й далекі родичі. Вона родом з села Уска Ямпільського району, а в Ускові моя двоюрідна сестра Олександра (Сашка) була одружена з Грицьком Рощею. Батьки дівчини споріднені з Рощами, але з котрими саме, бо в селі багато родин з таким прізвищем, напевно ні вона, ні тим більше я, усталити не можемо.

Дівчина з парою черевиків пішла задоволена, а Петро з Йосипом знайшли причину обвинувачувати мене в розконспіруванні нашого "державного" громадянства.

Через півгодини чи пізніше в кімнату бараку прибігла задихана дівчина і ще на порозі почала лепетіти:

— Дядечку! Дядечку! Продайте мені ваш акордеон!

Акордеон був між мною та Петром і Йосипом "притчею во язицех" (причиною напруження). Тому я навіть зрадів, що позбудусь його. Нехай, думаю, дівча, якщо не батькові завваже, то в якогонебудь червоноармійця, чи хто там буде продовжати поверненців із німецької неволі, в "объяття необнятой родини", може якогось хліба виміняє. Але з людської цікавості, напівжартома сказав я дівчині, що вона мабуть дуже шанує батька, що аж акордеона хоче привезти йому на подарунок.

— Ні, — заперечила дівчина. — Це я для моого Івана.

— Для Івана!? — здивувавсь я, бо дівча було недоросле, недорозвинене фізично й виглядало на чотиридцять-п'ятнадцятьрічну дівчинку.

— Мій Іван — також наш земляк. — Залепетало дівча, побачивши мое здивування. Він із Глухова, якщо ви знаєте. Глухів від Уска не далеко. Ви казали що ви з Вороніжу, тому вам і дивно. Ваш Вороніж десь там аж за Курськом, а ми з Іваном тут...

— Мені не дивно, що я з Вороніжу, бо ближче до Уска, ніж Глухів. Мені дивно, що ти ще не повнолітня, а вже маєш "свого" Івана.

— Та воно, дядьку, ви правду кажете. Мені ще нема ї сімнадцять років, але мосому Іванові вже вісімнадцять минуло. Ми полюбилися, побралися, а тепер уже пізно... — Засоромилася і замовкла дівчина.

Чому та з чим ця дівчина "спізнилася", мені було зрозуміло й без її пояснення, але чому саме вона без духу прибігла до мене купляти акордеон, для Івана, а не прийшла з Іваном, або прислала його?

— А твій Іван уміє хоч розтягувати акордеон? — Питаю в неї.

— О, ще й як! — Похопилася дівчина. Він працював у німця, що не тільки різну музику в крамниці продавав, але й грав по німецьких пивних та весілях.

— То чому твій Іван не почуپив у німця акордеона, коли американці принесли йому свободу й демократію?

— Він має від німця гітару — і то все! Показавши мені свій невеликий кулачок, посварившись ним не то на мене, не то на неприсутнього Івана. — Я йому сказала, якщо буде й далі водитися з нашими руськими, мені він не рівня. Ви ж чули, як ті шваби розбили нашому голову та випустили кишку? Мій Іван тепер сидить у мене "під замком".

— А ти ж говорила, що твій Іван із Глухова?

— З Глухова. А хіба ви не руські? — Звела на мене перелякані очі дівчина.

Звичайно, я й вона, що Іван та взагалі так звані остівці на 90% ніякі руські, але заводити з нею розмову на цю тему — тільки поглиблювати непорозуміння з Петром і Йосипом. Пожартував з нею, про що й вона добре знає.

— Руські — кацали, у них ізби (хати) тесані, але не білені. В хохлів-українців хоч і з кругляків, але пошпаровані й побілені. Було так у вас в Ускові?

— Було. — Згодилася дівчина.

— То ваша хата була тесана?

— Ні, ні! — Мати нашу хату білила два рази на рік, восени й навесні.

— Так от що, землячко, дружинонько молодая. Баян я тобі дам у подарунок. Міх у нього з одного кінця надірваний, але твій Іван знайде клею і приклевть. А ти завважеш листа до моєї дружини й дочки, на першу ліпшу зупинку, де можна буде купити совєтську поштову марку. Советських грошей у мене тепер нема, але я завтра десь роздобуду. Ти подумай над цим, й завтра прийдеш сама чи з Іваном по акордеон, а я напишу листа.

Дівчина подякувала мені за згоду, встала з ліжка і відійшла була аж до дверей, а потім поспішно повернулась до мене і, нахилившись до вуха, пошепки запитала.

— Хіба ви додому не збираєтесь іхати?

— Додому, як у раю, кожному кортить, але туди попасти — треба гріхів позбутися, бо там біс діє такий "народний" закон, що зветься конституцією. А там ясно і недвозначно зазначено: "переход на сторону врага 'уважається' зрадой или изменой родине и 'наказується' смертю". Ти ще малолітня і може про це й не знаєш, а мені гріх про це

забувати.

— Мені також скоро сімнадцять буде.

— У мене для тебе, дівчино-голубко, поради нема. Знаю напевно, що дорога нам із тобою додому крута, слизька та з западнями, а то й з могилами. У темряві дівчина знайшла своєю спітнілою рукою мою руку й підняла її до свого гарячого лиця.

— Дякую вам, дядьку, — сказала вона ніби спросоня. — Я пораджуся зі своїм Іваном, — і непомітно зникла в темряві відчинених дверей бараку.

На початку травня в Баварських горах буяє справжня весна. Відцвітають плодові дерева. Гори покриваються зеленню. На луках, у долині Майну, хвилюється, не спасувана худобою, на весні трава. Баварські вужчі й ширші ниви засіяні. У вищих та глибших ущелинах гор відчувається вже навіть початок літа. Довгий, бездіяльний тaborовий день наприкінців, тому старші мешканці нашої кімнати навіть не бажають уникати освітлення, вкладаються на своїх ліжках, не роздягаючись для сну, і снують свої мрії-думи про непевність майбутнього.

Проминуло може з годину часу, як від мене пішла моя молода землячка до свого Івана на пораду й нічний відпочинок, як у дверях нашої кімнати з'явилася плечаста постать чоловіка і, ніби випадково довідавшись про мій акордеон, чистим голосом сказала.

— Я чув, що в цій кімнаті хтось має акордеон на продаж.

— Я маю акордеон, але не на продаж. — Обізвався, не піднімаючись із ліжка.

Постать чоловіка в дверях не стала питати чому, а, не послішаючи, підійшла біжче до моого ліжка і знову озвалася.

— То хто з вас має акордеон?

Я піднявся з ліжка і з усміхненого, молодого обличчя здогадався, що це мабуть Іван із Глухова, чоловік тієї дівчини, що обміняла черевики.

— Акордеона, я не продаю. — Сказав я виразно, але хлопчина нерішуче переступив з ноги на ногу перед моїм ліжком, знизав своїми широкими раменами і мовчки всівся біля мене на ліжку.

— Ми з Одаркою не думаємо, щоб нам щось було.. — Сказав він після довшої мовчанки. — Їй було тільки чотирнадцять, а мені шістнадцять, як... — і знову замовк.

— Я не говорив твоїй Одарці, — не дочекавшись закінчення вислову думки хлопчини, — і тобі не скажу, що вам щось буде чи не буде. Я тільки знаю, що нам усім, що побували за кордонами "родини", доведеться спокутувати "гріхи". Ти до церкви не ходив і не знаєш, що гріхи бувають вільні й не вільні, поповнені ділом, мовою і думкою. Всякий гріх мусить бути спокутуваний або прощаний, але ти ходив до школи,

був ознайомлений із конституцією і навіть добре знат про наказ "батька" Йоськи — стріляти у врага до останнього патрона, а останній використати для себе. Ти мусиш розуміти, про що я тобі кажу.

— Я вас розумію і про те, що ви говорите, добре пам'ятаю і знаю, але тоді я був не повнолітній.

— Ти чув про Павлушку Морозова?

— Чув, — признається хлопчина, але мій батько не був куркулем, а звичайним робітником на конопле-трепальному заводі і пішов по мобілізації, коли відступали совєти. Одарчин батько залишився вдома. В ней може бути вдома не гаразд, але ми поїдемо до нас у Глухів.

— Павлушка Морозов був багато молодшим за тебе, коли він життя своє поклав на "жертвовник" будови соціалізму, а ти соціалізм і "родину" зрадив, поїхав у Німеччину працювати на ворога. Тепер ти бажаєш іхати у Глухів до батька, що пішов по мобілізації, може й загинув на фронті від тієї кулі, що ти допоміг зробити. Добре, може над тобою та твоєю Одаркою заради твоого батька і змилуються, але хто, на твою думку, буде ліс пилити, камінь лупати на відбудову народнього господарства, знищеної німцями за твоєю допомогою, та й взагалі, хто буде відбудовувати знищеннє війною? Твій батько чи ти з Одаркою?

— Ви так говорите, як ніби там були і про все тамтешнє знаєте.

— Ти також звідтіль три роки тому, а я півтора. Війна війною, а порядки та закони залишилися ті самі. Москва сльозам не вірила в минулому, не повірить і в майбутньому.

— Ви, дядьку, ніби з моєю матір'ю змовилися. Вона Москви й москалям і за цапову душу не вірила.

— Ми ж із кацапами сусіди, кому як не нам їх найкраще знати.

— А ви таки, дядьку, продайте мені акордеон. — Устав хлопчина з мого ліжка і знову став переступати з ноги на ногу.

— Я вже сторгувався з твоєю Одаркою. Завтра вона прийде по акордеон, я обманцем не буду.

— Ви, того, скажіть, скільки ви за нього хочете.

— Запитай в Одарки.

— Я дам вам п'ятсот марок.

— Акордеон розірваний. Я вже дівчині пообіцяв. Завтра прийдете у двох і заберете.

— Ви вже, як того, то сьогодні... — Розхитувався Іван, переступаючи з ноги на ногу. Дозвольте, я хочу подивлюсь.

— Що можна побачити вночі?

— А ви, того, у вас в бараці нема світла?

Довелось мені перепрошувати моїх сусідів і співмешканців кімнати та увімкнути електричне світло. Іван зняв з стовпця залізного ліжка акордеон, ніби якусь кришталеву річ, що може розбитися від

необережного дотику, сів на ліжко і, розстебнувши застібки, легенько розтягнув, натиснувши на клявіші. Акордеон видав кілька нот звуків, а замок, розтулив дірку між міхом та основою. Іван оглянув дірку і, не звертаючи на мене уваги, почав сам до себе бурмотіти.

— Це нічого, німець за п'ять марок у Кульмбасі заклеїть так, що й не пізнати, а гармошка таки гарна і не розладнана.

Притуливши міх до основи, а потім, поставивши акордеон на коліно надірваним кінцем міха, знову спробував клявіші, розтягуючи міх.

— Добра гармошка! — Сказав Іван іще голосніше і впевнено почав виводити мелодію "Коли розлучаються двоє, за руки беруться вони".

— Я додам ще сотню. — Звернувся Іван до мене благальним голосом.

— Слухай, дорогий земляче, і зрозумій. — Сказав я, вже трохи розгнівавшись. Ми з твоєю Одаркою на ціну погодились, акордеон твій.

— Справді? — Зрадів він.

— А то що? Уважаєш мене за обманця?

— То я зараз вам і гроші принесу. — Защепнувши поспішно защелки на акордеоні, повісив його знову на стовпець моого ліжка й поспішив до виходу.

— Мені грошей не треба! — Гукнув я вслід за Іваном, не будучи певним, що він мене почув і зрозумів.

Чекав я на повернення Івана, уклавшись на ліжку, підклавши обидві долоні рук під голову; не дочекавшись, так нероздягнутий і заснув. Прокинувся разом із мешканцями кімнати, коли вже був час поспішати по сніданок до кухні, щоб пізніше не вистоювати за ним у черзі. Сусід по ліжкові, білорус Олександер, як і кожного ранку розповів білоруський дотеп, посідав і пішов собі вештатися. Він, як той собака, що звик бігати за возом і біжть за саньми. Був комуністом, націоналістом, соціалістом, а тепер намагається забагнути "основи демократії". У дискусіях із комісарами в царських погонах, із "гвардійцями", що "змінили родіне" пережили війну в німецькому полоні. З поляками, що підіймали повстання проти німців у Варшаві, допомагаючи московським більшовикам, а тепер збираються йти бити "psia krew bolszewików".

Петро з Йосипом розгнівалися на мене за вчорашню торгівлю, за розмову з дівчиною про черевики, потім з Іваном-гармоністом про акордеон. Під час сніданку не обзивалися до мене; посідавши, пішли на "плювання бичків" та "превітрування" панни Слави, без мене. Я мав написати листа до Петрівни, Галочки й сестер, але в мене від якогось нічного невиразного марива боліла голова — я ніяк не міг себе примусити до остаточного рішення: писати чи не писати? Що в листі написати? Кому заадресувати, Петрівні чи котрійсь із сестер?

З болів голови й нерішучості визволив мене мій добрий, хоч і не дуже розважний, земляк із Глухова, Іван. Лежачи горілиць на ліжку, я ніби й не заплющував очей, але коли щось штовхнуло в моє ліжко, перед моїми очима виринула крамбезна постать Івана з протягненими до мене руками, в них — щось лискучо-чорне. Зненацька скопившись із ліжка, я вмітти подумав про якийсь підступ Івана, але він спокійно й розважно, як той староста на весіллі, підносячи коровай для благословлення весільним батькові й матері, звернувся до мене:

— Ви правду сказали вчора, що вам тепер грошей не треба, то візьміть хоч це за вашу гармошку. Куртка гарна, нова, пригодиться на вас. Я беріг її для батька, але самі знаєте, хто знає, де він. А це для вас подушка, — продовжував він, віддавши мені чорну шкіряну куртку. — Подушку Одарка мала ще з дому. Коли ми подружилися, вона з неї зробила дві. Нам тепер і одній вистачить, а ви вже не погеньбуйте. Я ото вчора пішов та й не повернувся, бачте, Одарка не дозволила мені нести вам подушку в старій наволочці. Вночі шила. Вона в мене майстриня — хоч куди! Що вишити, що пошити — усе в неї виходить із легкої руки. Нам би оце хоч стару швейну машину роздобути, то й хлібом-сіллю журитися було б не треба: я людям грав би, а Одарка одяг шила.

Своєю поведінкою Іван розніжив мене до плачу. А щоб не розплакатися перед ним, я намагався подякувати йому за його та Одарчину ширість, куртку й подушку. Побажати йому успіху гри на акордеоні, але в моїм горлі застряг ніби жмут. Що зберуся вимовити слово, а Іван мене попередить.

— Ви, дядьку, не турбуйтеся. Я для вас зроблю все, чого схочете. У таборі я вже розвідав. Шкода, але ваших близьких земляків із Вороніжа там немає. З села Пирогівки є да і дівчини, але про Вороніж навіть не чули. А щодо вашого листа, то Одарка припильнує, як свою душу. Що до чого, якщо ви мені довірите, то напишіть адресу на кластику паперу, а я вивчу напам'ять, а потім видно буде. Я ще не зустрічав такого чоловіка, щоб таку дорогу річ віддавав задармо, і не сватові чи братові, я ж вам зовсім і не родич...

Не менш як за годину подяк, запевнень та обіцянок Іван повісив на своє широке плече акордеон і повагом, ніби вважаючи, щоб не зачепитися за щось, впасті чи розбити його, пішов у барак до своєї Одарки. Я, вмившись холодною водою в убиральні, витягнув із холоші синіх штанів папір, конверт і шматок олівця та всівся за столом писати листа своїй золотоволосій дружині та хто знає, якого вигляду дочці й чорнявим сестрам.

Перечитавши перший лист, я порвав його на дрібні шматочки, щоб він не тільки цілий, а й шматками в небажані руки не дістався. Куди ти,

дурню, такого листа бажаєш посыкати? Його перехоплять і твою Петрівну за твою дурну голову повісять або запроторять на певну загибель у "Сибір неїсходиму", — покартав я себе.

— Петрівно, моя золотоволоса, дорога дружино! Цього листа і свою гарячу любов, мрію та надію передаю для тебе, нашої дочки, моїх і твоїх сестер, братів, батька, матері і всім нашим родичам і добрим людям, через одну нашу молоду замлячку.

Рядки листа, як ти побачиш, помочені моими слезозима, бо довга наша розлука може перетворитися в безконечність, а надія в син-марива, які вже давно почалися.

Чому ти в них, моя золотоволоса ластівка, завжди линеш гордовита, неприступна, незадоволена та ображена?

Чому ти не пригорнешся до мене, не всміхнешся, не поцілуєш, не змилуєшся?

Ображена, зневажена, принижена, а можливо й засилувана — за мене, за наші співжиття, за нашу любов?

Та хіба я тебе покинув із власної волі, із власного бажання, з нерозважності через провини чи забаганки?

Примусили! Примусили події, обставини й саме життя.

Я не знов. Ти не знала. І ніхто не знов, що принесе нам схід сонця того незабутнього ранку. Я був змушений десь подітися, а ти з дочкою залишилися...

Дорога моя дружино! Ти маєш наше щастя, нашу дочку Галочку, а я... А я навіть надію втрачаю... Жаринка, що жарє в попелі дум і сподівань, дуже квола і з часом напевно погасне, якщо не трапиться нагода воскреснути нашій правді...

Такого листа в невідоме висилати не можливо. Небезпечно відкривати свою душу, будучи на певним, що лист не дістанеться в небажані руки.

Освіживши холодною водою, написав я коротко: Привіт і найкращі побажання для тебе Олено, Галочки та всім вашим родичам. Цим листом повідомляю про своє перебування на чужині, але коли прибуду додому, напевно сказати не можу. Бувай здоровा і щаслива. Травень 1945-го року!

Не зазначуючи місцевості й не підписуючи, вклав листа в конверт. Коли прийшла по нього Одарка, я був приготований іхати з Олександром до Кульмбаху з його знайомим сябром (брatom), американським воїком. Треба було допомогти Йому порядкувати на подвір'ї, де стояла його частина. Олександров сябро був українцем із Волині. Йому не так потрібно допомоги в його "господарстві", як поговорити зі своїми людьми й довідатися чи зрозуміти, що саме відбулося в його волинській околиці під час "советської" окупації та

війни. Олександер ті околиці правдоподібно знов і мав про що розмовляти, а ми з його дійсним сябром перекотили кілька бочок з бензиною та оливою, з одного кінця подвір'я на другий, позгрівали палицями по подвір'ю сміття та купи паперу й попалили на брукові посеред подвір'я. Дійсної праці на дві особи там було не більш, як на годину, а ми провели "цілий робочий день", тобто пообідали й повечеряли. За нашу працю, і звичайно за Олександрову також, вояк заплатив кожному з нас двома величими шматками жовтого мила, двома пачками цигарок, жменюю плиток шоколади, по півдесятка помаранч і по пачці жувальної гуми. Перший заробіток у заморських працедавців підтверджував переконання деяких "мисливців" за американськими бичками на дорогах, що в Америці на смітнику можна стати мільйонером. Переконалися ми, що американські вояки не всі наставляють нагани й вимагають: "Вина! Віск! Горілки!" Два шматки жовтого мила вистачать людині на довгий час, щоб утримувати себе чистою, носити чисту білизну й сорочки. Две пачки цигарок у таборян на Плясєнбурзі варті доброї верхньої сорочки або штанів... Але мій добрий настрій після першої праці в американців та рожеві надії на можливе майбутнє розвіялися, як дим після поривистого вітру, тільки що я переступив поріг кімнати бараку. Біля мого ліжка стояв двоколійний візок, дишлом угору, ніби кулемет "Максим", а на ліжку, на подарованій милою землячкою, чистій і ще мною не вживаній, подуші, відвернувшись від віконного світла спиною, спав Анатолій.

У мене по спині спершу "побігли" гарячі мурашки, а згодом "поповзли" холодні гадяки. Не знаючи, що робити, я залишив свій перший заробіток біля порога і поспішно вийшов із бараку, щоб знайти десь Петра та Йосипа й порадитися з ними. Сонце стояло ще високо над обрієм. З "полювання" та "провітрювання" вони напевно не повернулися і про прибуття Анатолія до нас "ділити" з нами свою долю не відають. Утікати мені з табору майже неможливо, бо надзвичір перепусток на вихід із табору не дають. Не порозумівши з Петром і Йосипом, замішатися наніч між остівців, виявити Анатолієві та всій тaborovій московській зграї "гвардійців" своє небажання їхати на "родину" — надто небезпечно.

Вирішив покривити душню. Умившись холодною водою, напився трохи й пішов будити Анатолія та "виявити" захопленість його прибуттям. В, "совєтському" червоноармійському однострою з погонами полкового комісара, я Анатолія ще не бачив, а від останнього нашого побуту в Ліхтенфельці одяг на Анатолієві "збагатився" тільки синім французьким беретом. Збудивши його, я зібрав усі зусилля, щоб "виявити" мое захоплення його прибуттям. Чи вірив у мое вдаване "захоплення", тяжко сказати, але, вставши з ліжка, потиснув мені руку на привітання і, не

випускаючи її, розповів про мету свого прибуття в Майнлойський табір.

— Ти, — сказав Анатолій, потиснувши мою руку міцніше, — сам не розумієш, яку послугу зробив для мене, запросивши тікати разом із вами з Берліну. Я маю поспішати у південну Францію, але, не подякувавши тобі, не посмів.

— У південну Францію? — Здивувався я. Та це ж тобі не по дорозі!

— День ходу сюди і день назад — у житі невеликий відрізок часу, але словнення часті та обов'язку залишається назавжди. — Пояснив спокійно він.

— Ну і чого тобі в далеку дорогу вирушати, а потім звідти вертатися додому. Прилишись у цей табір, пойдемо разом. Не так зі щирості, як з остороги запропонував я Анатолієві. Але він упевнено сказав, що має обов'язок добрatisя до південної Франції, бо таке завдання має ще з Харкова. Хто вдавав йому завдання і для чого, вивідувати мені не було потреби. У мене ніби камінь із грудей звалився, коли я почув Анатолієву відмову залишитися з нами в Майнлойському таборі. Крім того, в моєму серці виникла навіть надія на його доброту.

Куди Анатолій не піде, кому не здаватиме звіт, яку йому кару чи нагороду московські більшовики не визначать, — він про мене лихого слова не скаже і лихом не спом'яне. Так оцінив я Анатолієве прибуття і так почав із ним поводитися.

Зауваживши Петрове, Йосипове та панни Слави прибуття до бараку, я поспішив попередити їх про Анатолієву присутність, по "дорозі" до південної Франції. Уранці, коли він став збиратися в дорогу, я віддав йому всі плитки шоколаду, жувальну гуму й пачку цигарок. Намовив Петра з Йосипом провести його.

У дорозі в мене виникла думка зайти до німкень у Вайдниці й забрати від них обіцяну мою білизну та кілька бляшанок, щоб дати Анатолієві на дорогу, а нам на торгівлю з мешканцями тaborу на Плясенбурзі. Анатолій нашого товариства до Вайдниць не заперечував. Йосип був задоволений далекою і мало "польованою" на бички дорогою, а Петро — як Петро, він по "шкоді розумний", а перед "шкодою" любить ходити назирцем.

Була неділя, гарний і погідний день. З Бургкунштадту, так само як і з Ліхтенфельцу, американці повивозили чужинців в окремі тaborи й позбавили німків "демократії та свободи". Німці та інні діти, повбираючи по святковому, розходилися додому зі своїх кірх (церков) після Богослужб, не поспішаючи і не озираючись на нас із Анатолієвим візком. Нива німкень між Бургкунштадтом та Вайдницем видніла з дороги неораною і незасіяною. Купа гною, яку я був завозив на ниву, чорніла на позеленілій ниві, ніби могила. Я з цікавости, пішов перевірити ниву німкень і, на

велике здивування, виявив що коробка з консервами все ще лежить у борозенці, обросла пирієм і бур'яном, навіть не пошкоджена дощем і сонцем. Підняв — аж тоді підгниле дно від вогкості землі, не витримало ваги консервних бляшанок і вони розсипались по борозенці. Дванадцять однокілограмових бляшанок, без коробки, мішка або якоїсь ряддини, одному мені годі забрати з собою, довелося гукати моїх спільніків із дороги. Розділивши по три бляшанки "на брата", ми з цією коробкою консерв дамо раду, але в мене ще є дві коробки, сховані в німкень. Що з ними робити? Ми в таборі не подумали й не приготувалися. Думали-гадали, ставши кружком над розкоченими бляшанками в борозенці.

— Як це могло статися, що два тижні лежала коробка в борозенці, нічим не прикрита, і ніхто на неї не звернув уваги, проходячи мимо стежкою?

— Чому німкені не засіяли ниву ячменем, як це передбачували? А головне, як поступити з моїми консервами в німкені? Залишати німкеням шкода, бо Анатолієві в дорозі вони пригодяться і ми за них у мешканців Плясембургу виміняємо, чого нам забажається.

— Та ти ж ім білих халатів і виступців наносив. Невже вони пошкодують двох чи трьох мішків? Ми з халатів ноші зробимо, — порадили мені друзі. Пішли до німкені їз певністю.

Хвіртка на подвір'я німкені не зачинена. Сінешні двері розчинені навстіж. Двері до кухні також прочинені, а з кухні та суміжної кімнати доносяться сміх і весела розмова більшої кількості людей. Заходити на кухню, на постукавши в двері й не отримавши дозволу заходити, я не хотів навіть тоді, коли тут жив і працював, а тепер тим більше. Довелося стукати кілька разів, поки до відчинених дверей підійшов молодий німчук і, побачивши незнайомого чужинця, з перастраху чи від несподіванки, кілька разів запитав:

— Хто ти? Хто ти?

— Я, Грицько, що два тижні тому тут жив і працював.

— Що тобі тут потрібне? Чого ти бажаєш?

— Я бажаю поговорити зі старою панею Шмідт, або з моїм колишнім шефом Гані.

— Їх немає вдома. — Правдолідіно сказав неправду німчук.

— То поклич мені Фриду або невістку.

Німчук мабуть хотів сказати, що їх також нема дома, але розгукане товариство в кухні й суміжній кімнаті запречувало б його неправду. Він сказав мені почекати біля дверей, а сам, зачинивши їх, пішов радитися з німкенями.

— З тобою ніхто з господинь не бажає говорити, прочинивши трохи двері, сказав німчук. Ти тут працював, тобі за твою працю заплатили, і ти тепер тут не бажаний.

— Я не прийшов по заплату чи в гості! Я прийшов по свої речі!

— Тут твого нічого не залишилося! — Німчук підвішив голос.

— Я тебе не знаю і ти тут не господар. Я бажаю говорити з господинею! — Сказав я молодому німчукові і спробував відіпхнути його від дверей, але виявив, що за дверима ще хтось стоїть, а це означало що на мій влом у двері вони приготовані. Відступивши від дверей, дещо заспокоївшись, звернувся знову до німчука лагідно.

— Коли я відходив, то Фрида запевнила мене, що я матиму кілька пар білизни з моїх халатів, то я прийшов за моєю білизною.

— Фриди немає дома, а білизни тобі жодна німкеня шити не буде!

— Ти дивись, подумав я, за два тижні позбулися "демократії", і вже поновили свою арійську гордість, "білизни тобі жодна з німкень шити не буде!"

— Хто кому білизну буде шити, то ще побачимо. — Кажу німчукові у дверях. А мої консерви таки заберу! І не звертаючи уваги на його лепетання пішов із сінця прямо в стодолу. У стодолі все ще лежала куча соломи ніби не рухана, але коробки з консервами не було. Під повіткою кульки соломи також на місці, а від коробки з консервами навіть місця настояного не залишилося. Я зрозумів, що німкені "попорядкували" біля моїх консерв відразу після того, як зачинили хвіртку після моого відходу. На перехресті доріг у Вайдниці ми з "жalem" розпрощалися з Анатолієм. Я та Йосип зі "співчуттям" не пошкодували дати на далеку й невідому дорогу "другові" ще по бляшанці своїх консерв. Але чи ми дійсно позбулися Анатолієвого товариства і чи він дійсно пішов у далеку дорогу до південної Франції, ми нав мали певності і, повертаючись, ішли мовччи, навіть не цікавивши бичками на узбіччі дороги. Я знов, що мають на думці мої друзі чи, вірніше, спільнікі недолі останніх майже трьох років, Петро та Йосип, але скільки і хто завинив у нашому становищі, тяжко відрізняти. Коли звела нас доля докупи і привела в Берлін, вина кожного з нас не пов'язана. Втіча з Берліну започаткована й довершена ніби з моєї ініціативи, але ж я нікого не примушував і не намовляв. Запросив Анатолія до свого товариства не з власної користі, а для загальної вигоди — через його знання німецької мови, і то тільки після того, як Петро та Йосип спротивилися проти Надьки. Залишатися в Ліхтенфельці усі згодилися. Припущення про Анатолієве жидівське походження я не важав жодною перешкодою для товариства з ним. Але звідки я міг знати про якісь завдання, доручені Анатолієві ще в Харкові?

— Зрештою, я нікому свого товариства не нав'язую. Думають Петро з Йосипом, що вони розумніші за мене й дадуть собі краще раду удаю чу осібно, я спробую товаришувати з Олександром або з якимось іншим. Так вирішив я в думці, намагаючись бути спокійним. Перед

Майнлойсом звернув на стежку в гори і походив по горах годин зо дві.

Зайшовши в браму табору поміж червоним прапором із серпом та молотом та червоно-білим із білим ожелком, натрапив я на чималу юрбу та два американські ваговози покриті брезентами, що стояли на тaborовому майдані. Цікавість перемогла втому здалекої і неприємної дороги. Я протиснувся в юрбу, близче до автомашини, з кузова якої поляк наполегливо запрошуває своїх земляків на працю до американців.

— Записуйтеся, коледзи! — Вигукував поляк, років тридцять, у цивільному одязі. — Праця в американув не тяжка і поплатна! Хто хце мати в кишенні таляри (долари), палити американські папироси, записуйтеся!

— А візу до Америки дадуть?! — Цікавилися якісі поляки з юрби.

— Чи платитимуть спраужніми талярами, чи окупаційними? — Питали інші.

Поляк у кузові автомашини на прямі запитання своїх земляків не відповідав, але наполегливо радив.

— Записуйтеся, коледзи, не пошкодуєте! Хто бажає мати в кишенні таляри, нех записується в мене! Хто хце палити американські папироси, нех поспішає!

— Niech żyje wolna Polska! — Чулися переважно окрики юрби, ніхто не наважувався підходити до поляка з бажанням записатися на працю.

Вчорашина праця в американців надала мені сміливості, і я, протиснувшись до облавка кузова, махнув рукою полякові, щоб ближче підійшов до мене, і запитав його по-українськи, забувши про науку пані директорової.

— Чи пан набирає до праці тільки поляків?

— Wszystkich! — Вигукнув зрадівши поляк. — Wszystkich, хто бажає працювати! Polaków, russkich, ukrainców, Wszystkich!

Американський вояк, що стояв мовчики біля кузова автомашини і мав у руках листок паперу, пришипленний до дощинки, підступив до мене і запитав ломаною польською мовою.

— Як ся пан назвисько?

Забувши, що я в таборі записаний Сірим, кажу йому — Грицько Сірик.

— Нех пан скаже по-польському, — каже мені американський вояк. Пані директорова вчила мене бути польським громадянином, а як мое ім'я буде по-польськи, навіть не здогадалась. Я трохи розгубився. В юрбі знайшлася добра людина і зголосилась бути мені перекладачем: Грицько по-польську буде Грегох, а Сірик так і буде Сірик. Американський вояк передав тому перекладачеві, щоб записав мое ім'я та прізвище, а я тим часом зібрався з думками та й кажу американцеві,

що я ще й друзів маю, які бажали б працювати. Американський вояк наказав перекладачеві записати Йосипа, Петра та Олександра та сказав, щоб ми негайно збиралися і всідали до автомашини.

Зрадівши такою неочікуваною нагодою позбутися таборової суміжності з "руськими гвардійцями" та їхніми комісарами, і можливої Анатолієвої "опіки", забувши свою обіцянку не нав'язувати більше свого товариства Петрові та Йосипові, побіг я в барак і почав їх термосити на ліжках.

— Вставайте, вставайте! Збирайтесь — і пойдемо!

— Куди! Чого? В непорозумінні, — питалися Петро з Йосипом, утомленідалекою дорогою та огорченням на мене.

— На автомашині довідаєтесь, куди й чого. До американців на працю!

Моїм захопленням перейнялися мешканці кімнати. Вони й собі поспішили до автомашини на розвідку. Де подівся Олександер у метушні моїх співмешканців, довідатися було годі. Розшукувати його по таборі не було часу, бо в непевності й замішанні кожна хвилина була дорога. Олександра розшукаю, а до автомашини наб'ється охочих працювати в американців більше, ніж потрібно, і мої розшуки ні до чого. Дружині пана директора віддав два шматки мила та дві бляшанки консерв, а панні Славі пачку жвачки й попрохав їх розшукати Олександра та сказати йому, що його ім'я вже є на списку в американця. Якщо він хоче, нехай поспішає до автомашини.

Петро з Йосипом зрозуміли, що справа з від'їздом на працю до американців зацікавила більшість мешканців кімнати та що з-за моєї нерозважливості в пошуках Олександра вони можуть програвити нагоду. Не чекаючи на мене, поспішили до ваговозів. Витрачений час на розшуки Олександра й договореність із дружиною пана директора дійсно був критичний. Коли я прибіг до ваговозів, один із них був уже повний добровольців і почав від'їзджати. Біля другої автомашини також товпилося чимало охочих записатися. Поляк зауважив мене й почав викрикувати:

— Дрогі панове! Дрогі панове! Він першим записався!

Допомігши мені залісти в кузов ваговоза уже з зачиненим заднім облавком, порахував ще кілька охочих — і машина рушила з багатолюдного майдану табору, крізь браму, на якій, у сутінках спокійного й теплого травневого вечора на високих держаках був руху звисали червоний і червоно-білий прапори.

ДЕМОКРАТИЯ ПО-ПОЛЬСЬКОМУ

У вечірніх сутінках та в переповненому кузові автомашини годі було розшукувати Петра з Йосипом чи розглядатися, в який бік від табору нас везуть. Але коли після п'яти-двохти хвилин швидкої і звивистої їзди автомашина заїхала у вузьку браму під будинком і зупинилася на подвір'ї, де стояли подібні ваговози, поляк відчинив облавок і наказав злазити на землю і ставати в шеренгу. Ми відразу розпізнали, що знаходимся в Кульмбасі на терені колишнього робітничого табору Гітлерових юнаків (*Jugend Arbeitsdienst*).

Поляк, вирівнявши шеренгу, порахував нас і, подавши команду "Кроком руш!", повів, поміж якими гарматами, колісницями та різним військовим брухтом, до дерев'яного бараку, що яскраво світівся величими вікнами на протилежному від брами кінця великого майдану. Біля бараку він сказав нам погрупуватися по вісім осіб і почав роздовідити по кімнатах. Барак з одного боку був ще не добудований, звичайний барак військової німецької конструкції з дерев'яних, заготовлених десь на фабриці частин, з прохідним вузким коридором та окремими кімнатами з обох боків коридору. Кожна кімната мала по двоє великих вікон, дві електричні лампочки для освітлення та вісім приготованіх для вжитку ліжок, зі свіжо напханими соломою матрасами, двома чистими білими простирадлами, двома чорними покривалами та солом'яним підголовником-подушкою з чистою білою наволочкою. Помешкання нам сподобалося з першого погляду. Польська зверхність мала бути нам запорукою від можливого насилля повернення на "родину". Праця для американської армії стане засобом прожитку. Але ми першої ночі про це не говорили і навіть із новими співмешканцями кімнати не знайомилися, надючи на наступний ранок і на вияснення нашого становища.

На світанку нас побудили й наказали вмиватися та за десять хилин бути на збірці біля бараку. Збіркою проводив той самий поляк, що вчора ввечері закликав у таборі до автомашини своїх заміяків на працю до "американув". Порівняв, порахував нас і сказав нам співати ранішньої польської молитви "Якщо ранком встає зожа, тоді славим Тебе, Боже!", якої звичайно я не знов і навіть не зовсім розумів.

Після молитви поляк повів нас на сніданок до будинку з в'їздною брамою, де була Ідельня й кухня. Після цього знову шеренгою і маршем назад до бараку на порядкування в кімнаті. Чарез годину знову збірка, перевірка і шеренгою кроком руш на працю. Так почалося моє та моїх друзів по нещастю життя під польською командою, під американською адміністрацією, на німецькій землі баварського міста Кульмбаху.

Окрім Петра, Йосипа та Олександра, зі мною в кімнаті мешкали два старші москалі з Маріуполя: царський офіцер, спокійний і розважливий

Маринін, і підлесливий, піdstупний і брехливий, а над усе нестреманий любовник жінок, Харламович, Альохин-Борідка. Харламовичем кликав його тільки Маринін. Альохин було його прізвище, а "Борідкою" звали його всі нащі співмешканці за його куцу й рідку борідку, що нагадувала більше цапа, ніж чоловіка. Шофер Іван-Сибіряк був прозваний нами так не тільки тому що він походив із Сибіру, а й тому що більшу частину свого життя перебував по концентраційних таборах Сибіру. Під час війни його мобілізували в Червону армію й доручили підвозити набої та постачання автомашиною на фронт. Одного разу він заїхав задалако та опинився аж за німецькою лінією фронту. Німці, з якоїсь причини, не зсадили Івана з автомашини, і він почав підвозити набої та постачання й німцям на фронт.

Між нас ішо замішався круглолицій, червонощокий і лагідної вдачі чоловік Чех Франк. Франк добре говорив українською та російською мовами, але чи він дійсно був чех із Чехії, чи тільки вдавав такого, мені не довелося про те розійтися.

В сусідній кімнаті мешкали два брати Виноградські з Києва. Виноградські приїхали в Німеччину як евакуйовані з матір'ю, але де поділась їхня мати, я не чув нічого про це. Старшому з братів, Анатолієві було не більш як 20 років, ніби мав хист маляра. Молодший і моторніший Віктор хотів стати боксером, мав боксерські рукавиці і нав'язувався кожному боксуватися з ним. Три сільські поліцаї, Панас Петренко, Петро Неміж та Віктор Сюрдо, згідно з їхніми розмовами, походили з Кахівки чи з-під Кахівки, а згідно з їхнім запевненням були вони з Дніпропетровщини, тобто дещо вище від Кахівки на Дніпрі. Високий, розважливий і передбачливий Петро Неміж любив пожартувати будь із ким; мені здавалося, що він був старостою села або колгоспу, не поліцаем. Віктор Сюрдо, невеликого зросту і верткий, губатий і в'їдливий, був типовим сільським збитошником, якщо не злодієм, і звичайно під час німецької окупації — поліцаем. Панас Петренко мав надто велику й не надто розумну голову та роботящі руки, був не то джурою в Неміша й Сюрда, не то старшим, куди пошлють.

Два галичани Петро й Самен працювали в німецьких баверів, у Майнлойському таборі, мешкали з нами в одній кімнаті, тепер "вирікліся" польського громадянства і вважали себе "також руськими".

З ними ще мешкав мадяр Янек, високий і стрункий, 20-ти років студент якогось військового училища в Німеччині чи щось. Говорив добре по-німецьки, по-англійськи, по-польськи. Перебуваючи між нами, "руськими", намагався говорити по-російськи. Свое мадярське походження завжди підкреслював і не розставався зі своєю військовою мадярською пілоткою навіть тоді, коли поляки наказали нам носити "військовий" однострій після праці.

Були ще два галичани Петро та Андрій, що визнавали себе не поляками, але мешкали разом із ними. Таким чином, у бараці, що мав вісім мешканевих кімнат і вмиальню, мешкало, як рахували поляки, "руських" 13 осіб, 4 українці, 1 мадяр та 40 чи 42 поляки.

Офіційно ми називалися: "Робітнича група захопленого ворожого матеріального дяпа НОМ 7, армії Сполучених Штатів, під Командою Другого Лейтенанта Едварда Л. Гопкінса (Working group of Captured Enemy Material Depot Nr. 7, United States Army, Commander Edward D. Hopkins, 2nd Lt. Comd.). Неофіційно поляки рахували нас "Постерунком польської армії", що мала з'єднатися з американською й вирушати на схід бити "большевіку". Начальним довуддцем постерунку був молодий чолов'яга з кучерявим волосся на голові й невиразною усмішкою на обличчі. З ранку до вечора, якщо не п'яній "у доску", то принаймі напідпитку, Стефан Вишневський. Степан мав із собою дружину, двоє чи троє малих дітей та старшу дівку, сестру чи своячку.

Посередником між довуддцем Стефаном і начальником депа Гопкінсом був якийсь Стефанів родич, американський вояк Яск, не старший як 25 років, високий, худорлявий, жартіливий і досить балакучий. Місцем народження Яскеа було (я не зовсім певний) місто Баффало в Штаті Нью-Йорк.

Начальником "штабу" довудді Стефана був пан капітан Ян. Старший, присадкуватий чоловік, добре розумів російську мову, мав за дружину якесь польську баронесу чи щось подібне. Під час німецької окупації займався спекуляцією та зв'язками з польською Армією Крайовою. Брав також участь у Варшавському повстанні, зі своєю баронесою вибрався з Варшавської масакри каналізаційними трубами. За професією, пан Ян — водій ваговозів. Між усією польською "командою" постерунку пан Ян був найрозумнішою, найпередбачливішою і найрозважливішою людиною. Під своїм безпосереднім наглядом він мав двох капралів, Анджея (Андрія) та Едя (Едварда).

Андрій, той поляк, що в таборі, заохочував своїх земляків на працю в американців. Малописьменний, малоосвічений, сільський парубійко, що змалку правдоподібно тинявся по наймах у німців, але жорстокий, коли треба було випинатися перед наглядачами. Мав якесь споріднення з довуддцею Стефаном, може був його близьким земляком.

Едвард — опецькуватий міщук і родич пана капітана дружини. Капрал з нього був дуже кепський, з погляду вищого "командування", а для нас добряча й без журна людина. Під Андрієвим наглядом, на праці, треба було вважати на його настрій, щоб не потрапити на неприємність, а то й кару. Під Едвардом почувалися ми, як "у себе вдома", бо для Едварда порядки на праці чи в нашій поведінці — "хоч вовк траву їж, аби не стояла". Що зробили, що вкрали, а що розбили й викинули,

Едварда не обходило.

До кожного капраля, були приділені по два плутунових. Хто саме був плутуновими, тяжко було розібратися, бо вони виконували не командні посади, а чисто господарські, носили торби для вищого й нищого начальства посторунку.

Ролю штандарового (прапороносця чи в цьому випадку доглядача прапору на машті біля бараку) виконував справжній варшавський злодій, худорлявий і спритний поляк, на вигляд ще зовсім молодий хлопчина, Генек. Спритність Генека використовувало не тільки польське "начальство" посторунку, але й американець Ясек. Генека, як у нас говорили, де не посій, там і вродить. Для посторункового "начальства" він був свого роду експедитором. Усе накрадене добро міхноношами (торбаношами) збував німцям, а для Ясека скуповував у німців такі речі, які можна було висилати пакунками за океан родичам. До посторункового "начальства" належали посторункові, коридорові, охоронці, замітайли, убирали, кравці, шевці та ще може особи якоїсь ранги, що мені не пригадується.

Наша робітнича група, як у поляків спочатку звали посторунком, на ранкову збірку-молитву та сніданок виставляла в шеренги переважно 60 осіб. У шеренги до праці — не більш як 40. У шеренги після праці в склепах Кульмбаху, не більш як 30. Звичайно ми їхали автомашинами в дальшу околицю; повертуючись, капрали пильнували, щоб хтось не загубився та не попався з краденими речами в руки військової поліції (вояки в шоломах із білими смугами).

Першого дня перебування на посторунку нас працею не обтяжували. Після сніданку та трьох збірок у шеренги повезли нас автомашинами в один із скlepів у Кульмбасі, щоб ми вибрали собі черевики по розміру, зелено-рудуватий "однострій" для праці, що складався з куртки та штанів, і "однострій" парадний темно-зеленого кольору. Черевики та "одностроїв" в скlepі лежали купами. Як ми дізналися пізніше, це й була наша основна праця — порядкувати в скlepах. Безпорядки в скlepах в основному були спричинені поспішною евакуацією морської бази для підводних човнів у Вільгельмсгафені (Wilhelmshaven). Наші робочі "однострої" були ніщо інше, як стандартне вбрання моряків при обслузі човнів в обслугово-ремонтних майстернях, а "парадне" — робоче вбрання моряків на човнах. Поляки, земляки посторункового начальства і жертви німецького розбою та союзники переможців над Гітлером, не вагалися примірювати собі по два-три "однострої", а ми як "пасинки отечества чужого" задовольнялися тим, що нам було дозволене.

Після обіду та обідніх збірок нас покликали знову на збірку. Довудця Стефан познайомив нас із посторунковим, йому підлаглим

"начальством", порядками, які мають бути на постерунку та з нашими обов'язками щодо американської армії та ойчизни польської.

Бояк, може й старшина американської армії Ясек (я ніколи не чув, щоб хто з поляків називав його "пане капрале", чи будь-як по-військовому, завжди для кожного з нас і поляків він лише пан Ясек) познайомив нас з умовами, мораллю та звичаями життя його земляків на північно-американському континенті, що коротко мала виглядати так:

— У нас панує повна демократія. Президента ми собі вибираємо кожних чотири роки, по своїй сподобі й потребі. Поліція даремно нікого не заарештовує, а суд судить тільки за дійсну провину. Дверей до своїх помешкань ми не замикаємо і не маємо замків на них. З нечесними сусідами не сплкуємося, а з надто кепськими й не говоримо. Для бідних людей мaeмо захоронки та благодільні, а забагатіti в Америці має можливості кожний. Коли мене покликали до армії, мій батько поклав у банк на моє ім'я десять тисяч доларів. Гроші, що виплачує мені армія, за мою службу, я також пересилаю в банк. Повернувшись додому з армії, я одружусь і закладу чи відкуплю в когось підприємство і матиму забезпечений прожиток.

В Америці ніхто ні в кого не краде. Ніхто нікого не вбиває. Ніхто нікого не насилує. Ніхто нікому кривди не робить. Бувають випадки, але не такі як тут чинив Гітлер, чи в "руських" чинить Сталін.

До вечора, перед бараком на місці наших збірок, поляки закопали невисокого стовпа, а на ранішній збірці вже командували: "На штандарт глянь!" З наступного ранку вже почалися робітничі будні: "Побудка! Збірка! В шеренги стань! На штандарт глянь! Молитву мув! Вольно! Збірка! Кроком руш! Заспевуй пісню!" І так до сьомої години вечора. О сьомій годині вечора — збірка, вечірня молитва, спущення прапору зі стовпа і до дев'ятої години можна було займатися, хто чим бажає, чи виходити поза межі постерунка й самого дepa. У неділі обов'язкові були тільки ранішня побудка, молитва, підняття прапору, збірка після сніданку та перевірка о дев'ятій годині вечора. Решту недільнішнього часу міг кожний використовувати, як кому бажалося.

За перший тиждень нашої праці нам виплатили по кілька окупаційних доларів та по цілому картонові (10 пачок) американських цигарок. Наступного тижня за нашу працю заплатили німецькими марками й німецькими цигарками, а на третій тиждень — виплату зовсім припинили без будь якогось вияснення. Десять чи двадцять німецьких марок та десяток пачок цигарок для поляків не мали жодної вартості, бо міхноноші торбами, а робітники пазухами та кишинями таку кількість "заробітку" "заробляли" два рази на день, — до обіду й після обіду. Нам "руським", пристановище було важливіше від "заробітку". Ми довший час дотримувалися християнської засади до своїх співробітників і

наглядачів. Що робить права рука, ліва не знає. Звичайно не без того, що пачку тютюну, цигарок, шпульку ниток, пачку голок, шкарпетки чи якусь іншу дрібницю засунеш у кишеньку і заховаш під ліжком, "на всякий випадок". Зміниш сорочку, щоб не прати, чи штани. Аж мадяр Янек нас "урозумив".

— Ну цо, — жартував Янек. — Руський вам не платив. Немци не платили. Американе не платять. А ви самі цо? Немци куплять вшистко!

Згодом ми також поступово перейшли на самооплату.

КУЛЬМБАХ

Перед Майнлойсом, лівобережне пасмо гір долини Майну поступово переходить у плоскорівню, створюючи широку рівнину протягом п'яти кілометрів. З-поміж хребтів, що підходять до долини Майну з півдня, також похилими узгір'ями, у нього впадає одна чи може й дві невеликі річки, а з правого боку, з глибокого міжгір'я, — бурхливий струмок. У долині Майн, вирвавшися з глибокого корита й вузького міжгір'я, спершу поступово звертає свій бік на південь, а біля Майнлойсу круто завертає на північний захід. На сторожі цієї розлогої долини баварські герцоги побудували замок Плясенбург і внизу, на його похилому узгір'ї, заснували місто Кульмбах. У давнину Плясенбург правдоподібно контролював шляхи сполучення в долині Майну і в міжгір'ях, що перехрещувалися в цій долині, а Кульмбах був пострем, дружнього й ворожого війська, подорожніх купців і взагалі був гостинним містом, тому то в Кульмбасі, на кожному перехрестковій доріг і вулиць, знаходиться якщо не один то два шинки, а при кожній дорозі й вулиці — броварня.

За часів Гітлерового Третього Райху Кульмбах залишився гостинним, тихим баварським містом без розбудови військової промисловості. Під час війни та наступу американських військ долиною Майну Кульмбах залишився небомбардований і не знищений, може якраз через те, що в Кульмбасі варили дуже смаковите й добре пиво, а не виробляли панцерники або стрільна.

Від підгір'я Плясенбургу, де воду з Майну використовують для купальних басейнів, через усю розлогу долину річище Майну розчищене, випрямлене, береги викладені брилами каміння, або й зацементовані працею Гітлерових юнаків. Поблизу Кульмбаху, річкову воду використовує невелика гідростанція та млин. У Майні водиться гарна і в більшій кількості риба, але мені завжди стояло щось на перешкоді зайнятися рибальством.

Кульмбах порізаний вузькими й покрученими вулицями та вуличками, як я вже згадував, у підніжжі перерваного широкою долиною лівобережного пасма гір. На схід від Кульмбаху, зразу ж за містом, дорога й залізниця переходить на правий берег Майну, так само і на захід.

Найціннішою пам'яткою в мешканців міста мається невелика розміром але в позолоті статуя їхнього легендарного герцога. Статуя стоїть у середмісті на невеликому трикутному майдані і ніби не подібна до якоїсь героїчної особи чи видатнього полководця. От так собі чолов'ява середнього зросту в довгій киреті, з високим узбірки коміром і, здається, навіть без шолома. Для мешканців Кульмбаху — це свята святих, вони навіть під час війни її не знімали з п'єдесталу, важаючи, що

коли відсунуть статую з міського майдану, тоді на місто впаде нещастя і знищення. Забита дошками й засипана сухим піском, статуя так і перестояла війну на майдані.

Найважливішим військовим об'єктом у Кульмбасі, як на мій погляд, був якраз арбайтсдінст Гітлерових юнанів. До війни сюди під час перерви шкільного навчання скликали кілька сотень юнаків та юнчиків, правдо-подібно, як тепер нас поляки скликають на зборки, перевірки й молитви. Лише тоді прославляли фюрера та в поті чола працювали на вирівнюванні й закріпленні берегів Майну. Під час війни в арбайтсдінстві мала осідок якась військова частина зв'язку.

Арбайтсдінст знаходився на південному передмісті Кульмбаху, над дорогою, що пов'язувала Сонненберг (Sonnenberg) із Байройтом (Bayreuth). Збудований він був у добу Гітлерового Третього Райху, на зразок німецьких міських забудовань. Над дорогою чи вулицею дво- чи кілька поверховий будинок подібний до звичайних машканевих будинків міста. Посередині будинку брама, а за нею подвір'я утворювало окрему міську чи господарську одиницю. Тобто забудоване окремими будинками будь-якого призначення. Від помешкань міщан до корпусів фабрик та заводів зброй.

Площу, призначену для арбайтсдінству, ледве встигли від дороги забудувати двоповерховим будинком на всю її ширину та невеликими одноповерховими прибудовами праворуч для склепу, а ліворуч для гуртожитку. Військова частина, що мала свій осідок під час війни, в протилежному від брами кінці площи збудувала три окремі одноповерхові дерев'яні будиночки та барак, якого не спромоглася докінчити. Більшу частину вільного місця площи використано для згromадження різного старого і непотрібного військового устаткування, — гармати без замків, підслухові устаткування з часів першої світової війни, порожні шпулі від телефонного дроту, різні колісниці для перевезення набоїв, пороху й тому подібне. Дерев'яний барак для італійських військово-полонених чомусь був збудований за огорожею площи арбайтсдінству, але адміністративно підпорядкований тій владі, що була на терені самого арбайтсдінству.

У Кульмбасі першим із нас трьох прижився Петро. Парозумівшись із Борідкою, він через його знайомих довідався, що пан директор цегельні в Станіславові покинув табір у Майнлойсі і з родиною тепер мешкає в горах на недіючій цегельні кілометрів п'ять на південь від Кульмбаху. Третєю неділі нашого перебування на терені теперішнього польського постарунку, зразу після сніданку, він витягнув з-під ліжка чималу торбу "заробленого" і з нею подався в гори до директора, а звечері біля його ліжка стояв майже новий, поникельсований велосипед. Ставши власником велосипеда, Петро поступово підвищував свій "заробіток" і поступово збільшував відвідини директора на цегельні, аж поки директор із якоїсь

причини, не попередивши Петра, забрався з родиною з цегельні, навіть не залишивши для нього своєї адреси.

Йосип був дуже обережний із "заробітком" і якщо торгував чимось, то тільки за посередництвом Сюрда. Неділі він переважно проводив між гарматами й порожніми скриньками від набоїв, там із поляками граючи в "очко" (гра в карти, де два тузи або комбінація карт виносить 21 — очко). В "очко" навчivся він грati, будучи студентом у Чернігові та Харкові. Він умів передбачувати порядковість карт, умів також підмикувати їх мізинцем лівої руки, в якій тримав колоду карт для розділу грачам. Між гарматами та скриньками за декілька місяців Йосип "доробився" до мотоцикла, до пари золотих перстенів, пари годинників... Звичайно не бракувало в нього німецьких марок та окупаційних долярів.

Мені в новому оточенні збагачуватися на "заробіткові" не було потреби, не бажав з того жодної користі. З товариством, просто сказавши, не щастило. Петро моого товариства не бажав. Бути Йосиповим спільноком між гарматами та скриньками — мені було зовсім не до вподоби, бо картярів та п'янинця я ще не мав у своєму товаристві. Тому навіть не цікавився, з ким поміж гарматами спілкується Йосип.

У замку Плясенбург тамтешніх таборян виселили в табори для поворотців на "родину" та на приватні помешкання. Федір із тестем та їхніми родинами все ще мешкав під замком Плясенбургу, але для товариства зі мною не мав часу. В будні твіст із Федором на своїх конях наймалися в Кульмбасі та околиці візниками різних вантажів. У неділі Федір допомагав тестеві лагодити вози, кінську зброя, попсовану за тиждень праці, підготовляти корм для коней на наступний тиждень тощо. Одруженій і зайнятий щоденною працею, він обездоленому самітникові не дуже бажаний товариш.

Його рудоволосі свояки, Оля й Ліда, вже досить укоротили свої коси, відрізаючи від них по пасмові волосся на загадку американським офіцерам і воякам, а про виїзд за океан все ще тільки мріяли. Посидіти в затінкові замку й поговорити вони радо згоджуються, але так, щоб бува хтось з американських вояків не зауважив моого товариства й не доніс їхнім майбутнім заокеанським чоловікам. Товариство з Олею та Лідою було більш для їхнього задоволення, а не для меного.

У червні Федорів твіст несподівано помер. Таща, не гаючи часу, попродала коней і переселилася зі своєю та Федоровою родиною з-під замку. Федір не знайшов за потрібне навіть повідомити мене, де він поселився тепер із тещю та чим думає займатися, а мені не було особливої потреби його розшукувати.

З білорусом Олександром у мене виникло розходження в думках і вчинках. Олександер, якщо й заходив до нас у кімнату, то радше

говорив з Мариніним про порядки в дореволюційній Московській імперії, про царську армію та взагалі про "матушку Росію", аніж зі мною про будь-що. Навіть коли й заводив зі мною розмову, то завжди доточував до неї цинічні зауваги про українських націоналістів, із якими він перебував по польських в'язницях і концтаборах. Негативно наслідував співпрацю "Білоруської самооборони" з відділами УПА (Української Повстанської Армії).

В неділю, на постерункові після сніданку, не тільки вільний день від збирок, перевірок та праці, але й від німкень біля огорожі та спекулянтів. На постерунок, чи вірніше до нас у барак, без особистого дозволу пана Яна калітана, будь-кому поза нашою робітничу "обмундированою" групою заходити не дозволялося, але поза постерунком, за огорожею бараку, у вільний час ми могли спілкуватися, торгуватися чи тільки товаришувати, з ким-будь, незалежно від статі, віку, расового чи національного походження чи будь-яких недемократичних обмежень. За дротом огорожі, після нашого повернення з праці, перед збіркою, виникли раптові базари і діяла справжня демократія.

Однієї такої спокійної неділі Петро від'їхав у гори до директора, а Йосип пішов між гармати та скриньки. Борідка з Мариніним пішли до своїх знайомих у Кульмбасі. Олександер із мадярином Янтиком також пішли не то до німецької церкви, не то в гості до знайомих мадярів. Чех Франк, у Кульмбасі, мав удову німкеню і вільний час проводив із нею. Я єдиний у кімнаті лежав на ліжку й думав свою невідрядну думу, про все і всіх, а фактично ні про що, бо думай чи не думай, а життя треба жити так, як дается, а не так, як про нього мріється. Мою нерозрадність порушив коридорний чи постерунковий поляк, без стуку відчинивши двері та, ніби й справді десь виникла пожежа, закричав:

— Ей, ви руські! Там за огорожею ваш руський смалить смердючим тютюном, можливо й сподні в нього горять!

Поспішати мені на недотепний жарт постерункового чи коридорного поляка не було потреби, але від нічого робити, (я тільки один із "руських" залишився на постерунку) зібрався й пішов за барак до огорожі подивитися, хто там із "руських" смердить тютюном та споднями (штанами).

По другий бік огорожі, обпершись спиною об стовпець, дійсно стояв невисокого росту плечастий чоловік у синій куртці "советського" залізничника і досить закутаний у серпанок не дуже приємного диму від тютюну з люльки. На моє звернення з побажанням йому доброго ранку, чоловік у куртці ніби збудився з глибокого і приємного сну, повагом звернув до мене своє округле, і пласке обличчя, усміхнувся своїми чорними, дещо скісними, як у народів Азії очима, пахнув спершу люлькою, потім витягнув її з рота й відповів на привітання:

— Доброго ранку й тобі, добрій чоловіче!

Познайомилися через огорожу. Поговорили про погоду. Я приніс йому пачку справжнього тютюну зі свого запасу під ліжком. Відійшли далі від огорожі на луг і всілися у вже достиглі траві для косової на сіно. Новий знайомий називався Микола. Чорнявий з вигляду та з чорною кучерявою зачесаною на потиличку чуприною. Розважний, спокійний і розумний чоловік. За дружину мав так звану "народну німкеню" (фольксдойче) Олену, в їхній родині було двоє дітей, дівчинці йшов п'ятий рік, а хлопчикові третій.

Народився Микола в станиці Самарській на Кубані. Закінчив залізничне училище водіїв локомотивів у Ростові-на-Дону. До війни вже був наїздив відповідну кількість кілометрів помічником водія, декілька місяців уже сам водив паротяги. Під час німецької окупації Миколі доводилося підмащувати колеса вагонів, вантажити вугілля на причали паротягів (тендері); під кінець окупації вже й водити паротяг доводилося, але німці на Кубані довго не втрималися, Миколина дружина мала бажання, за походженням, бути німкеною, отже йому нічого іншого не лишалося, як евакуватися з Кубані перед німецьким фронтом. Потім поступово дістався він з родиною до Кульмбаху. Як залізничник був приділений до праці на залізниці, а як чоловік німкені — на квартиру до якоїсь корчми, що приміщувалася на розі перехрестя доріг, з Сонненбергу до Байройту та з Кульмбаху до Бамбергу. Корчма знаходилася на віддалі пів кілометра від Арбайтсдінсту, а її власницю була молода не то вдова по німецькому офіцерові, що загинув під Сталінградом, не то солдата полоненого москалями німецького офіцера.

Наразі Микола безробітний, безпорадний, а що більше — безнадійний. Німецька мова Миколі, хоча в зуб ногою, не дається та й годі. Як його дружина та господиня не намагалися навчити його хоч розмовляти німецькою мовою, вже не читати й писати, в нього окрім таких слів як, "Ja", "nein", "ich" і тому подібно, нічого не залишалося в пам'яті, а без знання розмовної та писаної німецької мови він не зможе знайти собі відповідної праці, навіть тоді, коли почнеться віdbудова зруйнованого війною німецького господарства. Жити постійно в злиднях, приниженні та в попіхачах, його сумління йому не дозволяє. Як зарадити людині в такому становищі, ні я, ні Микола навіть не уявляли, але порадитися, поговорити ми зійшлися, як то кажуть, по характеру.

До вечора Микола познайомив мене зі своєю дуже милою дружиною Оленою, їхніми чимними дітьми та Ганною, господинею будинку, де вони мешкають. Миколина дружина дещо виша за нього, кругловида й повнотіла молодиця. Коротке підрізане, чорне аж лискуче, пряме волосся розчесане з праділом по середині голови, надає смагливому обличчі вигляд більше грекині, ніж німкені. Діти також

чорняві; безпомилково, не випитувавши, пізнаєш, чи їх вони діти. Дівчинка опікується братом, ніби доросла, а хлопчик, коли йому щось не до вподоби від сестри, не звертається до батька чи матері за допомогою, а намагається перекочнати сестру, щоб поводилася з ним щемніше.

Їхня господиня квартири, рухлива, вузловатої будови тіла, низько-росла молодиця, з ямочками на щоках, завжди усміхнена зі складеними устами, ніби до поцілунку. Микола зве господиню Ганною, а вона з цього задоволена. Ганна має дворічного сина, про якого навіть не знає його батько. Корчма, якої тепер власниця Ганна, належала німцеві, старшому віком, що зробив собі кар'єру в господарській частині німецької армії, а корчму винаймив. Перед тим як він мав від'їхати на східний фронт, за порадою своїх знайомих, він одружився з Ганною; від'їхав на фронт — і більше від нього до цього часу не було відомостей. Корчму (увесь перший поверх) як власність ворожого офіцера окупаційна влада армії Сполучених Штатів реквизувала під харчівню для офіцерів, Ганна зі своїми кватирантами могла користуватися лише заднім входом до будинку, без будь-якого права нагляду за корчмою та подвір'ям.

На другому поверсі цей будинок має двоспальні квартири, а на третьому тільки одну, де й мешкає Микола з родиною. Квартира простора, з кухнею та вбиральнею. Після советських мешканевих умов, у такій квартирі мешкати приємно, але в Миколи, як то кажуть, "купило притулило" навіть на ті харчувальні засоби, що їх видають німцям по картках. Як цьому зарадити, Микола просто безпорадний. Чимось порадити Миколу, я також не можу, але допомогти кількома марками та "заробітком" із колишніх німецьких військових склепів — будь ласка!

— Що вкраду, тим і поділюсь. — Приходь, Миколо, до огорожі перед полуднем та увечорі; якщо будемо живі та здорові, колись і порахуємося. — Порадив я на відході до постерунку.

Спершу Микола приходив сам двічі на день і терпеливо чекав біля огорожі, на те, що в мене цього дня "вродить", залежно від того, до якого склепу я призначений до праці. Може в попід'язуваних холоших штанів або за пазухою принесу пару кілограмів цукру, рижу чи якихось крупів. Намотаю на поперек декілька метрів тканини, надіну на себе зайву пару штанів або сорочку чи куртку. Згодом із вдячності увечері, коли після збірки та спущення пррапору нам дозволялося до дев'ятої години вечора залишати постерунок, Микола приходив із дружиною, дітьми, а діколи навіть із господинею корчми Ганною та її сином Петром (Петром), щоб походити й посидіти на свіжому повітрі розлогого лугу.

Йосип, який під час війни був сапером у будівельному батальйоні, будував укріплення на Міусі й на Дону, а в Ростові-на-Дону якийсь час перебував у німецькому полоні. Микола з тією місцевістю та Ростовом досить обізнаний, тому захотів познайомитися з Миколою. Бечорами на

лузі ми почали влаштовувати щось подібне до вечірок. Ганна діставала від американських офіцерів кілька пляшок пива, ми з Йосипом приносили з харчівні пшеничний хліб, солодке печиво, помаранчі. Для дітей, добували в американських вояків жувальну гуму та плитки шоколаду.

Десь наприкінці липня американська окупаційна влада перенесла реченець забороненої години для цивільного населення з дев'ятої години вечора до одинадцятій. Нам також нічну перевірку перенесли на одинадцяту годину. З Ганниної корчми зняли реквізіцію, клуб офіцерів перенесли в інше місце, чи у звязку з демобілізацією й зовсім ліквідували. Петрів пан директор разом із родиною безслідно зник із цегельні. Петро також пристав до нашого товариства, приходив на вечірки в лузі. Перед тим як заповіджена зустріч із Миколиною дружиною та Ганною, в честь Миколиного дня народження, мала відбутися в одній із кімнат корчми, ми їздili в гори під Байройт порядкувати в склепі гуральні. Як звичайно, "заробили" по плящині, а то й по дві досить доброї горілки. Дещо розкуштували в лузі, а пару пляшок залишили на Миколин день народження.

Вечірка відбувалася в кімнаті Ганниної корчми. Олена з Ганною підготувала досить смачну вечерю. Хоч ми з Петром та Йосипом не голодували на американських харчах, але від вечері з горілкою не відмовлялися. Для нашого товариства Ганна запросила свою молодшу сестру Фриду та її подругу. Затемнення вікон тепер уже не зобов'язувало, але за звичкою чи тільки від зайвого ока Ганна позакривала вікна темними завісками. Коли ми були вже напідпитку і пробували з Миколою та Оленою затягнути — "Поїхав козак на чужину, на своїм коні воронім", щось декілька разів стукнуло не то в двері з подвір'я, не то в підлогу на другому поверсі. Я сидів кінець столу. Крім того, був обізнаний із вхідними дверима з подвір'я, тому й поспішив перевірити, хто там і чого стукає. Ганна як господиня поспішила за мною; коли я переконався, що біля дверей нема нікого, вона вхопила мене за руку, притулилася до мене пружкими й теплими грудьми та, ніби змовниця, промовила.

— Ходімо нагору, там мабуть хтось стукає.

Зійшовши по сходах на перший поверх, ми звернули в одну з кімнат та й забули про розшуки того, хто стукає, аж поки Фрида не прийшла розшукувати нас.

Ганна — молодиця справді гарна, тепла, м'яка і носити легка. Щільно туличиться, солодко цілується й запевняє, що вона влюбилася, "як чорт у суху грушу". Мені вона подобається, природно бажана, але розум та сумління стоять на перешкоді. Ходжу на вечірки на луг, цілується з Ганною в її корчмі аж до того часу доки вже без духу треба бігти на перевірку, на "коритаж" об одинадцятій годині. Петро зауважив

мою "біду" та й каже одного разу:

— І чого ти пристаєш до тієї Ганни, як мокра сорочка до с...и? Вона тобі зовсім не рівня! Тобі треба такої дружини, як була в нас Параска на господарстві. Свиней годувала і всіх хлопців задовольняла!

Я вже добре знов, що Петро Васильович мене рахує хуторянським Грицем, але що так низько мене оцінює взагалі, мене це дуже вразило. Однак я стримався від належної відповіді та вдав, що його не зрозумів.

— А хіба дружину пана директора Параскою зовуть?

— Не вдавай дурня, — розгнівався Петро. — Я тобі про Ганну кажу!

— Ти щось маєш проти мене чи проти Ганни? — Питаюся в нього.

— Я тобі сказав, що тебе Ганна не рівня! Параску собі пошукай!

— А як же відрізняти Ганну від Параски без твоєї поради? Ти вже при нагоді навчи мене.

Петро деякий час мовчав, усівшись на своєму ліжку. Щоб не виявляти роздратованості, влігся на своєму й думав, що Петро передумає і не згадуватиме мені про Ганну, але ж ні, сидячи на ліжку, з повагою в голосі почав мене повчати:

— Ото ж і є, що ти родився, хрестиєшся і виріс на своєму глухому хуторі, з хуторянами водився і в них учився. Далі хутора та свого носа не бачиш, не знаєш і вчитися не бажаєш. Ти не маєш ніякого розуміння в людях та в порядках, а до Ганни липнеш...

— Ти й справді думаєш, що Ганна хуторянам не до пари?

— А, ти не розумієш, що вона зовсім іншого, інтелігентного рівня, ніж ти!

— То як би ти мені порадив? — Звернувся я до Петра, ніби й справді переконавшись у його слухності. — Може мені перестати до Ганни липнити?

— На твоєму місці, я б навіть і не починав нічого такого. Якщо тобі так уже хочеться німки, ти ж можеш піти в гори і там у баверів скільки завгодно дівок і молодиць. — Порадив мені Петро з задоволенням.

— Дякую тобі, "друже", — сказав із притиском на слові "друже".

— Я й сам так думав, а тепер і ти такої думки, більше до Ганни не піду і в той бік, де вона буде, не гляну.

— Ти справді? — Підхопився здивований Петро з ліжка.

— А хіба ти більше не мій друг? Ти ж радиш, як "друг", то чому тебе не послухати?

— Дай мені слово, що ти більше ходити не будаш до Ганни. — Підійшов до моого ліжка Петро з протягнутою рукою. Я продовжив в лежати на ліжку з закладеними руками під голову й ніби не помічав Петрової простягненої руки, і говорив далі:

— Ми з тобою вже більш як два роки ділимо спільну долю. Я не пам'ятаю, щоб я тобі сказав неправду чи зробив якусь кризду. То чого мені заходить з тобою в непорозуміння через Ганну? Другова порада варта більше за якусь німецьку молодицю, а до того ще й не певно, що Ганна вдова.

— То ти справді не підеш сьогодні?

— Не піду! — Відповів я твердо Петрові, відвернувшись до стіни лицем, щоб не виявити ненависті до такого зарозумілого і зневажливого осібника, а не товариша в недолі.

Петро, певний моого запевнення, не гаючи часу почав лаштуватися до Ганни на засідання. Після вечірі випрасував свої зелені штани "парадного" однострою, надів білу сорочку, зав'язав на неї найкращу свою краватку, намастив і старано причесав своє ріденьке волосся на трохи вже посивілій голові. Як тільки на збирці ми з поляками відспівали "Коли, Боже, зайде зожа", штандаровий спустив на долину прапор із білим "ожелком", а пан капраль Анджей крикнув "вольно", Петро поза бараком і через дірку в огорожі поспішив на луг, оглядаючись чи бува я його не підвів до Ганни та тих, хто з нею був того вечора!

Ще задовго перед одинадцятою годиною, коли нас будуть "кориджові" викликати на "коридаж", а котрийсь із капралів командуватиме "Бачность! По мешканню рахуй!" Петро повернувся від Ганни чимось не задоволений. Найкращу свою краватку й білу сорочку похапцем скинув із себе і недбало кинув на стілець, чого він не робив навіть під час оголошення повітряної тривоги в Берліні. Чужу одеждину Петро скине зі стільця на підлогу й не пошкодує притоптати, але свою дбайливо згорне чи повісить, а потім іде в бомбосховище. Поверх сорочки та краватки кинув недбало й випрасовані тільки три години тому штани. Поведінка Петра викликала в мене певність його невдачі. Я таки не стерпів запитати: "Американці знову патрулюють на лузі?" Літні ночі теплі. Німкені з нашими постерунковцями порозходяться по лузі й "забудуться" про заборонений час, тоді потрібно прохати Ясека, щоб американським автом порозвозив їх додому, або наражатися на арешт військовою поліцією. В такому чи іншому випадку, капраль мусить зголосити панові капітанові, а капітан у свою чергу "довудцеві". Хто з них зарядив, довудця чи Ясек, мені не відомо, але коли завали заборонений час від одинадцятої години ночі, вояки в шоломах із білою смугою час від часу заїздили самоходом на луг завчасу нагадувати тим що "забувають" про заборону.

Ти знову дураком прикудаєшся! — Злісно обізвався Петро. — Змовився з нею, а потім — не піду! — Перекриав він мене.

— Як же я міг змовлятися, коли я їй до пари, як свиня до коня.

— Не змовлявся! Не змовлявся! А навіщо ж ти ти йаговорив, що я їздив на цегельню до глухого (директор цегельні в Станіславові, окрім свого похилого віку, був трохи глухуватим) залицяти до його неповнолітньої дочки?

Що Петро їздив на цегельню в гори не заради товариства директора, я не сумнівався, але щоб він міг навіть подумати про залицяння до п'ятнадцятирічної панни Слави, я не повірив би, якби хтось мені про це говорив.

— То ти й справді вважаєш мене дурнем? Чи в тебе вистачило сумління й на таку підлість?

— Яке тобі діло до того, чия дочка повнолітня, а чия ні? На те в панни Слави є батько й мати!

— Можливо там на Донбасі, де ти навчився культури та інтелігенції, й до п'ятнадцятилітніх дядьки залицялися, а в нас на хуторі про щось таке ще не було чуті. — Сказав я і вийшов з кімнати, але в цей час коридорний оголосив збірку, так на цьому й закінчилася наша розмова з Петром.

Опівдні наступного дня, коли нас різняв у шерензі капраль Анджей, перед тим як скомандувати "вольно!", Микола з нетерпінням махав руками біля огорожі.

— Що сталося? — Питаюся Миколи з віддалі.

— Біда! — Ганна з квартири виганяє...

— З якої причини? — Питаюся в нього.

— Та ніби ти став причиною. Я аще й прийшов дещо вияснити.

Будучи певним, що Микола говорить безпідставно і жартома, не став випитувати в нього про вчорашине Петрове залицяння до Ганни. Кажу йому, що тепер нема мені часу тут із ним розмовляти, бо треба "розвантажитися" від "заробітку", а потім поспішати на збірку та обід. Раджу йому прийти ввечері по "заробіток" і вияснити, чому Ганна розгнівалася на Миколу та його родину.

— До вечора чекати нема як, — журиться Микола. — До вечора ми маємо вибратися з цього будинку. Або ти мусиш вияснити, чому до неї вчора прислав Петра?

"Розвантажитися" мені конче необхідно перед збіркою і на збірці маю бути присутній, хібащо з ліжка не здумаю встати через якусь хворобу. Споживати обід примусу нема, але без дозволу, принаймі капрала, бути відсутнім і під час обіду вважалося "військовим злочином". З обома капралями та з капітаном я жодного непорозуміння не мав, тому мене після збірки від обіду звільнили і ми з Миколою вияснили справу виселення його з квартири Ганниного будинку. Я розповів Миколі про вчораший Петрів наказ мені більше "не приставати" до Ганни.

— Із учорашиної Петрової поведінки я був майже певний, що він у якихось обставинах був порозумівся з Ганною, тому й не став йому перечити. Сказав я Миколі, що справді я мав якесь невияснене підозріння. Крім того, Петро може й справді більш відповідний кандидат на подружжя Ганні, ніж я. "Виясни своїй Олені, а вона хай вияснить Ганні", — порадив я Миколі. Прихід увечері, тоді вияснемо гуртом.

Після вечірі й вечірньої збирки Миколи, самого чи з дружиною та дітьми, не було ні біля огорожі, ні на лузі. Петро на мене гнівався й цілий день не говорив. Мені йти до Миколи на квартиру чи до Ганни та вмішуватися в їхнє непорозуміння щодо їхнього спільногомешкання в одному будинку не було ні потреби, ні бажання. Петро влігся на ліжку. Мені також не хотілося навіть вийти з кімнати й посидіти на свіжому повітрі та на м'якій траві до заходу сонця. Тому я влігся на своєму.

Зайшов у кімнату Іван-Сибір'як із "базару" біля огорожі та й каже: "Грицю, твоя Ганна на дорозі поза огорожею возить Пітера у візу й чимось засмучена".

— Збуди Петра, — кажу Іванові. То вона на чого чекає.

Іван життям і Сибіром належно навчений, йому не треба пояснювати, що й до чого та чому, подивився на Петра й вирішив його непотрібними розмовами не турбувати.

— Котрого з панув чека німкеня з дитиною за огорожею? — Відчинивши двері нашої кімнати, запитав поляк, що наглядав за коридором бараку. Ганна мені лиха не бажала. Микола, хоч і далекий земляк, але сумлінний і довірливий чоловік. Петро через свою нерозважливість та зазнайство вмішувався в наше товариство і викликав непорозуміння. Довір'я добрих людей до мене надуживати нема підстави. Так я зібрався й пішов за огорожу до Ганни.

Ганна, зауваживши мене, з віддалі покивала рукою на привітання і попхала візок із сином мені назустріч.

— Де ж ти вчора пропадав? — Запитала вона з усмішкою, більше здивованням, ніж розчаруванням чи навіть сердитим голосом.

Від Ганни я сподівався, якщо не сліз і докору, то принаймі суворости на обличці, але не усміху. На запитання, де я вчора "пропадав", не підготував навіть відповіді.

— Добре, що ти живий та здоровий, а то я вже була подумала, що той довгий твій друг приходив до мене з повідомленням про якесь нещастя. — Пожартувала вона. Навіщо ти його прислав?

— Я його не посылав до тебе. Ми з Миколою домовилися, щоб Олена тобі вияснила, чого він до тебе приходив.

— Я розумію твою мову й без Олени. Ти мені сам розкажи.

На дорозі біля огорожі стояти й вияснювати Ганні, чому я не спротивився Петровому надружньому втручанню між нею та мною, було

не доцільно і не разумно. Перебравши від Ганни Пітера на візку, пішли ми на скошений уже луг і, всівшись на віддалі від інших груп та окремих пар, що полагоджували свої торгові чи любовні справи на лузі, я вирішив вияснити Ганні мое становище, з політичної, економічної та особистої точки зору.

— Мій друг Петро, можливо й має слухність, якщо думає, що я тобі не пара, бо твій чоловік може живий і здоровий, десь у полоні. Я маю дружину й дочку також десь там під советами. Твій чоловік може кожного дня повернутися з полону та за зв'язки зі мною уневажнити ваш законний шлюб. Тобою та твоїм сином я заопікуватися не зможу. Не тільки тому, що я одружений, а й тому, що не маю жодної фінансової можливості. Я ж навіть не маю законних підстав далі перебувати на терені Німеччини. Американська окупаційна влада зобов'язана всіх совєтських громадян повернути в Радянський Союз. Релатріяційні комісари полюють за такими особами, як ті гицелі за скаженими собаками. Наші зустрічі з тобою для тебе і твого сина дуже небезпечноні.

— Мене американці якщо не сьогодні, то завтра також можуть викинути з чоловікової корчми. От і будемо об обоє бездомні та обездомлені. — На давалась переконати Ганна виясненням, щодо моого безпорадного становища.

— Від тебе, може, тільки частину будинку відберуть. Крім того, ти в своїй країні, між своїми людьми. У тебе є батьки, сестри, родичі...

— Та мені корчми й не шкода. — Сказала твердо Ганна. — Повірив старий дурень Гітлерові, що йому все можливе, посвятав мене без моєї згоди, погрозивши моєму батькові, нехай Його тепер чорт візьме разом із Його корчмою. Нам із тобою в моого батька у горах місця та праці вистачить на Його господарстві.

— Батько одружував тебе не для того, щоб ти повернулася до нього з чужим сином та бездомним чужинцем-приймаком.

— Тим тобі журитися зовсім не треба. Я вже все обдумала і все передумала. Якщо не відберуть корчми і не повернеться мій чоловік з полону, тоді нам, не треба журитися, де і як заробляти на прожиток. Коли ж повернеться мій чоловік, а мій батько не згодиться взяти нас із тобою на своє господарство, тоді ти одружися з Фridoю. Нас тільки дві дочки в батька. Йому, хоч-не-хоч, потрібний приймак.

Переконувати когось, у що й сам не вірш, заперечувати те, чого не можна вгадати чи передбачити, не чесно і не сумлінно. Особливо казати другові, що вважає тебе й себе гідною людиною, якщо ще не відчуває любові та прихильності. Ганна ж була не тільки гідною людиною, а й признавалася в любові до мене. Тому ми й домовилися того вечора на лузі не журитися майбутнім, а брати життя так, як воно дається нам. Перевали розмову на злободенні теми, про все й ні про що.

Згодом Ганна, споважнівши, зненацька запитала в мене про якісь "праски", Олена їй пояснювала, але не могла добре вияснити.

— Що то значить праски? Твай довготеласий друг знає про них, а Олена ні.

Що таке ті "праски", мені довелося довший час випитувати Ганну, аж потім догадався що "праска" означає жіноче ім'я Параска.

— Параска, — кажу Ганні, це ім'я жінки-селянки з України.

— Твоєї дружини?

— Ні. — Заперечив я. — Мій друг Петро прирівняв Параску до мене тому, що я не освічений і не культурний чоловік із хутора, а Параска в його селі доглядала свиней у колгоспі і також була не освічена..

— А хіба свиней доглядають тільки не освічені? Похопилася Ганна.

— Петро думає так.

— І він посмів до мене підступати? — Розгнівалася Ганна. — Як давно ти з ним водишся?

— Майже три роки. Ми з ним у дорозі до Німеччини познайомилися.

— Три роки! — Вигукнула вона. — Три роки і крім *Komme Frau!* *Komme!* більш нічого не навчився? Оце мені освічений дурень! Я відтепер не Ганна, а Параска, і люблю тебе, і тобі до пари, бо я також свиней у батька на господарстві годувала, поки із тим старим дурнем, як і твій друг, не одружилася. Нехай розумні та освічені твої друзі мешкають у смердючому бараці й харчуються на брудній кухні, а ти переходь до мене. Я тобі вечірю наготову, якої тільки скочеш, і чисте ліжко постелью.

Ганна, як і кожна шляхетна душаю, любляча відчуттям жінка, сприймає життя душою й почуттям, а не холодним розрахунком і дійсністю. Їй показуй на небезпеку, попереджай перед можливою фатальністю, а вона, крім любови, надії та вірності, в своєму серці нічого не мала і ні про що інше думати чи знати не бажала.

За розмовами з Ганною ми й не зауважили, що в лузі ми залишилися самітні. Пітер у візу, насолоджуючись вечірньою прохолодою, спав. Військової заборони для цивільного населення ігнорувати небезпечно, вояки в шоломах із білою смугою, зміливання не мають над будь-ким після одинадцятої години вечора. Біля бараків почали сюрчати сюрчками коридорів на збірку, нам довелося прощатися на ходу й без гарячих поцілунків.

Незабаром Ганнину корчму зняли з військової реквізіції, навіть виділили тільки певну кількість пива на продаж. Для допомоги сестрі в корчмі, до Ганни прийшла мешкати її старша сестра Фрида. В одному зі склопів, де ми працювали, я "заробив" таку саму моряцьку шкірянку, яку

дав мені за акордеон мій глухівський земляк, тільки сіро-кричевого кольору. За це Микола, за посередництвом Ганни, влаштувався на масло- заводі кочегаром, дещо звільнивши мене від товариського поділу моєї “заробітку”.

Ганна, перейнявши обов'язки господині корчми, мала менше часу на цілування, милування йтих розмову зі мною, а сестра Фрида все настирливіше намагалася заступити мені Ганну. Прив'язувати Фриду до себе, викликаючи між сестрами ворожнечу, для мене було небажане, не потрібне й тим більше не моральне. Одного вечора, поцілувавши Ганну перед забороненою військовою годиною, я без вияснення сказав їй, що це востаннє ми разтаємося з нею. Побажавши доброї ночі, я більше до неї не ходив ні на луг, ні до корчми.

Через мою “невірність”, Ганна таки видворила Миколу з родиною зі свого будинку, а викликати мене до огорожі вже не приходила.

ВОІНКО, ВОІНКО! ЦО ЖЕ ТИ ЗА ПАНІ?

Після перенесення забороненої години військовою окупаційною владою з дев'ятої години вечора на одинадцяту ми мали більше часу на спілкування з німкенями, спекулянтами та позапостерунковими друзями. У сутінках ночі було легше уникнути патрулів мілітарної поліції та своїх різних капралів, посттерункових тощо. З наказу "довудці" Стефана для нас запровадили нову збірку на коридорі об одинадцятій годині вечора, вирішили одягнути нас у нові однострої та посилити військовий вишкіл.

Зрідка на коридорі об одинадцятій годині — це додаткове приниження людської гідності й запровадження залежності нас від примх "довудці", надутого польською пихою. Ми стали більше залежні і від зазнайкуватих гайдуків-капралів, посттерункових і тому подібних підлабузників.

Посилена військова муштра невідомо для чого могла пригодитися. Якщо американці дійсно мають прогнати московських більшовиків з Європи й допомогти полякам установити незалежну польську державу "od morza do morza" чи принаймі в кордонах до 1939-го чи 1941-го років, то треба було б набрати в цю робітничу групу тільки молодих поляків, а не такої збиранини, як на цьому посттерунку, вісімнадцять нас "руських", що до відбудови Польщі "od morza do morza" напевне поставляється вороже. Не менш як двадцять осіб усякого "командного начальства" та біля двох десятків старших і молодших, якщо не малоумних що покалічених природою і випадками Янтиків та Кальтиків.

На збірках під час ранішньої та вечірньої молитов дали ще спів польського гимну "Jeszcze Polska nie zginęła...". На всіх інших збірках мусили співати "Woinko, woinko! Co ze ty za Panі?", а під час переходів до Ідельні, від Ідельні, на працю та з праці, без кінця й початку "Marszruje wojsko, raz-dwa!". Якщо б ми були школярі, піонери чи навіть в'язні, то можливо ця муштра й виправдувала б себе, а так нам обездомленим і зацькованим страхом репатріації на "родину" це була досить надійна сковка від різних совєтських підлабузників та їхніх офіційних людоловів. Ми без опору ставали в шеренги, дотримували кроку, а якщо не знали слів польських пісеньок, то тільки зіпали ротами, щоб капраль не виставляв перед шеренгу "на науку", або й кричали хто як умів.

Першим, що спротивився новим розпорядженням "довудці" посттерунка, став мадяр Янек. Він виступав з критичними чи явно протиправними зірці, перевірці чи команді "zaspiewaj Woinko, woinko!". Якщо не губив черевика, поспішаючи на збірку, то приходив із вивернутую курткою. Коли нам наказували носити на наших зелених одностроях білого ожелка на червоному фоні, тоді Янек пришивав його з

правого боку і ногами догори, з чого на збірці виходила ціла, як говорили поляки, авантюра. Пан капраль Анджей, визвавши Яніка з шеренги, поставив його на струнко і доказував, що коли він дивиться на ожелка згори, тоді бачить очі ожелка; коли ж пришиє ожелка інакше, бачитиме тільки його хвоста. На лівому рамені він також не може пришити ожелка, бо він шульга, тоді наражатиме ожелка на злодійство.

— Сам пан капраль знає, — виправдувався Янек, що грошей нам за працю не платять, цигарок нہ дають, а за те, щоб німкеня вишила ожелка треба грошима або цигарками заплатити. Як же я буду ожелка ображати, коли він буде на тому рамені, звідки моя рука росте, і якою я змушений щось украсти. Пан капраль католик і мусить знати, що в Біблії написано “Коли права рука дає, ліва не знає!”

Пан капраль чомусь не міг карати Янека, як будь-кого з нас, а пан Ян капітан і “довудця” Стефан Янекові витішки збували мовчанкою.

Наші зелені чи пак “парадні” однострої на збірках постєрунка пасували до нашого становища. У них на лузі зі спекулянтами та німкенями також було вигідно влітку час проводити, бо від кольору трави не відрізнялися, зроблені з томкої та легкої тканини. У місті між німцями ми виглядали у своїх “парадних” одностроях більше на в'язнів або пацієнтів лікарні для умово-хворих. Крім того, виношених одностроїв уже не було чим замінити, а з наближенням осені вони не могли нас захищати від холоду й негоди. Можливо, що хтось звернув увагу американському старшині депа на наш “парадний” вигляд, тому згідно з розпорядженням “довудця” постєрунку Стефана, почалась поспішати підготовка до пошиття нам належних одностроїв, подібних до одностроїв американських вояків. Постєрункові кравці міряли нас. Постєрункові дозорці збирали гроші, а мадяр Янек на одній із чергових збірок звернувся до пана капрала по виясненню.

— Пан капраль змусив мене пришити ожелка на ліве рамено, щоб він бачив, що я поцуплю в склепі. Тепер, пане капрале, за цапку (шапку) треба платити. За сподні справді треба платити, а в мене ожелек на ліву руку дивиться. Я, panie kaprale, nie jestem polakiem, dla mnie orzełka nie trzeba, ані однострою.

Виступ Янека звичайно доклали “по команді” до “довудці” постєрунку і звідти вийшло нове розпорядження: “Хто не бажає носити однострою чи взагалі працювати й перебувати на постєрунку, мусить про це заявити капралеві і звільнитися. Всі неполяки, що не бажають на одностроях носити ожелка й напису POLAND (Польща), можуть носити написи своєї державної принадлежності, або навіть Statenloss (бездержавний).

Мені особисто та й нам усім так званим “руським”, тобто “підсоветським” громадянам носити будь-який однострій чи будь-чий

відзнаки багато різниці не робило. Для нас було важливо, щоб до нас тепер не чіплялися совєтські людолови з репатріаційних комісій. У будь-чиєму однострої з будь якою державною відзнакою нам важливо виграти час, уникнути репатріації на "родину", доки між союзниками зговору в Ялті все ще існує мир, порозуміння та "братьство" по зброй. Мені й моїм землякам та колишнім співгромадянам однаково, хто й коли з "союзників" першим наважиться "розвити горщик" (нічник для загального користування в аристократичних родинах, а по в'язницях, — параша). Нам важливо, щоб це сталося якнайскоріше, щоб ми до того часу не потрапили в лабети людоловів московської імперії та не зазнали "радості повороту на родину".

Янек із якоїсь причини не бажає, щоб ми носили на нових одностроях напису POLAND і білого орла Польської держави. Гаразд, напишемо Statenloss чи навіть UKRAINA, але в мене у зв'язку з новими одностроями виникла проблема грошей. За однострій німецькому кравцеві треба заплатити 250 німецьких марок, або картон американських сигарет. За вишиту відзнаку UKRAINE на кашкет-пілотку, двоє плечей та рамено — дві або три пачки американських цигарок чи відповідну суму німецьких марок, залежно від домовленням між німкенями-вишивальницями та котримсь із їхніх посередників. Коротше кажучи, мені потрібні гроші на оплату однострою, не рахуючи поточних витрат на пиво, квитки до кіно-театру й т.п. Треба мати не менш як 350-400 німецьких марок, а їх у мене нема. Позичити в якогось співмешканця кімнати — не проблема, але ще в Чернігові я позичав був три карбованці в Метлі й набрався сорому від його зауваження: Оце мені староста! Як же ти керував господарством хуторян, коли й трьох карбованців у кишені немас?

Йосип підсмікує карти, граючи з поляками між старими гарматами та скриньками, у нього грошей не бракує. Петро знайшов собі старшу німку-чительку, з евакуйованих, торгує з нею "заробітком" і душу відводить, але мені звертатися до нього за позичкою значить принижувати себе. Микола з Оленою напевно вже мають пару соток німецьких марок у запасі, мені не відмовили б, але й не обійтися без докору: "Говорили тобі, радили, як самі собі, тримайся Ганни! От бачиш, як воно на чужині..."

На чужині — не в таці в гостях, справа відома. А випадкові знайомі — також не вірні друзі, це безперечно. Щоб якось поправити мое фінансове становище, мені необхідно пов'язатися з якоюсь підприємчичною німкеною, з такою особою мені вже набирається чех Франко. Йому не треба було в ноги кланятися чи двічі нагадувати. Одного вечора сказав Йому, що мені потрібна німкена, а наступного вже на мене, біля огорожі, чекала висока, ніби тичка для квасолі на городі, худа прехода, кароока німкена на ім'я Лота. Без усяких упереджень і недомовлень

запропонувала умови нашої торгівлі й відносин.

— На все, що ти можеш мати, я маю збут і поверну тобі половину вторгованого німецькими марками, або окупаційними долярами. Якщо ти не переймаєшся моїм виглядом і потребуєш жіночого товариства, я можу прийти до тебе, коли домовимося. Якщо нам буде потрібне помешкання, я домовлюся зі сусідкою. У дома в мене п'ятеро дітей, а в лікарні — безногий і безрукий чоловік. За американськими солдатами я не бігала. Хвороби тобі не дам. Бажаєш мати прачку, швачку чи що тобі потрібне, я ось уся перед тобою.

Лота й справді знедолена жінка, окрадена війною дружина, багатодітна мати, але чесна особа, працьовита людина й мила жінка. Завдяки Лоті, я обзавівся грішми, не наражаючи себе на небезпеку заразної хороби, як мій "добрій друг" Петро. Стара німкеня-вчителька надокучилася йому чи що, то він познайомився біля огорожі з молодою німкеною і роздобув у неї "панської хвороби" — триперу. Петро Васильович, за плечима хуторянського Грицька-дурачка, заховався перед небезпекою "родини", забагатів, порозумів і навіть забажав був у дурачка відібрати Ганну, а потім, як тільки роздобув "панської хвороби", знову до Грицька: "Ти, друже, знаєш, де тепер мешкає Микола з Оленою, піди до них і домовся, щоб Олена повела мене до лікаря. Та й не говори, будь ласка, ні кому, щоб мене з праці не звільнили. А Грицько й справді дурачок. Позичив у Сірка очей та й до Олени: "Пробачте, але будь ласка потурбуйтесь за друга".

Нові однострої шили нам ціле літо. Штанні перешли з німецьких одностроїв військових будівельних частин TODT. Так звані Айзенгаверові куртки з жіночих шинель санітарного корпусу. На кашкети-пілотки в склепах, де ми працювали, знайшлося ще не розкрадених поляками кілька залишків від сувоїв сукна, призначенного на однострої морським старшинам, але в нових одностроях нам не довелося довго виступувати "Woinko, woinko! Co że ty za pan?"

Перше непорозуміння між "командуванням" постерунку та американським офіцером, відповідальним за нашу робітничу групу, виникло з причин крадіжки каністрів із бензиною, призначених для автомашин dela. Хто саме спіймався на крадіжці та скільки тих каністрів перепродали хлопці німецьким баварам, я напевно сказать не можу, але в крадіжку, перш за все, були замішані ті, що мали мотоцикли та грали в "очко" між гарматами та скриньками поблизу каністер із бензиною та мастилами. Одного українця-галичанина на ім'я Петро та одного поляка мілітарна поліція заарештувала. Потримали кілька днів і випустили з-під арешту, але їх до нашої групи не прийняли, а на постерунок їх не допустили навіть забрати власні речі. Усе, що не було "заборонене" в склепах, постерунок склали в простирадло й винесли їм за огорожу.

Йосип тримав свій мотоцикл у німкені, про що мало хто знов із поляків. Його тільки "своє" начальство переслухало й попередило. Того мотоцикла через німкеню він скоро позбувся, а зі мною відновив дружні взаємини. Йосип — близчий земляк і давніший друг, на випадок того, що картярі заплутають його справу крадіжки бензини, треба завчасу остерегти. У Майнлойському таборі вже більше немає московських комісарів та їхніх "гвардійців", але там отаборилися поляки та югослави. Між поляками та югославами є якесь кількість і "бездержавних" москалів-спекулянтів, знайомих Борідки та Мариніна. Сховатися між них, за рекомендацією наших співмешканців, Йосип зможе на деякий час, але було б добре, якщо б ми пошукали ще й інших можливостей. За двадцять кілометрів на південний схід від Кульмбаху, в місті Байройті, має бути великий український табір неповоротців на "родину". Байройт — багато більше місто від Кульмбаху. Там може бути й більше можливостей. Однієї неділі рано вранці купили ми з Йосипом квитки на автобус і поїхали в розвідку.

Український табір у Байройті розміщений у багатоповерхових військових казармах і будинках якоїсь школи чи інституту, майже в самому місті, а в місті, виявилися до нас не тільки неприхильні, але й ворожі. Як тільки звернемося до зустрічного таборянина з будь-яким запитанням, отримаємо замість відповіді мовчанку або попередження, що чужинцям до табору вхід заборонений. Не бракувало й погрози "Забирайтесь з табору, бо покличемо американську поліцію". Навіть на запитання, в якому блоці табору знаходиться Українська православна церква, ніхто з таборян не хотів належно нам відповісти.

Проблукавши таким чином годин zo дві поміж блоками табору, ми випадково натрапили на сина пана директора цегельні у Станиславові. Хлопцеві було ще тільки років сім чи вісім, брехати він ще не навчився, тому й завів нас до кімнати, де мешкали його батьки. В чималій кімнаті було кілька перегородок із простирадл, покривал та якихось ряддин. Мешканці "окремих квартир" з-поза ряддин позиралі скоса на нас без перестраху, але коли ми зайдемо у відхилену хлопчиною ряддиною "квартиру" наших добрих знайомих з Майнлойського табору, то в "квартирах" відразу зчинилася метушня. Не відповівши нам на привітання, першою зникла за ряддину косоока і кривонога панна Слава. Поспішила на науку до гімназії. Пані директорова поспішила за дочкою "вчителювати" в гімназії, а пан директор цегельні в Станиславові мав пильну справу в управі табору і також поспішно залишив "квартиру". Залишилися напівліті діти на нижніх ліжках. На верхніх ліжках недоідні скибка хліба та недопита чашка кави після сніданку, а біля нас — дуже засоромлений чи переляканий хлопчина, що привів нас до батьківської "квартири", кліпав очима та шмаркав носом, не наважуючись позбутися

настирливих сопець, що після кожного шмарку знову жовтуватими кінцями вилазили з носа.

Був якийсь переполох того дня в байройтському таборі. Мешканці тодішніх таборів не довіряли будь-кому з незнайомих чи щось подібне, тяжко здогадуватися. Одно певне, що нам із Йосипом зовсім не сподобалася поведінка мешканців українського табору в Байройті. Ми навіть не схотіли чекати до вечора на автобус; попитали в Німців, котра з доріг доведе нас до Кульмбаху і пішли пішки. Відійшовши кілометрів п'ять від Байройту, ми побачили, як обігнали нас два американські вояки на самоході-джипі. Мабуть зауваживши наші однострої, раптово загальмували самохід і при zadкували. Запропонували нас підвезти. Ми з радості всілися в задку самоходу, але за якусь хвилину їзди в нас і душі в п'ятки повсюдкували. Американські вояки на швидкому ходу звернули на польову доріжку і раптово зупинили самохід між кущами. Ми навіть лобами дістали сидінь, на яких сиділи американські вояки. В яку саме халепу ми попали завдяки американській доброзичливості підвезти, ми навіть не усвідомлювали. Вояки витягнули з під сидінь два мішки з годинниками й запропонували німецькою мовою до вибору: справні годинники в одному мішку по 200 німецьких марок, а в другому мішку несправні годинники по 150 німецьких марок. З переляку чи несподіванки, я подумав, чому саме несправні годинники дешевші тільки на 50 марок. Я почав вибирати між справними собі до вподоби — один носити в кишені, а другий на руці. Йосипові сподобались несправні, він навідкладав їх, може з півдесятка.

— Навіщо тобі, — звертаюсь до Йосипа, заплативши воякам за обидва годинники, — несправні, коли он у тому мішку є добре, що коштують тільки на 50 марок більше?

— Мовчи. — Обзвивається Йосип тихенько. — Вони хоч і несправні, але зате золоті. Ти дивись, — подав мені жіночий годинник на руку з ланцюжком. Полагодити його коштуватиме кілька марок, а нового такого тепер і за тисячу не купиш.

Не бажаючи ображати Йосипа, я ще й за жіночий годинник заплатив воякам 150 марок. Повернувшись на постерунок, аж тоді я переконався, що Йосип говорив правду. Кишеневський годинник із нержавіючої криці мав досить справний і надійний механізм, але це був звичайний годинник, що у спекулянтів коштував не більш як 200 марок. Годинник на руку "Арка" також вартий був не більш як 300 марок, а за несправний жіночий, не торгуючись, Борідка запропонував мені 1000 марок.

Друге непорозуміння виникло між нами, "руськими", та командою постерунка через Миколу. Яке прізвище було в Миколи, мені не запам'яталося. Одного осіннього похмурого й мокрого дня послали нас

вантажити німецькі маскувальні однострої на транспортові автомашини, що мали прибути вранці з-під чехословацького кордону. Склеп, у якому були складені ці маскувальні німецькі однострої—зебри, — був один із неприбуткових, туди поляки ходили працювати дуже не охоче або й зовсім відмовлялися. Ми на "польському" постарунку повних громадянських прав Wielkiego Mocarstwa Polskiego не мали, тому й не противилися, куди посылав пан капраль. До полуудня автомашин не було. Ми вибрали з купи поношених звичайних німецьких одностроїв по парі чи дві штанів, що варті в спекулянтів не більш як п'ять марок, і то тільки в тих, що торгують із нами не пів-за-пів, а за дві третини. Це значить за "заробленні" до полуудня пару штанів ми могли сподіватися не більш як дві марки. Поскільки автомашини вранці прибули, ми мусили й після обіду виручати наш заробіток тільки на старих німецьких штанях.

З полуудня на автомашини нам не довелось довго чекати, але в одній із них ми виявили сховану людину під якимось старим лахміттям. Людина була в старому червоноармійському однострої, без погонів, відзнак і червоної зірки на кашкеті-пілотці. Хто й що? Звідки та як? І виявилось, що Микола минулої ночі вартував кордон між Чехословаччиною та Німеччиною, перейшов на німецький бік, пообрізував погони, віданаки й червону зірку і разом з автоматом закинув у куці. Добравшись до якогось німецького міста, забрався в кузов цього авта й заснув. У дорозі прокинувся, але де він, не може зрозуміти. Якщо він на німецькій території, то чому ще й досі тут працюємо, а не повертаємося на "родину"?

Микола нашим запевненням не вірить, бо він також був військовополонений у Німеччині, але йому тіпер діватися нікуди, довелося таки нас послухати й довіритися. Після навантаження та від'їзду автомашин, ми знайшли відповідного розміру штани між німецькими одностроїми. Вдягти його й в курточку німкацького однострою було недоречно, бо на нього міг звернути увагу не тільки кожний поляк, але й американці, тому хтось із нас змилувався над Миколою й віддав йому свою робочу куртку. Миколу ми щасливо спровадили в нашу кімнату. З ідаліні принесли йому досить харчів на вечір. Вдягли його в цивільний одяг. Борідка з Марініном знайшли спекулянта, що заопікувався Миколою на ніч.

Наступного дня ми склали Миколі німецьких марок, білизни, одягу та взуття й ніби виконали свій обов'язок щодо бідного близького, але Микола скоро освоївся між нами та спекулянтами і почав приходити до нас у кімнату, коли йому сподобається, й вимагати, що йому потрібне. Скорі хтось доніс панові Стефанові "довудці" нашого постарунку, а той через пана Яна капітана зажадав від нас вияснення. Борідка з Марініном узяли відповідальність за Миколину поведінку на себе, і справа дійшла аж

до американця Ясека. Ясек дозволив Мариніові піти з Миколою до бургомайстра Кульмбаху, зареєструвати його там як його родича, а також отримати відповідні посвідки, щоб Микола міг знайти собі помешкання в приватних будинках німців або в таборі. Як і де Марині потім улаштували Миколу, не відомо; важливе, те що через нього ми мали неприємності як від "довудці" Стефана, так і від американця Ясека.

Згадувані вище непорозуміння чи, може, заміна американських офіцерів, відповідальних за дело 7 й нашу робітничу групу зокрема, викликала в постерункового незадоволення. Пан капраль почав нарікати після кожного сніданку, обіду й вечірі на кепські харчі. Постерункові нарікали на замки, якими американці позамикали двері склепів. "Коридажові" були незадоволені збирками й перевірками.

Майже кожний поляк був чимось незадоволений і своє незадоволення обов'язково висловлював у присутності "руських".

— So my tutaj, panowie, tamty? Тяжку працю, швабські харчі та зневагу американów! Навіщо понавішували замків wszędzie? Со ту jesteśmy, wojsko oraz banda? Збірка за збіркою. Муштра за муштрою, а зброя де? Pieriądzy za pracę gdzie? Американські цигарки де?

— Niech amerykanów szlak trafi!

Поляки знали своє, а ми "руські" своє, слухали їх, мовчали й надіялися, що поляки своє незадоволення виявлять відмовою працювати й залишать нас і бажаючих далі працювати для американської армії в спокії. Ale ж ні!

Одного осіннього ранку після сніданку "довудця" Стефан після вирівняння нас у шерензі капралом Анджесем, сам узявся нарікати на американців за кепські харчі та відношення до нас і наказав панові Янові капітанові везти нас до керівника депа, американського офіцера, з вимогою видачі нам зброї, щоб іти бити більшовиків, або вияснити, для чого нас тут тримають у зліднях та зневазі.

Капітан Ян передав команду над нами панові капралові Анджесеві, а той вивіши нас на стежку, наказав співати "Марширує войско, раз-два!" під вікнами, де містилося бюро депа 7.

Несподівана поява нас під вікнами бюро спершу викликала зацікавлення у вояків, що обслуговували бюро, але коли довідалися, що ми прийшли вимагати зброя, занепокоїлися й покликали свого зверхника та Яся. Керівником депа в той час був високий худорлявий, не дуже чорний американський негр-офіцер. Яцек із ним правдоподібно був не дуже в товариських відносинах, бо, коли вони обидва вийшли до нас і довідалися, що нам потрібна зброя, завели між собою суперечку, яка нагадувала дуже розгніваних людей. Трохи заспокоївшись, чорний офіцер ще раз зажадав від капрала Анджея вияснення. Коли той повагом переказував Ясекові, а Ясек перекладав офіцерові, що ми прийшли до

пана офіцера вимагати зброї, щоб іти бити bolszewików. Якщо ні, то нехай пан офіцер нам виразно скаже, "Czy my wojsko, albo banda?"

Чорний офіцер, не витримавши, голосно ревогав, мабуть, не менш як десять хвилин.

Заспокоївшись і, мабуть нагадавши, що він таки офіцер переможної армії і громадянин великої демократичної держави, вяснив через Ясека, що справою війни з більшовиками він не уповноважений займатися. У справах оголошення війни в Сполучених Штатах не має права навіть президент країни.

— Ви жодним військом не рахуєтесь і до армії Сполучених Штатів не маєте ніякого відношення. Ви працюєте в депо 7, за контрактом між армією Сполучених Штатів і німецьким тимчасовим цивільним правлінням. Не бажаєте більше працювати в депо, я пов'язуюся з німецькою владою, щоб нам прислали робітників. А чи ви банда, то вже я непевний. — і він знову розсміявся, махнув на нас і наше "командування" рукою, і пішов у приміщення, щоб мабуть не зневажати однострої афіцера дурною польською вигадкою.

З вишукуваних шеренг під вікнами бюро депо 7 ми розходилися без команди пана капрала Анджея. На працю до склепу й після праці зі склепу йшли отарою без "боєвої пісеньки". До вечора не стало прапора на машті, біля місця наших збірок. Квартира "довудці" Стефана стояла вже пусткою. Штандарові, "коридажові", постерункові також більше не вешталися ні біля бараку, ні на коридорі. Пан Ян капітан зі своєю баронесою та міхонешем Геніком мешкали вже на приватній квартирі в Кульмбасі. Один тільки пан капраль Анджей все ще мешкав з нами в баракі і виконував роля, подібну до колгоспного бригадира.

За тиждень нас перевезли з бараку у дві кімнати колишнього гуртожитку Гітлерових юнаків. В одну примістили всіх нас сімнадцять осіб неполяків, а в другу кімнату пана капрала Анджея — не більш як із десятком поляків.

З переведенням нас у колишній гуртожиток Гітлерових юнаків, капітан Ян із міхонешем Геніком почали знову приходити до праці і по старій звичці виконували ролі наших наглядачів.

Більша частина поляків, що добровільно працювали в німецьких баверів як наймити для заробітку і потім згодилися працювати для американців, виключно з метою дещо заробити перед поворотом додому і мали клички "Янтики та Кальтики", від'їхали на "землі відзискані" багаті, а що сталося з "довудцем" Стефаном, я напевно сказати не можу. Одні твердили що Ясек постарається йому та його родині влаштувати виїзд за океан на американський континент. Інші запевняли, що в час нашої відсутності на постерунку чорний американський офіцер наказав підлеглим воякам навантажити "довудцю" Стефана з родиною та

Його достатками в покриту брезентом автомашину й відвезти до польського табору в Бамберзі. Таким чином, воїнка-пані не мала нагоди йти бити bolszewików та відновляти "Wielku Rzecz Pospolitu od morza do morza."

СЕРГІЙ СЕРГІЙОВИЧ БІЛОВУСОВ

Минало гаряче баварське літо 1945-го року. Потяги, заквітчені червоними прапорами, портретами "великого" вождя Йоськи та плакатами "Да здравствует победоносная Родина" перестали вже возити поворотців на "родину", мимо Кульмбаху та склепів, де ми працювали. Однак чутки про насильну рапатріяцію неохочих повернутися на "родину" кружляли настирливо. Говорили про криваві сутички. У таборі біля Мюнхену тaborян з іконами, хрестами, попами та молитвами, позчеплювалися за руки на таборовому майдані, противилися видачі призначених тaborян на насильне повернення в розпорядження московсько-большевицьких рапатріяційних комісарів. У якомусь іншому таборі, оточеному американськими панцерниками, жінки з дітьми кидалися під колеса автомашини, на яких їхніх чоловіків відвозили за советську окупаційну зону. Ще в іншому таборі люди, призначенні на примусову рапатріяцію, попідрізували собі вени і поспливали кров'ю. Ходили чутки про постріли американських вояків у юрбу тaborян. Про наїзд панцерників на юрбу...

З таборової брами в Майнлойсі червоний прапор усунуто вже довший час. Там порядкують поляки з югославами, які ніби-то насильній рапатріяції не підлягають. У байройтському таборі відбуваються сутички між тaborянами та советськими комісарами майже щоденно, але до кривавих розправ ще не доходить, а смерть поодиноких осіб не варта була великого розголосу.

Ми далі приходили на зборки, перевірки, маршували під командою капралів, співали "Воїнко, воїнко!" та "Марширує військо..." і звичайно тягнули з німецьких військових склепів, реквізованих американським військом. Все, що вартісніше, все потрапляло нам у руки та, в залежності від особи та її поглядів на життя та становище, роздавали більш обездоленим за нас, що приходили до огорожі за бараком опівдні та ввечері. Продавали за безцін спекулянтам. Вимірюючи в німкень коротку ласку...

Одного гарячого післяполудня, наприкінці літа никаючи з кутка в куток по склепі колишньої броварні, де під кінець війни накидали в безладді радіоприймачі, швацькі машини, машини до писання, тканини, готові однострої, робочий одяг, взуття моряків, пильники, щипці, різного розміру ключі, рубанки, фуганки, голки, гудзики і всяку дрібницю з евакуйованих майстерень підводних човнів у Вільгельмсгафені, в одному з темних кутків я натрапив на Борідку з чималою торбою на плечах.

— Чи не бачив, куди пішов пан Анджей? — Питається Борідка з темряви.

— Тільки що розминувся з ним, як він ішов згори сходами, — відповів я.

Борідка, не розпитуючи докладніше, куди саме пішов наш капраль Андрій, поправив торбу на плечі й поспішив до дверей на невживане подвір'я броварні. Про те, що Борідка брав зі склепів за свою працю "сумлінно", нам у кімнаті не було жодною таємницею, але що він уже зрівнявся з польським "начальством" постерунку і носить зі склепів під час праці торбами, для мене було новиною. Я поспішив на другий поверх броварні, щоб підглянути, з ким саме він має спілку. Знайшов вікно з розбитою шибою, висунув у діру голову і своїм очам не повірив! Борідка, поставивши торбу в себе між ногами, чекає на Сергія Сергійовича, доки той відрахує йому належну суму грошей.

Зі Сергієм Сергійовичем я випадково зустрівся в Берліні на одній зі станцій електрички, потім вони з Йосипом мали досить дружні звязки. Тепер він знову не очікувано і не передбачувано появився тут під склепом і має пов'язання з Борідкою. Озиватися до Сергія Сергійовича та Борідки через вибиту шибу у вікні я не посмів, бо це виглядало б не морально і підступно. Підглядати й доносити — підлість, на яку тільки людина спроможна. Але і втратити нагоду поновити звязки зі знайомою особою мені також не хотілося. Розшукувати Йосила по склепі під час "праці" — справа була безнадійна, тому я вирішив сам перевірити моє припущення щодо особи Сергія Сергійовича і зробити йому милу несподіванку в зовсім небезпечному місці. Вийшов вхідними дверима та попередивши вартового американського вояка, що вартував склепу, що я йду на кілька хвилин на вулицю, зайшов поза будинок у глухий провулок і там зустрівся з Сергієм Сергійовичем віч-у-віч.

Сергій Сергійович упізнав мене з віддалі; здивувавшись, випустив торбу з рук і тільки вигукнув: "А ти звідки?" І більше не міг чи не зінав, що сказати, кліпав очима, ніби перед ним стояла мара смерті чи щось подібне, а не я.

— Я працюю з Борідкою разом. — Сказав я, але подумав, що він мабуть не знає, що ми Борідкою звемо Альхина. — Варламович працює разом зі мною і ми навіть в одній кімнаті мешкаємо. — Пояснив я Сергієві Сергійовичу.

— З Варламовичем? — Переплітав він.

— А з ким же? З тим бородатим Альхіним, що вам торбу передав.

— А Йосип?

— Живий і здоровий, з нами живе й тут працює.

— Оце дійсно буде мила несподіванка моїй Ані. Вона про Шостку снить і марить, а тут аж два земляки знайшлися. — З полегшеною, зідхнувши, висловився Сергій Сергійович. Мила, мила несподіванка буде...

Але ж ти вже вдруге мене так перестрашив, що я відразу й з думками не зберуся... То значить ти, Йосип і ще хтось з вороніжців?

— З вороніжцями ми в Берліні розсталися, але з нами є один з Коропу. — Сказав я Сергієві Сергійовичу, але він на це не звернув уваги й заговорив знову про милу несподіванку для його Ані, ніби ми з Йосипом якісь ті близькі родичі.

— Такого випадку мені ще в житті не трапилося, а з Ані про щось таке нам і не снилося. Стою, дивлюся на тебе, а в думці не можу згодитися. У Берліні я тебе за партизана порахував, а про тебе тепер думати, я й не знаю. Говорили в нас, що без півлітри не розбереш, а тут мабуть і літра не допоможе. — Нарешті осмілився він і почав мене обімати, ніби й справді якогось рідного чи доброго друга.

Сергій Сергійович із дружиною та чималою групою "ізживенців" (нахлібників) берлінської ВЕНЕТИ (Німецької допомогової організації для біженців зі сходу), "девочок", що приїхали на лафетах гармат до "свекрух" без адрес, та різних "народних німців" (Фольксдойчів), перекладачів, евакуйованих, що визнавали себе "руськими", виїхали з Берліну спеціальним потягом і були розміщені в цій околиці на приватних помешканнях, переважно в селян.

Сергій Сергійович тепер має дещо змінене прізвище, на випадок, між німцями вдає "народного німця", на прожиток до німецьких карток добавляє спекуляцію, машкає в горах у селі Вілмерсройт (Willmersreuth).

Наступного тижня сподівається нас у гости, і то неодмінно.

Йосип моєю зустріччю з Сергієм Сергійовичом дуже не перейнявся і збиратися наступної неділі до нього в гостину спершу не мав бажання, правдоподібно думаючи, що тепер треба буде розплачуватися за тютюн та гостинність у Берліні, але до суботи передумав і сплатив мені половину ціни за півлітру шнапсу, що Лота роздобула для мене. Петро все ще не був певний, що хворобу йому лікарі заличили, тому нудьгував і німкнями більше не цікавився, у неділю пристав до нашого з Йосипом товариства піти в гостину до Сергія Сергійовича.

Село Вілмерсройт розмістилося на високому шпилі лівобережного пасма гір Майну, кілометрів два чи три на захід від Майнлойсу. В селі було не більш як півсотні окремих одно- чи двоповерхових хат, можливо половина з мешканців села була пов'язана з сільським господарством. Чим була зайнята решта мешканців села, я напевно сказати не можу, але те, що вони не обробляли землі й не доглядали худоби, видно було з вигляду, бо біля хат не було ні господарських будівель, ані машин для обробітки землі. Сергій Сергійович із дружиною Анною Костянтинівною мешкали якраз у господарів такої хати, у двох невеликих кімнатах на другому поверсі.

Анна Костянтинівна, дочка колишнього керівника порохового заводу в місті Шості, заsovєтської влади заводу № 9, професор хемії в Шостенському Хемічному Інституті, вважала Шостку майже свою власністю. Усяка вістка про місто, людей чи околиці була їй великою розрадою. Йосипа знала вона з Берліну. Я з Шосткою був дуже мало пов'язаний, але для Анни Костянтинівни, — близький земляк! Петро, хоч і дальший земляк і про Шостку до зустрічі з нами зовсім не чув, але статечний, високий, у білій сорочці з краваткою, вміє вставляти російські слова в размову та влещуватися біля жінок. Петро сподобався Анні Костянтинівні. У маленьких кімнатках на горищі нас із Йосипом та їхньою сусідкою Леною (Уляною) Сергій Сергійович та Анна Костянтинівна вгощати не збиралися, а коли ми прийшли втігох, то й тим більше, тому гостювати пішли за село в гори.

Їхня сусідка Лена, миловидна русява молодиця, по батькові "народня німкеня", а по матері росіянка. Мати лишила батька, коли Уляні було тільки десять років. Батька москалі розстріляли в 1937-му році, у звязку з афорою Тухачевського. Залишившись без батька й матері, Уляна залишила Запоріжжя, де її батько працював інженером на одному з місцевих заводів, і поселилася в Одесі та знайшла працю в дитсадку для дітей кращих одеситів. У 1940-му році одружилася зі студентом медичного інституту Мойсеєвим, але він скоро збагнув, що вона дочка "буального" й розстріляного, подружні зв'язки розірвав. Коли народився в неї син, Сергій студент Мойсеєв не забажав навіть глянути на нього, хоч він тоді вже працював у тій лікарні, де Уляна повила сина. Тепер Уляна перейменувала себе на Лену, а сина на Фридриха, думас приживатися між німцями. Уляна добре володіє українською мовою, привітна, розумна й не кепська на вигляд молодиця. Її синові вже п'ятий рік життя. Хлопчик чесний, цікавий і, як на п'ятирічну дитину, досить умово розвинutий. Гостина в горах на лоні природи задоволила всіх присутніх. Анна Костянтинівна наговорилася з Йосипом про Шостку. Петро (Леночці !так він почав з першого знайомства кликати Уляну) наговорив "приємностей" про свою дружину циганку Таню, Фаню Микітівну, що намагалася перехрестити Таню та відбити Петра від неї. І звичайно не забув про своє старство в селі Савинках над Десною, під час німецької окупації. Ми з Сергієм Сергійовичем та Фридрихом-Фредиком полюбувалися гірською рослинністю, птаством і вивірками, які в німецьких горах досить численні й неполохливі. Найбільшим задоволенням для мене, з гостини в горах і товариства з Сергієм Сергійовичем, було те, що він дуже добре обізнаний зі становищем неповоротців на "родину" в усій цій околиці. Спекулюючи, чим можливо і з ким вигідніша, він ознайомлений з тaborами в Бамберзі, Байройті, Нюрнберзі. З табору в Фюрті, що на околиці Нюрнбергу має навіть кілька чисел тамтешньої української

газети "Час". Сергій Сергійович не тільки радо позичив мені окремі примірники газети "Час", але й погодився передплатити її та спрямовувати будь-яку мою поштову переписку на його адресу. Також погодився постачати мені всяку друковану літературу з таборів неповоротців, яка тільки потрапить йому під руки.

В поворотній дорозі з гостини в Сергія Сергійовича та Анни Костянтинівні найвеселіший був Петро. Те, що він не договорив Леночці про свою Таню та Феню Микитівну, розповідав нам із Йосипом. Петрові парубоцькі справи мене мало цікавили, а циганські, після його одруження з Танею, тим більше, однак дружба, як і служба, повинна мати терпеливість і зрозуміння. Я членко підтримував товариство, підтакуючи та йдучи з ним рядом. Йосип ішов за нами мовчки; про що він думав, тільки йому відомо. Але наступного дня в склєпі почав настирливо розшукувати риболовне приладдя, за тиждень роздобув велосипед і наступної неділі, не запрошууючи нас із Петром, поїхав велосипедом до Сергія Сергійовича рибалкувати й правдоподібно залисяти до вдовички Уляни.

Кілька тижнів пізніше Сергій Сергійович жартома зауважив: — Ну, і що, Йосип, риба на твої вудочки не клює. Мабуть нехай Петро спробує щастя. — Петро поїхав наступного «тижня з "риболові" повернувся перед самою зіркою об одинадцятій годині, а наступного дня почав збирати по склєпах різні горшки, каструлі, ложки, виделки, ножі та все це вечорами й неділіми відвозити на "горб", як це ми почали називати село Вілмерсдорф. Петрові в удови Уляни "риба" клюнула.

Завівшись адресою в Сергія Сергійовича та, за його допомогою, українською поточною пресою, я перш за все помістив оголошення в газеті "Час", із проханням передруку в інших українських виданнях, про домовленний розшук Марка Берези зі студентом та попередженням моїм дівчатам-хуторянкам, Іванові, Миколі та всім тим хлопчакам, із якими я переписувався в Берліні. Але на моє оголошення "Марко Береза розшукує Ганну Березу, знайомих із Берлін", жодної відповіді не отримав. Проте, відгукнувшись на оголошення Параски Жовтухи, натрапив на земляка подолівця Федора Самку.

Семка на мої листи відповідав дуже обережно, не признаючись, яке він має чи мав відношення до Параски Жовтухи й чому Параска не відізвалася на моого листа, згідно з її оголошеннем, але настирливо почав запрошувати мене відвідати його в місті Авгсбурзі. Подорожувати залишницею по Німеччині в той час було ще не дуже вигідно і небезпечно, але до Авгсбургу з Кульмбаху можна було зайхати за три-чотири години, побуту там годин зо три й повернутися до Кульмбаху ще перед забороненою годиною. На всякий випадок мені потрібна була перевпустка з місця праці й дозвіл "довудці" посторунка

бути неприсутнім під час ранішньої збирки на молитву та підняття прaporу. Забезпечившись перепусткою та дозволом "довудці" Стевфана, я був мило здивований німецькими залиничниками, що за короткий час налагодили справний і докладний рух потягів та чимну обслугу пасажирів. Перед Бамбергом кондуктор докладно пояснив мені, як і коли робити пересідку, а в Бамберзі, на якій колії буде потрібний мені потяг до Авгсбургу. Поворотна дорога також відбулася без будь-яких спізнень чи непорозумінь.

В Авгсбурзі також був наголошений міський транспорт. Розшукати Семку не забрало багато часу. Сам же Семка виявився старшим і дуже недовірливою людиною. Походив він дійсно з села Подолова, знов добре материних батьків, братів і сестер, Грибачів, а тут в Авгсбурзі навіть мав ще одного подолівця Митрофана Козуту, другого чоловіка моєї матусі Тетяни. Але з ним жив не в мірі, спершу навіть не бажав мене з ним знайомити. Козута та Семка були в Подолові близькими сусідами, однолітками і майже друзями. Під час першої світової війни були солдатами царської армії на фронті. У перших днях війни Козута потрапив у німецький полон, намагався втекти з полону через Бельгію, але його спіймали німці. Згодом записався добровольцем в Сіру дівізію; повернувшись із дівізією на Україну, самодемобілізувався і "промишляв" у дома в Подолові з дубовицьким "батьком" Шубою, з комнезамами за тимчасового перебування більшовицьких "совєтів" у селі, з кооператорами під час тимчасової влади гетьмана Скоропадського, а згодом Директорії Петлюри. Коротше кажучи, в той час тримався Ленінової "мудrosti": "Війна палацам, мир хижакам!", "Земля ваша, а влада наша!".

Козутина дружина померла під час його перебування в німецькому полоні, а сина Сергія й дочку Маньку забрали до себе дружинин батько й мати в містечко Мену. Чоловік моєї матусі Тетяни загинув на фронті. Матусин свекор та свекруха були заможними селянами, мали сина одинака. Вдову невістку з онуком Степаном та внучкою Манькою доглядали ніби свою власну дочку. Коли ж Козута почав до неї заливатися, вони не противилися й навіть пошили Йому зі своїх смушків нового кожуха. Оцей кожух якраз і став причиною ненависті Семки до Козути в німецькому місті Авгсбурзі.

Семка, в противагу Козуті, не тільки не потрапив у полон чи під кулю, але й заробив за відвагу на фронті якогось хреста чи ордена та звання молодшого офіцера. В революцію також не поспішав додому заводити мир та ділити землю, а з розбитими частинами царської армії спершу опинився на Кубані, а потім звідти прийшов у Подолів з деникінцями. З Подолова деникінці відступали перед більшовиками в листопаді 1919-го року, коли вже почалися морози та сніговій. От тоді

хтось із деникінців, чи можливо тільки від їхнього імені хтось із подолівчан, вибив вікно в матусиній хаті, встремив через нього дерев'яну лопату й зажадав Козутиного кожуха. Тепер, зустрівшись після другої сітової війни в німецькому місті Авгсбурзі й обездолені, випивши по чарці за щасливу зустріч земляків, посварилися і стали непримиреними ворогами.

Козуті захотілось довідатися, хто саме просував крізь розбите вікно лопату по його кожух, сам Семка чи за його намовою хтось інший. Семка прийняв це за образу офіцерського однострою та його сумління.

Я не дуже близький родич Козуті, а тим більше мало знайомий з ним, до кожуха чи до непорозуміння між Семкою та Козутою жодного відношення не мав. Натрапивши на вістку про перебування Козути в Авгсбурзі з допомогою Самки чи й без нього, я змушений буду ще раз приїхати в Авгсбург і Козуту таки розшукаю. Так я Семці Й сказав: "Дасте мені Козутину адресу, буду вдячний, а не дасте, гніватися не буду, хоч і вважатиму вас нечесним земляком".

Семка довший час сопів і поглядав на мене незадоволено, але потім згодився показати, де я можу розшукати Козуту, завів мене під кінські стайні німецьких офіцерів що раніше стояли постосм у Зоннеказармах, (Sonnekaserne), а тепер належали офіцерам американського клубу кінських перегонів.

Козута дрімав на підпитку в кутку стайні на соломі. Мене візняв з виду моїх дядьків Грибачів. Про мої можливі розшуки його він уже зізнав від Семки, що перед сваркою з ним. Чому не поцікавився мною та не написав листа, не переслав свою адресу в Семчиному листі, Козута виправдовується непевним становищем і перевантаженням працею. До табору його не приймають, тому що він не має жодних документів. Документи втратив, попавши в полон до "совєтських" партизан у Банській Бистриці на Словаччині. Мешкає він на приватній квартирі в німців, але адреси дати мені не може, бо має з теперішньої квартири переноситися, а куди, ще й сам не знає. Удень доглядає коней для американських офіцерів, а вечорами допомагає американському сержантovi торгувати пивом.

Семка запевняв мене, що Козута в німців викурює самогонку для американських вояків, але хто з них казав мені правду, а хто ні, для мене залишилося непрослідженою справою. Семка на мене скоро розгнівався за зв'язки з Козутою і перестав відповідати на мої листи, а Козута інколи звертається до мене навіть за порадою та допомогою, але без довір'я і щирості. Я до нього не мав упередження, намагався бути йому за прибраного сина, звав батьком, навіть удаючи, що не пам'ятаю його п'яніх вивідок під час гостювання в нас. Побої матусі Тетяни і залишення її на призовляще під час розкуркулення. Але він мав до мене

якесь упередження і, згідно зі своїм сумлінням, так і поводився зі мною.

Від того часу, як напередодні розкуркулення його восени 1930-го року він запріг коня, поклав на воза теслярські знаряддя й залишив село Подолів та безпорадну матусю Тетяну з недорослими Степаном і Манькою, Козута деякий час теслячував у Києві. Вивозив торф із болота різних торфорозробок власним конем і так вільнонайманий робітником дотягнув до завалення "побудованого соціалізму" Сталіна його двійником Гітлером.

Під час німецької окупації він пив горілку в Подолові та старостував у селі. Виїхав із села зі спільником, старостою Товстухиних хуторів Товстухою, "за Дніпро підбирати молодих німецьких перекладачок", але заїхав аж до Кам'янець-Подільського, і десь там зимував до березня 1944-го року. В дальшій дорозі на захід потрапив у партизанський полон в Словаччині, де й позувся Товстухи, коня й документів. Останні дні німецького третього райху теперішню американську окупацію переживав у кутку стаснь на соломі. Я так і знайшов його тепер.

Тижнів два після перших моїх відвідин Козуті в Авгсбурзі, я отримав листа з проханням негайно прибути до нього в дуже важливій справі. Але де його розшукувати в Авгсбурзі, не написав. Зайшов до стайні, де вперше був розшукав Козуту, а там не тільки немає Козути, а й соломи. У порожній стайні марна справа щось довідатися. Пішов я до недаліких колишніх військових касарень, що їх тепер використовують на табір неповоротців на "родину", чи так званих Di-Pi (Displaced persons), або переміщених осіб.

В Авгсбурзі неповоротці на "родину" мали дуже неприємні сутички з депатріаційними совєтськими комісарами та американськими вояками, що допомагали своїм союзникам насильно депатріювати небажаючих депатріюватися. Але в противагу байройтчанам до мене, зовсім незнайомої людини, поставилися без застереження. Між таборянами знайшлися охочі не тільки розповісти докладно, як самогонщики, доглядом коней для офіцерів, перетворили були стайню на винокурню, але як військова поліція американців руйнувала винокурню в стайні. Де подівся Козута, таборяни не знали, а двоє його розшукати, міг знати тільки один Семка. До Семки я й звернувся, але натрапив на його гнів не тільки на Козуту, а й на мене.

— Ви, — гнівався Семка, — всі п'яниці, нероби та розпусники. Я тобі говорив, щоб не водився з тим п'яницею Козутою, а ти ще й його батьком називаєш! Не ходи більше до мене! Не пиши мені більше! Про таких негідників, як ти з Козутою, я й знати не бажаю!

Розгніваний Семка довго не бажав примиритися зі мною та зрозуміти, що я зовсім не спільник Козутин і не маю жодного поняття, чому між ними зайдла ворожнеча. Я не приїхав досліджувати, хто з них

винуватий, а як до земляків на Чужині. Крім того, Козута просив мене навідатися до нього в якісь важливій справі.

— Які важливі справи можуть бути в самогонщиків? Розбійники та злодії навчилися в совдепі грабувати та красти, тепер усю нашу чесну єміграцію соромлять! Не бажаю з такими земляками й знatisя. Іди до тієї німкені, що з нею в гріху та соромі твій "батько" живе!

Гнівався, гнівався Семка, але наприкінці сказав мені адресу тієї німкені, де мав би мешкати в гріху Козута. Подякувавши йому, пішов розшукувати німкеню.

Постукавши в двері з відповідним номером на папірці, даному мені Семкою, у двоповерховому будинку, що мав мабуть із десяток однакових входних дверей, я не довго чекав на відповідь. Двері відчинила середніх років і середнього зросту, в чистій білій запасці з нагрудником чепурна й миловидна німкеня; вона запитала, що мені треба. Я сказав їй, що розшукую Козуту, але вона може й не знала прізвища Козути, тому й заперечила, що таку особу не знає. Довелося мені вяснювати їй, що я шукаю свого батька, а він старший чоловік, от такого зросту, з довгими вусами, звислими аж до підборіддя.

— То ти Нікин син? — Зрадила німкеня. — Заходь до хати, я тебе чаєм пригощую.

Ім'я Ніки могло відповідати московському Николай, нашему Никифор, а Козутине ім'я було Митрофан. У мене виник сумнів щодо захоплення німкені. Я став пояснювати німкені, що я розшукую Митрофана Козуту, а не якогось Ніку. Я показав німкені папірець із її адресою, пояснював, де його вязя, але вяснити, чи Ніка — це Козута, ніяк не міг. Добродушна німкеня шкодувала, що я не розумію та не бажаю зайти до неї в хату на чай. Коли я вже відійшов від її порога, вона погукала мене назад, попросила почекати на неї біля порога. За кілька хвилин повернулася з фотокарткою і самої та Козути.

— То де ж цей Ніка? — Показую пальцем на Козутине обличчя на фотокартці.

— О, Ніки працює!

— Сьогодні ж неділя, — кажу німкені.

— О, Ніки працює в неділі, вдень і вночі. Ніки любить працювати.

Німкеня пропонувала мені завести мене на місце праці Козути, але я, задовольнившись адресою, подякував їй за турботи і прихильність, знайшов зупинку трамвая на вулиці й поїхав ним до останньої зупинки аж за місто.

Маєток якогось багатого німця чи високого партійця Гітлерового режиму огорожений високим і міцним залізним частоколом, з такою ж залізною брамою. Крізь частокіл у розлогому саду видно триповерховий будинок. Брама не замкнута, але ні в саду, ні біля будинку не видно

людей і не чути, щоб теслярі щось там ремонтували, стукали молотками чи сокирями, як про це мені говорила німкеня. Тут мертві тиша.

— Якщо б тут мешкали німці, брама напевно була б замкнута. Якщо американці, то без якихось автомашин не обійшloся б. Може й тут якась винокурня, подумав я і, відчинивши трохи браму, увійшов на кам'яними плитами вимощений під'їзд до будинку, справжньої вілі. Перед широкими й досить високими сходами до прочинених вхідних дверей я натрапив на невелику купу піску й кілька нових дошок. З таких дошок, десь у холодку чи за будинком, Козута міг би вирізувати чи вистругувати щось для будинку, але для чого йому вживати пісок? Зупинивсь я та й почав думати, що мені тепер починати. Розглянувшись поза будинком чи зайди всередину і там гукнути на Козуту?

З дверей будинку вибіг невеликий і ще молодий чоловік. Не зважаючи на мою присутність, ухопив шматок дошки й поспішив усередину.

— Чи Митрофан Козута тут працює! — Гукнув я до зникаючого в дверях чоловіка.

— Приди в час полуденку! — Гукнув чоловік і зник за дверима будинку.

— Що ж воно діється тут у цьому будинку з Козутою, в цьому місті? — Оглядаючи докладніше купу піску й дошки, міркував собі. Якщо б тут працювали теслярі, то стукали б. Якщо мулярі, мусило бути також і вално, вода й цемент. Для чого потрібний винокурам пісок, я не міг догадатися, а нові й гарно постругані дошки на дровах не надавалися.

Мої міркування перервалися зявою Козути в дверях.

— Добре, що ти, Гриша, — почав він ще з віддалі, не вітаючись.

— Але тепер уже пізно. Я оце пристав до бригади теслярів. Як закінчимо ремонт у будинку, американський майор пообіцяв нас усіх приписати до будь-якого табору. Ідь тепер додому, а я тобі поясню в листі. — Сказав Козута і, взявиши дощину з купи, поспішив назад у будинок.

— От тобі, Грицю, й важлива справа, — сплюнув я на купу піску й повернувся на залізничну станцію.

Згідно з Козутиними листами, ремонт у будинку вони закінчили перед-часно. Американський майор дотримав свого слова і приписав його та спільніків з ремонтної бригади в таборі Авгсбургу. Узимку в Козути "важливих" справ не виникало, а мені йхати до нього без потреби не хотілося. Переписку підтримували і так дотягнули, аж поки знову виникла важлива справа в Козути.

Ліквідація польського "постерунку" та звільнення нас із польського "войска" і переселення нас у гуртожиток колишніх Гітлерових юнаців не тільки змінило наш спосіб життя та праці, але й додало вільного часу від

праці в суботу пополудні. Хто приходить до нас у гуртожиток, тим більше ніхто не цікавиться й не забороняє, але ми самі між собою згодилися, щоб німкень у гуртожиток не приводити й далі огорожі їм стежки до нас не показувати.

Червоноармієць Микола, розвідавши про наше "звільнення" з "войска", чи тільки йому забракло грошей на якісь забаганки, почав знову навідуватися до нас у гуртожиток. Барахла, як він казав на пропоновані нами речі, щоб він продав комусь і мав за те гроши, він не бажав — "бруднити руки" спекуляцією, але гроши від нас майже вимагав. Одного такого осіннього вечора прийшов Микола до нас по гроши, а я того дня в одного чорного вояка, що від'їхав із нашого депо, купив радіоприймач за 250 німецьких марок і зайнявся пристосуванням його. Микола, збиравчи гроши в присутніх у гуртожитку, звернувся й до мене за подачкою, але я, вважавши, що йому нема куди поспішати, сказав почекати, поки я пов'яжу дроти на антенну.

— Мені потрібні гроши, а ти свою дурну голову втикнув у ту порожню коробку, з якої, крім погоди на Сибіру, більш нічого не почуєш і не зрозумієш. Залиш те! — Наказав мені Микола.

Мені не шкода було дати йому п'ятку чи двадцятьку заради допомоги біdnішому за себе, але коли той біdnіший каже, що він розумініший та ще й вимагає, називаючи мене дурнем, я спротивився.

— Марок мені ніхто даром не дає. Ти не каліка і можеш собі заробити, а не жебрати. — Кажу Миколі, не перериваючи лагодити радіоприймач.

Миколу — ніби чорт шпилькою під бік! Почувши мою відмову дати йому гроші, викрикнув:

— Ти підлій фашист! Ти зрадник родини з закривальними руками німецького поліцая! Ти поплатишся за зраду родини! Ти не сковаєшся ні між поляками, ні між американцями! Тобі пельку загатять німецькими безвартісними грошима. А я про твою морду не забуду! — Розкривчався Микола і дав нам усім у гуртожитку до зрозуміння, що він зовсім і не дезертир з Червонот армії.

Після цього випадку, я почав Миколу ігнорувати, а Маринін із Борідкою, як поручителі за нього перед німецькою владою, найняли були якогось спекулянта Плакунова, що ніби-то був за "советської" влади прокурором десь на Далекому Сході, щоб розвідав про Миколу. Однак Микола перестав приходити до нас у гуртожиток по гроши. Ніби зник із Майнлойського табору, куди його були приписали Маринін із Борідкою.

Після відновленого нашого знайомства з Сергієм Сергійовичем, Йосип спершу купив був велосипеда, а згодом замінив його мотоциклом. З перебранням "риболовлі" поблизу вдови Уляни, Йосип перестав не тільки їздити на горб до Сергія Сергійовича та Анни Костянтинівни на

"риболовлю" та з торбою "заробітку" для перепродажу, але й перестав узагалі з ним торгувати.

Петро на праці був зайнятий якнайкращим і найвигіднішим "заробітком", а після праці — своєю Леночкою, де постійно почав і ночувати. Між Петром та Йосипом натягнулися взаємини через удовину "риболовлю". Не вільно і не бажано, але мені довелося бути посередником між Петром, Йосипом та Сергієм Сергійовичем, а в нього торгівля нашим заробітком ставала все вигіднішою і ширшою. Спершу Сергій Сергійович заходив до нас у гуртожиток один раз на тиждень, а згодом почав заходити двічі, а то й тричі. Десять перед Новим 1946-им роком, Сергій Сергійович звернувся до мене з замовленням блакитно-жовтих прапорів. На одній з броварень Кульмбаху прапорів потрібного кольору й розміру ще не бракувало, але чому самв Сергієві Сергійовичу потрібні були блакитно-жовті, тобто кольорів Української Народної Республіки, мене здивувало. Та й чи німці мали для такої нагоди українські прапори, я не був певний.

— Мали німці чи не мали українські прапори — справа не моя. — Каже мені Сергій Сергійович. Ти ж хохол і мусиш дістати, хоч кров з носа, бо це невідкладно, в Байройті незабаром будуть проголошувати Українську Республіку.

— Республіку? — Перевпітав я Сергія Сергійовича.

— Еге ж, республіку! — Підтвердив Сергій Сергійович і витягнув зі своєї тачки декілька перев'язаних мотузками пакунків різних друкованих уже після війни циклостилавих журналів, брошур, ляльчиків тощо. Чоловік ось для тебе цілої своєї "бібліотеки" не пошкодував, а ти ще й дивуєшся. Не довелось йому побуди хоч один день президентом України в 1934-му році, то тепер буде в Байройті. З-під землі вигреби, а щоб наступного тижня не менш як два блакитно-жовті прапори були! — Наказав мені Сергій Сергійович.

Зsovетської пропаганди я знов, що під час революції в Росії та Визвольних Змагань в Україні був український уряд у Києві, були українські вояки з Сірої дивізії, сердюки, гайдамаки, петлюрівці й тому подібні противільшовицькі повстанці, яких "sovets'ka" пропаганда називала жовто-блакитниками. Під час німецької окупації, особливо в Берліні, я познайомився з історією та літературою часів Визвольних Змагань, але щоб у 1934-му році відбулися якісь події, звязані з проголошенням Української Республіки в Києві, "хоч на один день", мені не давалося щось таке чути, ані читати.

— В 1934-му році?

— Еге ж, у 1934-му році. — Підтвердив Сергій Сергійович. Того року, Грицю, кияни драли спідниці, запаски, підкладку з курток — усе, що мало жовтий або синій колір, було вживте на прапори, пов'язки на

рукава, банти на вилоги курток, дітям у волосся, стрічки дівчатам у коси.

— У 1934-му році, у Києві, блакитно-жовті прапори? — Перепитав я, зовсім здивований, не довірючи навіть своєму слухові.

— У 1934-му році. У Києві. Ми рядом з червоними прапорами Радянського Союзу виставили були з десяток блакитно-жовтих українських і цим спровокували киян. — Повагом і без жартів пояснив мені Сергій Сергійович. Ти ж пам'ятаєш подію переносу столиці України з Харкова в Київ?

— Пам'ятаю.

— І напевне пам'ятаєш, скільки людей безслідно зникло восени 1934-го та в наступних роках, включаючи вбивство Кірова, єжовщину та аферу Тухачевського?

— Пам'ятаю.

— Пам'ятаєш, але не знаєш! А щоб і ти знов, ось я тобі й розповім. — Сказав Сергій Сергійович і, всівшиш біля мене на моєму ліжку, почав розповідати.

— Рід Біловусів походить також із хохлів, таких самих, як і ти. В Москву моїх предків завезли крілаками для придворного театру князів Глинських, і так наш рід став родом артистів.

Артист, щоб ти знов, не завжди стає заслуженим тільки за виконання ролі на сцені. Справжній артист мусить уміти грati ролі також у щоденному житті людей, організацій, спілок і держав. Без участі артистів жодні визначні події в організованих суспільствах не відбуваються. Оповідати тобі про всі випадки моєї "артистичної" участі в різних подіях і провокаціях — справа довга, тобі незрозуміла та й непотрібна, але дещо треба й тобі знати.

Під час більшовицької революції, коли не пригожих советській владі артистів чека вистрілювало кожної ночі сотнями, на дверях квартири моїх батьків був вивішений документ, підписаний самим Народним Комісаром Луначарським. До нашої квартири вхід чекістам був заборонений.

У 1934-му році Постишев святкував перше травня у вишитій українській сорочці, в Харкові, а ми в Києві на Хрещатику витанцювали голпака не тільки у вишитих сорочках, широких червоних шараварах, хромових чоботях, але й із синіми та жовтими стрічками та бантими. Спершу кияни ставилися до нас із недовір'ям, але привичаїлися. Stalin проголошував, що "живти стало краще, живти стало веселей". Ми ходили по Хрещатику у вишитих сорочках, у шараварах та в чоботях на рипах. Наші спільні артисти в корсетках, рясних спідницях, заквітчані стрічками, ніби дружки на весілля. По театрах ми виставляли "Запорожця за Дунаєм", співали "Ой, не ходи, Грицю..."

Коли розпочалася підготовка до зустрічі перенесення уряду України з Харкова до Києва, нам дозволено було виставити декілька блакитно-жовтих прапорів рядом із червоними. Кияни й повірили нашим добре зіграним ролям, у день приїзду уряду з Харкова порвали всі жовті та сині сорочки і масово прийшли зустрічати "свій" уряд. Хто їх фотографував, записував, а потім допитував і розстрілював, то вже було не наше діло. Ми в той час у Москві отримували ордени, медалі й нагороди.

Після початку війни для артистів було більше завдань партії та уряду, ніж генералам Червоної армії. Мені на долю випало грati ролю артиста в твоїй Шостці.

— Ти не знаєш, що Шостка мала бути прелюдом Хрещатика в Києві? — Звернувшись до мене Сергій Сергійович.

— Як тo?

— А звичайно. Шостка мала того самого дня, що й Хрещатик, вилетіти в повітря. І в Шостці (так само як і в Києві мав бути створений "Бабин яр"). Шостенці й ти зі своїми хуторянами мусили бути учасниками великої дії, а от у потомственного (родовитого) артиста не вистачило артистичного хисту, і тепер треба бути дешевим спекулянтом краденого добра.

— От таке тo в житті артистів трапляється! А от вгадай через що?

— Можливо у вас сумління перемогло ваш хист.

— Сумління... Сумління, по російському — совість. По совісті, артисти не звичні виконувати ролі. Артист мусить виконувати свою роль так, як авторові цього бажалося. А от любов... Любов спасла твою Шостку, дещо подумавши, висловився Сергій Сергійович. Любов до твоєї землячки Ані. Через Аню Шостка й залишилась непошкодженою, а населення не переслідуване, аж доки той божевільний Тоднєв чи Тиднєв не спровокував ГЕСТАПО на масакру членів партії в Хемічному інституті. До того часу в Шостці, можна сказати, було благоденство. Німці мали свою комендатуру в будинкові міської управи. ГЕСТАПО та військова розвідка робили свої справи в корпусах Хемічного інституту, а той Тиднєв з тралами, ралами та озеровими мали партком у приміщеннях Райвиконкому, і ніхто нікому не заважав. Так ні, треба було пустити кров з комуністів, що сліпо не виконували наказів Тиднєва. 260 осіб за ніч укинули в яму, а вранці іхня кров струмком побігла вулицею Шостки. Як було пізніше в Шостці, ти й сам добре знаєш. — Закінчив оповідати Сергій Сергійович.

Який саме був родовитий артист із Сергія Сергійовича Біловусова, сказати напевно не можу, але що був справний і передбачливий спекулянт — це певне!

Після півроку з часу нашої розмови на моєму ліжку нас робітників депо 7 звільнили з праці. Переїжджана частина з нас мусила приписуватися в табори для переміщених осіб або шукати собі іншої праці для прожитку, а Сергій Сергійович зі своєю Анею купили дещо пошкоджений будинок, у якогось Гітлерового партійця, на виселку Червоний півень 49 (Roter Hügel 49) під Байройтом і переселилися туди мешкати. Деякі особи пізніше говорили мені, що Сергій Сергійович був навіть заагажований у головній ролі якогось німецького кінофільму, але про те не можу сказати напевно.

Примітка: Пов'язуючи розповідь Сергія Сергієвича про події в Шостці влітку 1942-го року, в "Історії міст і сіл Сумської області" на сторінці 604, є така відомість: у серпні, коли наблизився фронт... для організації боротьби з окупантами створено підпільній райком КП/б/У. Очолили його секретар місткому партії К.Ю. Трало та секретар райкому О.П. Озеров. На сторінці 605 додовано: У червні 1942-го року одна група партизан Шосткинського загону на чолі з Ф. Тиндем та І. Смичком приєдналася до партизанського з'єднання С.А. Ковпака, а друга — на чолі з К. Тралом та О. Озеровим — до з'єднання О.М. Сабурова, в якому Шосткинський підпільній райком партії діяв до кінця 1944 року. Від себе, я можу тільки підтвердити, що так воно й було; Тидень зі Смичком чи Тралом та з Озеровим підготовляли розправу над непокірними комуністами та активістами Шосткинського району всередині червня 1942-го року, що й привело до масакри 260-ти осіб ГЕСТАПОМ у Хемічному інституті, а потім самі втекли до партизан. Тидень зі Смичком утекли в Брянський ліс до Ковпака, а Трало з Озеровим до Коржа на Шосткинську торфорозробку.

Про О. М. Сабурова я маю відомості з журналу *Україна* за серпень 1978 р., ч. 32: ...в одному з партизанських з'єднань був командир на прізвище Печалін ...Печалін був засуджений військовим трибуналом до розстрілу, але з-під розстрілу втік". "...за дорученням Президії, Верховний Суд переглянув кримінальну справу колишнього сержанта Печаліна, звинуваченого в боягустві..." "Хто ж був цей командир...? Це Олександер Михайлович Сабуров." З власного досвіду знаю, що Сабуров-Печалін перші дні німецької окупації торгував торфом на Шостянській торфорозробці під протекцією Андрія Коржа, німецького вислужника, старости і поліцая, якого партизанска кличка була "хазяїн Коржик".

НІНА

Різдвяні свята латинського обряду в 1945-му році були у вівторок, але нам, заради перших мирних свят, після другої і кривавої війни американський старшина депа наказав святкувати, починаючи з понеділка до понеділка. За час "демобілізації" нас із польського "войска", робітники нашої бригади пристосувалися до цивільного життя, з німкенями, з добрими знайомими чи земляками, з землячками, і такі не звичайні для нас довгі святкування Різдвяних свят мали де і з ким святкувати. Лише мені з Йосипом, так би мовити, не пощастило в житті. Йосипова старша німкеня живе разом із синою родиною, до неї в гості не підеш. Я з Лотою не дуже то й родичаюсь. У неї також діти й чоловік, хоч і без гіг та рук, але жива людина. Надживати людське горе та ще й під час річних свят — це нижче людської гідності.

Петро, що на "горбі" в Улянівих приймах, запросити нас на свята не наважився, бо й сам не певний своєї долі. Скаже Леночка не приїздити до неї — Петро Васильович буде змушений покоритися. Запросити нас у гостину може цей процес приспішити. Петро правдо-подібно "залежує" місце в приймах, на свята й на обід у депо на приїздити.

Через Петрові прийми, як тепер ми звемо колишню Йосипову "риболовлю", Йосип гнівається на Сергія Сергійовича. Хоч цей останній не дуже сердечно й запрошує у гостину на свята, але без Йосипа я не згодився. З Йосипом, хоч і не надійна дружба, але ми ж таки земляки. Ось уже майже три роки разом ділимо гірку долю чужини.

Микола з Оленою на мене гніваються за Ганну. Вони не можуть зрозуміти моого вчинку. Чого мені бракувало в Ганні? Чим я був не задоволений? Ганна була для мене підставою розв'язки непевного майбутнього, а для Миколи з родиною — вигідним місцем мешкання.

— Ну! Грицькові в Ганні щось не сподобалося, він проміняв молоду й милу молодицю з корчмою та маєтком на облублену тичку на городі, в якої ні вигляду, ні грудей, ні стану, як у людей, а до того ще й купа дітей, і каліка чоловік. Сам утратив нагоду і ми тепер маємо тиснутися на горищі, ніби голуби в клітці. Нарікають на мене Микола з Оленою. Про гостину в них тепер і думати нема чого.

Повіривши Сергієві Сергійовичу щодо байройтської української республіки, пополудні на самі Різдвяні свята поїхали Йосиповим мотоциклем до Байройту, надіючись цього разу розшукати управу табору по нашему, подарованому блакитно-жовтому пропорі.

У баварських горах грудень місяць — ще зовсім не зима. Їздити на велосипеді — треба теплої одяжі, а на мотоциклові й добрий одяг не достатній. Однак забаганка, як цяцянка, казали в нас на Сіверщині люди.

Забажалося забавки, то тепер грайся — хоч удавися нею! Заки доїхали до Байройту, майже задубіли. Перед будинком управи табору, на високій щоглі, лопоче на вітрі подарований нами блакитно-жовтий прапор, але вхід до будинку заступили нам "штандарові", "коридажові" чи якісь таборові поліції.

— В якій справі ви бажаєте до управи табору?

— Хто вас викликує до управи?

— Хто за вас може поручитися в нашому таборі?

— Ми українці. Працюємо для американської армії в Кульмбасі.

Вашому таборові й прапор подарували. Приїхали познайомитися з таборянами та обставинами в таборі. Пустіть! хоч погрітися в приміщенні.

— Вияснююмо ми з Йосипом. Нас обстутили "охранці республіки", ми просимо їх змилосердитися над нами, поділитися хоч теплом приміщення.

— Ні! Вас ніхто до управи табору не викликав. Ви нікого в таборі не знаєте. За вас ніхто не може поручитися. Ви тут не бажані й не потрібні. Ідьте туди, де ви приписані, де знають вас.

— От тобі й "українська республіка на колесах", — пожартували ми з Йосипом цокаючи зубами в Байройті. Повернувшись додому в гуртожиток, "відмерзали" в ліжках увесь день у середу.

Свята — святами, в порожньому гуртожитку не веселіш вони, як і в багатолюдній в'язниці. Ми ж до свят запаслися по півлітри не гіршої самогонки та по шматкові баверської (селянської) ковбаси, але без відповідного настрою чи хоч випадкового товариства розпочинати в гуртожитку бажати самим собі "На здоров'я, дай Боже на все гоже" не хотіли. В так званому "італійському" баракові, що офіційно належав до депо 7, над яким все ще висила прибита таблиця американською військовою частиною, згідно з якою вступ заборонено для цивільного населення Off limits for civilians, але там із різних причин і без будь-якого дозволу поселитися теперішні "гнані і голодні". Мешкали там кілька родин кавказців. Багатодітна родина галичан. Декілька "кумів" Борідки й Марініна, а останнім часом в одну з кімнат бараку поселив Сюрдо своїх знайомих. Петро Неміш навіть обзавівся там родиною.

Родина Сюрдових знайомих складалася з трьох осіб: чоловіка, дружини та старшої дівки чи навіть молодої вдови Дуньки. Яке вони мали між собою споріднення, я не певний. Чому вони не хотіли чи не могли бути приписані десь до табору переміщених осіб? У чоловіка наглядно було видно сліди поранення в щоку під час розстрілу. Розстрілювали його більшовики, згідно тверження Сюрда, але він міг легко це "приписати" й німцям у потребі. Як було ім'я та прізвище того чоловіка, я вже не пригадую. Сам він був невисокого росту, худорлявий і не дуже привітний чи балакучий. Походив він з-під Харкова. Як і чому він "змінив родине" та що робив під час окупації терену його мешкання,

мені не відомо. Коли більшовики оточили Німецькі дивізії під Сталінградом і загналися своїми передовими частинами аж до Охтирки й Богодухова, цей чоловік опинився під більшовицькою окупацією і був заарештований та приговорений спеціальними частинами СМЕРШУ (смерть изменникам родині) чи як там ті фронтові частини душогубів звалися — до розстрілу. Група в'язнів СМЕРШУ була велика, а душогуби не мали багато часу на перевірку своїх пострілів у в'язнів. От цьому чоловікові куля, вистрелена зблизька душогубом просто в обличчя, вибила кілька зубів і вилетіла дещо нижче лівого вуха вирвавши чималий шматок щоки. Після втечі душогубів та відступу частин Червоної армії, чоловік між трупами ожив, вилікувався і при наступному наступлі Червоної армії евакуювався з Німецькими частинами, що покидали околицю, де він мешкав.

Дружину, оглядну Й міловидну молодицю, він мав ніби ще з дому, але "дочку" Дуньку ніби "нажив" уже в дорозі під час евакуації.

Хто була та чорнобрива, поставна й дуже мила до розмови та з виду молода вдова чи тільки старша дівка, Дунька, тяжко здогадуватися. Сюрдо опікувався родиною і залиявся до Дуньки, але він також мав у горах Німкеню, з якою правдоподібно мав дуже близькі відносини, бо часто там перебував цілими днями й ночами.

До Дуньки залиявся також чех Франко, Борідка та старший з братів Виноградських, але наглядного успіху ніхто з них не мав. Дунька не відмовлялася з кимось із них ходити на танці, або до театру на вистави чи огляд кінофільмів, але нікого з них постійно не трималася.

Йосипові Дунька також "муляля око", він чекав і собі нагоди познайомитися ближче з нею.

Через посередництво Сюрда Петро Неміш набув собі родину й також поселися в "італійському" бараці. У Петровій родині була Ганна, гарна молодиця і п'ять її синів-соколів, один з яких ще не тільки не літав, але й не лазив. Ганні, може, двадцять п'ять років. Невеликого зросту, кругланька, матка і привітна, з коротко підрізаним русявиим волоссям на голові та з усміхом на круглому обличчі. З якої саме місцевості, тепер окупованої московськими більшовиками, походила Ганна, сказати не можу. Одружена була з офіцером німецької армії перед самим вибухом другої світової війни. Німецький офіцер п'ять років воював для добра третього райху, п'ять разів приїздив до молодої дружини з війська у відпуску, і п'ять разів Ганна вагітна від нього сином. Шостого разу Ганниного офіцера привезли до неї в домовині, коли вона з синами тимчасово зупинилася в баварських горах на ласці й неласці німецької організації, що опікувалася евакуйованими німцями з-під східного фронту.

Похованівши чоловіка в баварських горах і повивши п'ятого сина, Ганна дочекалася тут кінця війни, а згодом і Петра Неміша. Петро за

Ганну в два рази старший і стільки ж вищий, але з якогось розрахунку чи причини з нею взяв офіційний німецький шлюб та сумлінно заопікуватися нею та її синами.

Спершу ми в гуртожитку еважали, що Петро завів з Ганною кепський жарт, і навіть кепкували з нього, що він до Ганни найнявся в няньки, або в послушники, але він поважно запевняв, що до п'яти німчуків додасть ще п'ять українців — матимемо цілий рій козаків, щоб визволити Україну.

— Смійтесь, смійтесь собі на кутні, — казав він нам на наші зауваги. Побачимо, хто з нас буде сміятися останнім. Я зі своїми соколами-козаками та Ганною, гарною молодицю, а ви марнотратники часу, майна й молодої сили. Ганна вже запевняє, що вона українка, мовляв, почекайте, як я повиколихую козаків та начу їх співати "Засвистали козаченки в похід опівночи!" От тоді й скажете, що Петро не помилився.

Помилявся Петро в той час чи ні, ми не могли передбачувати, але в кімнаті бараку, де він мешкав із Ганною та її синами-соколами, не бракувало цікавих відвідувачів. Заходили й ми з Йосипом туди пожартувати з хлопчиками та їхньою матір'ю, що намагалася розмовляти "тіки укнаниски". Занести хлопчакам пряників, залишених від сніданку чи куплену плитку шоколади в чорних американських вояків, а разом і кинути оком через загороду в куток кімнати, де мешкала родина того стріляного в обличча чоловіка, з дочкою Дунькою.

"Відморозившись" після поїздки в Байройт на мотоциклі, в четвер під час обіду ми домовилися з Петром про гостину в його "господі", допомогли йому позбирати на столах залишені скиби хліба, кусники масла та консервовану городину, а від кухарів ще дістати півдесятка помаранч і кілька кусників різдвяного торту, захопили з собою по півлітри самогонки та й прийшли з Петром до нього та його дружини Ганни, як то в народі кажуть "в собачий голос" (пізно) святкувати Різдво та придивитися близче до Петрової сусідки, вдовиці Дуньки.

У Петровій "господі" й цього разу було вже не без гостей. Були там дві куми-сусідки з суміжних кімнат та один "кум". Постріляний у щоку чоловік та його дружина за перегородкою кімнати, не зачиняючи дверей від перегородки, підтримують товариство в Петровій "господі". Три старші Петрові прибрані сини звертаються до нього за дозволом прийняти від нас у подарунок помаранчі і кличуть його "тата". Два молодші безцеремонно пнуться йому на руки, а він з усміхом задовольняє їхнє бажання.

Ганна, справді гарна молодиця, метка та услужлива, дійсно по-українськи ставиться до бажаних і небажаних гостей, поклала на тарілки принесені з їдалні кращі скиби хліба, поставила на стіл

вистачальну кількість для всіх "гостей" склянок до нашої самогонки та запросила присісти до стола. Як на німку, Ганна за короткий час навчилася досить добре вимовляти "прошу", "добре", "я хочу говорити" і так далі.

Дві півлітри самогонки на десяток дорослих осіб — не велика "доза веселості". Куми-сусідки запропонували нам із Йосипом роздобути ще хоч півлітри самогонки, але головної мети відвідин Петрової "Господи", вдовички Дуньки за перегородкою не було, заходити з кумами-спекулянтками нам зовсім не було потреби, бо крім витрати на самогонку та кумі на подарунок, ми могли ще мати неприємності від інших законних чи незаконних чоловіків. Подякувавши Петрові й Ганні за гостину, мали ми вже відходити, коли на порозі Петрової "Господи" з'явилася розчарованіла від довгої ходи на морозі й вітре ще одна кума-сусідка, з повідомленням про дівчину-перебіжчицу з "совєтської" окупаційної зони Німеччини на американську. Не пояснивши, хто та дівчина-перебіжчица, де вона та коли перебігла кордон, прибула кума до Петрової "Господи" і напала на нас із Йосипом з докорами.

— Молоді та здорові, парубкуєте біля чужих молодиць! Маєте добру працю, довільний заробіток і марнуете його з непевними німкенями-повіями, а порядним молодицям і дівчатам — хоч із мосту та в воду! Візміть приклад хоби з кума Петра. Ганні з сиротами є притулок і надія, а Петрові ніби в Бога за пазухою: затишно, тепло й біля серденька близенько.

А от тій бідолашній дівчині ні притулку, ні поради, а головне без належного одягу й документів — хоч пропадай!

У мене зразу зродилася думка, що ця дівчина-перебіжница може бути котроюсь із моїх хуторянок, яким я радив в останніх моїх листах із Берліну та від господинь-німкень з Вайдниць не довірятися більшовицьким "визволителям" та по можливості не поспішати з поверненням на "родину", поцікавився вивідати в кума, де ту дівчину розшукати та хто вона.

— Ну, та де ж вона може бути, як не в Майнлойському таборі. Там знайшлися добрі люди, що згодилися переховати її деякий час та заопікуватися нею, а називається вона, не то Нюра, не то Надя, а можливо навіть Ніна. — Пояснила нам "кума".

— То, як же ми можемо ту дівчину розшукати в таборі? — Поцікавилися ми з Йосипом.

Кума з радістю згодилася поділитися з нами її зв'язками з тaborовими кумами і порадила зайти до заднього входу в барак 5, постукати три рази з довшими перереями в двері, а на запитання через зчинені двері сказати, що ми прийшли посланцями від мене до "куми" Раї.

Майнлойський табір тепер перебрала міжнародня організація УНРА, що підпорядковується Організації Об'єднаних Націй і завела свій порядок без огляду національності чи державної принадлежності, називаючи всіх приписаних мешканців табору "переселеними особами", або по-англійському Ді-Пі. Табором керує тепер старша, висока англійська міс Кароль чи щось подібне до цього ім'я. За порядком у таборі наглядає поліція з тaborян, а кожний окремий барак має свою "власну адміністрацію та охорону". Вхідні двері до бараку, якщо не замкнуті з середини, то принаймі наглядаються виділеною для цього особою з мешканців бараку. Теперішні мешканці — це переважно поляки, одружені з українками з колишніх німецьких робітників-остівок. Галичани поодружувані, як тепер модно називати, з наддніпрянками. Галичанки й польки одружені з наддніпрянцями. Насильно чи добровільно евакуйовані родини з усієї України та Білорусії. Є також деяка кількість самітних хлопців із дивізії "Галичина", але вони рахуються споріднені з родинами, хоч мешкають в окремих бараках. Не бракує в таборі й росіян, литовців, латишів, естонців, румун та мадяр.

Вхід до табору вільний. Жодних пропорів на вхідній брамі немає. Мешканці п'ятого бараку зауважили мене з Йосипом, а коли ми тільки підійшли до задніх вхідних дверей, жіночий голос запитав нас, чого ми хочемо під їхнім бараком. Ми сказали, що прийшли посланцями від "куми Галі до куми Раї". Нам двері відчинила чорнобрива, дрібна з природи галичанка, мовчки підвела до других дверей зліва і сказала нам постукати в двері кімнати. Із-за дверей обізвалося кілька жіночих голосів із дозволом заходити. Кімната вздовж і впоперек заставлена двоповерховими ліжками, порозділювана на "квартири" рядами, постілками та різними шматами. Поміж "квартирами на мотузках" сохнуть пелюшки й дитяча білизна. За перегородками кувікають немовлята, а в кімнаті атмосфера — як у Некрасовому "Краю родном пахнет сеном і го...."

"Кума" Раї — висока й повнотіла молодиця, з заплетеними двома товстими русявиими косами, що викладені "копицю" на голові. Це робить її багато вищою, поважнішою. Дізнавшися, що нас прислали "кума" Гая на розвідини за дівчиною-перебіжчицею, почала випитувати, ніби справжній прокурор питав на суді "трішників".

Як давно ми знаємо куму Галину? Як та дівчина, про яку ми питаемо, називається? Чого ми самітні? Адже в таборі дівчат було хоч відбавляй. Кого ми знаємо в цьому таборі або хто знає нас? Де ми працювали за німецької влади?

Задовільнившись нашими відповідями, "кума" Раї зробила якісь зарядження в своїй "квартирі" за завіскою, одяглася й повела нас у перший барак. Там ті сказали, що Ніна (так звалася та дівчина-перебіжчиця) дійсно минулій ночі почувала в їхній кімнаті, але вранці

пішла в третій чи четвертий барак. Побували ми в третьому, четвертому та ще в кількох, аж поки натрапили на Ніну на "квартиру" ще іншої "куми", що також виглядала солідно й походила з Ростова-на-Дону, говорила мішаниною української, російської та польської мов.

Ця "кума" запросила нас поза завіску до своєї "квартири", спершу поцікавилася, хто ми, а потім познайомила нас із Ніною. Ніна виявилася не "нашою" дівчиною, як запевняла нас "кума" Галя чи Галина, а уродженкою міста Ленінграду.

Росла й повнотіла Ніна, років двадцять п'яти, з круглим обличчям і надто кирпатим носом, великими сірими очима та майже по-чоловічому підстриженим русявиим волоссям. Одягнута в синю німецьких матросів в'язанку й зелену спідницю німецьких дівчат із Гітлерових юнаків. Узута в стари червоноармійські черевики. Ніна мило всміхається, не кепсько виглядає і досить присмно розмовляє. Як із нею поступати, ми з Йосипом спершу мусимо розвідати, але допомогти їй в одязі, взутті та в приплисці, хоч на німецьке утримання, якщо в табір її без належних документів не приймуть, ми радо годимось і допоможемо. Ніна палить тютюн — для мене це дуже кепська ознака, але Йосипові це сподобалося і він, розщедрившись, на пошкодував сотні німецьких марок за дві пачки американських цигарок. Сидіти в "куминій квартирі", згорбившись під поверховим ліжком, нам скоро надокучило. Ми, запевнивши "куму" й Ніну завтрашніми відвідинами до них, зібралися в дорогу. Ніна з чесності взялася провести нас до брами. Потім, запаливши з Йосипом по цигарці, забажала пройти з нами дорогою, щоб докінчити почату ще в "куминій квартирі" розмову про її життя-буття та "одисею" втечі через кордон.

Народилася вона в Ленінграді 1921-го року, першою дитиною в родині Смирнова. Мати її походила з білорусів, а про батька вона не знає, мало його пам'ятає навіть на вигляд. Чого батько залишив її матір і зник, вона не знає. Коли їй було років десять, мати одружилася з іншим Смирновим і мала з ним хлопчика й дівчинку, але цього другого Смирнова, після вбивства Сталіном Кірова, заарештували. Виявили, що він був зовсім не Смирнов — і десь вислали з Ленінграду без вісти.

Після зникнення вітчима, Ніна мусила перервати шкільну науку на рік, щоб доглядати брата й сестру. Таким чином, мати могла працювати та утримувати родину. Згодом у матері з'явилися непостійні приймаки-ночувальники, часто в нетверезому стані. Один такий материн приймак-ночувальник згвалтував її перед закінченням п'ятнадцятого року життя.

Закінчивши семирічку в 1937-му році, Ніна пішла працювати на фабрику-кухню. До початку війни проти Фінляндії вона прислуговувала при столах у так званій "закритій зоні", тобто харчівні, призначений виключно для партійної та державної бюрократії. З початком війни проти Фінляндії її мобілізували й призначили в санчастину дійової армії, де вона

доглядала поранених вояків на фронті. Так потрапила до фінського міста Виборгу, де її спершу призначили на послуговувачку в італіні при лікарні, а згодом перевели до харчівні командного складу гарнізону міста Виборгу, де її і застав "віроломний" напад Гітлера на Сталіна.

Евакуювавшися з харчівнею з Виборгу до Ленінграду, Ніна через ліквідацію командного складу змущена була повернутися до матері на квартиру. Щоб мати харчові картки, вона вступила в дружину пожежників, а ті її, як не досвідчену, призначили гасити запальні бомби на дахах будинків під час налету бомбардувальників на місто. Як вона не згоріла в численних пожежах будинків, запалених бомбами, Ніна важає не тільки великим чудом, а й надзвичайним щастям.

Від холоду й голоду, ще на початку зими померла Нінина мати, а вона з братом і сестрою самотужки, на позичених у сусідів саночках, завезли її на зібраний пункт на кладовищі. Пізніше спеціально для цього призначена бригада погребельників поховала її в спільній могилі. Коли пізніше помер її брат, Ніна витягнула його з квартири і так залишила в купі снігу, не маючи сили відтягнути його на кладовище.

Після того, як частини Червоної армії на провесні 1942-го року проголосили німецьку облогу Ленінграду, по льоду Ладозького озера проклали залізничні колії. Ніну, виснажену голодом, холодом і недугами, разом із непритомною меншою сестрою евакуювали з Ленінграду й завезли на Кубань. Там на якійсь станиці приписали Ніну зі сестрою туди, де харчів не бракувало, а люди ставилися до них дуже доброчинливо. Ніна скоро виздоровіла, окріпла й навчилася доглядати корів. Молодша сестра все ще недомагала, але була надія, що за літо зовсім виздоровіє. Надію знівечив німецький наступ на Кубань. У поспіху евакуації та неясності становища, Ніна розгубилася зі сестрою. Повернувшись назад у станицю, де вона перебувала перед німецьким наступом, зустрілася з неприхильністю нової влади. Її скоро призначили як бездому і безробітну до праці в Німеччині.

У Німеччині працювала вона на авіаційному заводі в місті Єні фарбувальницю літаків. Після визволення Єні Червоною армією, Ніна скоро зрозуміла, що це за "брати-визволителі". Помахавши червоним прапорцем до перших фронтових частин, вона набутим досвідом у Фінляндії пішла в служниці двом молодим лейтенантам при охоронній тиловій частині. Так уникла остирження, гвалтування з боку рядових бійців та повернення у зруйновані ворогом райони на відбудову чи висилки в "отдалённые места родины" за "измену родине" та працю для ворога.

Після передачі Тюрингії американськими частинами совєтським, частина, в якій служили лейтенанти, що утримували Ніну як німкеною служницю, вона була призначена до охорони кордону в районі

німецького міста Соненбергу. Обживши з Ніною, лейтенанти забрали її з собою в Соненберг, але тут прийшла черга демобілізуватися. Тому вони запропонували Ніні дві можливості: збирати всі свої речі та йти на збірний пункт колишніх робітників у Німеччині й визнавати свою "вину" перед "родиною", підставляючи свою голову під ножниці цирульника, або переодягнітися в червоноармійський однострій та іхати з ними до кордону американської зони і там, при нагоді, перебігти на американську зону. Ніна вибрала втічу. Лейтенанти взяли її на самохід як свого шофера, підіхали до застави своєї частини для "перевірки" так, щоб Ніні було вигідно втікти та й зайнлятися "своїми" справами, даючи їй можливість перебігти кордон, а потім зчинили стрілянину, чим не тільки обманіли своїх вояків, але й американців, бо стріляли зовсім не в тому напрямку, куди зникла Ніна.

Щоб замаскувати Нінину червоноармійську уніформу, якась добра німкеня на американській зоні дала їй чоловічу куртку, в якій вона й вийшла нас проводжати. Нагрикні грудня в баварських горах, Ніна без панчіх та в куцій спідниці, у матроській в'язанці на легенькій куртці, мабуть без близни на собі, від вечірньої прохолоди щулиться, навіть хухає в руки та тре носа, але залишати нас не хоче.

— Ще трохи пройдемо дорогою. Я вам ще розкажу...

До Йосипа вона має більше прихильності, бо він не шкодує вгощати її американськими цигарками. Він також краще за мене володіє російською мовою. Ніна йде з ним поряд, а я позаду їх. Мені не личить нагадувати Йосипові чи Ніні, що вже годі нас проводжати, бо вона може перестудитися, та й від "кум" у таборі неприємности матиме. Ніна розповідає, Йосип підтакує їй, а я назирцем за ними слухаю.

На мосту через Майн Ніна з Йосипом зупинилися запалити чергові цигарки. Я також зупинився біля них. Ми ніби вже домовилися допомогти Ніні, наступного понеділка приписати її в німецькій управі міста Кульмбаху й забезпечити дев'якими речами першої потреби та звичайно німецькими марками на оплату помешкання, купівлю харчів по німецьких картках. Але Ніна розплакалася й почала переконувати нас, що вона не заради вигоди, а з необхідності проходить нас допомогти їй.

— Нам, дівчатам, що працювали в німців, коли прийшли червоноармійці, інакшого виходу не було, як бути обстриженими, гвалтованими, щоденно наражатися на різні зневаги, або шукати захисту в офіцерів і служити їм душою й тілом. Ви не маєте уяви, як озвірли солдати на війні....

— Якщо б ми не уявляли, якщо б ми не були певні, ми поїхали б разом із тими робітниками, що поверталися добровільно...

Ніну це не переконує. Ніна плаче й не вірить, що до понеділку ми не змінимо своєї обіцянки. Мовляв, забудемо про неї. Ніна не хоче, щоб

ми повернулися та відпровадили її до табору в Майнлойсі. Вона боїться залишити нас.

У грудні на мосту через Майн вистоювати немає жодної присмокти. Отже, ми' домовилися з Ніною, що покажемо депо, де ми тепер мешкаємо і працюємо, щоб вона в понеділок могла без пригоди нас розшукати, приспішили дещо крок, щоб зігрітися та щоб вона мала час повернутися до Майнлойсу ще перед забороненою годиною.

Біля брами депо я таки зробив велику помилку. Замість того щоб побажати Ніні та Йосипові доброї ночі та здоров'я, я запропонував їм зайти до гуртожитку.

— Я піду до вартового на брамі, скажу Йому, що Ніна — наша родичка. Якщо він не спротивиться, нехай Ніна обігріється в гуртожитку, а ми знайдемо щось із одягу для неї. А головне — вивідаємо в Борідки або Марініна про порядок приписки в німецькій управі міста, бо вони вже мали досвід, приписуючи червоноармійця Миколу.

Чорний вояк, вартовий на брамі, запитав мене, чи бува Ніна не німка та як довго вона перебуватиме в гуртожитку. Отримавши від мене задовільну відповідь, написав на невеликому папірці "О.К." і підписався. Ми повели Ніну в гуртожиток.

У гуртожитку більшої половини наших співмешканців усе ще бракувало. Борідка з Марініним були запевнили, що багато клопотів з припускою Ніни на буде, якщо наш керівник депо, американський офіцер, видасть котромусь із нас посвідку про нашу працю в депо й напише прохання до німецької управи міста, щодо приписки нашої "родички".

У мене під матрасом ліжка знайшлися нові штани від нашого літнього "парадного" однострою, які Ніна не посorомилася відразу надягнути на себе під спідницю. Під подушкою було метрів десять білої тканини, що могла бути для Ніни пригожа для білизни, а Йосип не пошкодував для неї відповідної сорочки.

Обігрівшись, вдягнувши штани й сорочку, ми домовилися ще раз про її приписку в понеділок. Ніна мала відійти з гуртожитку або Йосип мав би випровадити її хоч за браму депо, але він, знявши черевики, підмостиив собі подушку під спину і всівся на ліжку, "по-турецькому" підгорнувши ноги під себе. Ніна всілася біля нього — і "ніби вдома" палять цигарки, розмовляють, а про те, що надходить однадцята година вечора й настає заборонений час, а Ніні до Майнлойса більш як три кілометри дороги, ніби й не думають.

Декілька наші співмешканці гуртожитку, не зважаючи на присутність Ніни, порозглядалися й повкладалися в ліжка спати. Але в мене й тепер не вистачило сумління так зробити — залишити Йосипа з Ніною на особисте полагодження їхнього стоваришування. Я звернувся до Йосипа:

— Йосипе! Ти ж добре знаєш, що об одинадцятій годині починається заборонений час, а Ніні до Майнлойсу більш як три кілометри дороги.

— А чому ти треба вночі йти аж до Майнлойсу? — Спокійно, ніби здивовано відповів він. Хіба а Петра з Ганною чи в якогось "куми" не знайдеться місця на ночівлю, в "італійському" бараці?

— Тобі видніше, — кажу Йосипові. — Заведи її до Петра чи якоїсь "куми", але ще перед тим, як вони вляжуться спати.

— А чого ти на мене пальцем показуєш? — Розгніався Йосип. — Ти ж мене затягнув до Майнлойсу і ти ж запросив Ніну в гуртожиток. Ти з "кумами" родичаєшся, то й заведи її до них! — Сказавши це, Йосип устав повагом із ліжка, поправив подушку, на яку спершу спирається спиною, скинув із себе сорочку та штани й заліз під покривало, просовуючи ноги біля Ніни, ніби вона його сусідка по ліжку чи подруга з дитячих літ або мешканка сусідньої кімнати.

Якщо б я був на звертав Йосипові уваги й без слів роздягся та влігся в ліжко першим, хто знає, як би Йосип вів себе. А так заводити з ним суперечку, хто кого "тягав" до Майнлойсу та хто запросив Ніну в гуртожиток і для чого, справа безнадійна, бо таки Йосип "прав". Я дурною свою головою подумав, що дівчина-перебіжчиця може бути моєю хуторянкою, зацікавив цим Йосипа піти до Майнлойсу. Я запропонував завести Ніну в гуртожиток і я сходив за дозволом до вартового на брамі депо. Йосип уже спочиває в ліжку, неваже я буду його турбувати. Укластися й собі в ліжко, а Ніна нехай іде, куди ти забагнатися, вчинок негідний навіть тварини, не то що людини. Ніну на дорозі затримає патроль військової поліції. Виявивши її безпідставне перебування на американській зоні окупації, напевно передасть відповідним установам для вияснення. Силою обставин Ніна буде змушенена повернутися на "советську" зону окупації. Коротша кажучи, що станеться з Ніною цієї ночі, я буду відповідальний за її долю не тільки перед своїм сумлінням, але й перед людьми, які мене знають і які пізніше довідаються про мій вчинок.

На моє рішення час не чекав, треба було завести Ніну хоч до "італійського" бараку, та самому повернутися перед одинадцятою годиною в гуртожиток.

На щастя, в Петровій "господі" все ще гостювали "куми", одна з них радо згодилася не тільки взяти Ніну на ніч до себе, але й запропонувала мені відкупити від неї "квартиру" для Ніни, за дуже помірковану ціну, достатню кількість зелених і синіх пропорів на дві сукні. "Кума" позбулася дотеперішнього "свого мужа", а з новим одружуватись — нема нового плаття! Мене з Ніною ніби сам Бог післав ти на щастя. "Кума" матиме синє плаття з зеленими вставками на день шлюбу, а

зелене з синіми вставками — на христини. Якщо я ще додам десяток метрів білої тканини, або з півдесятка білих пропорів, то "кума" залишить для Ніни стіл, матрас на ліжку й деякий посуд.

На пропори до цього часу в спекулянтів запотребування не було. Для мене почути десяток чи два пропорів — справа не складна, а для Ніни буде не тільки певний куток для тимчасового мешкання, але й певне місце для приписки в управі міста. Ніну й "куму" я залишив у добром настрої певний надій до наступного понеділка, а сам ще раз переконався, що для доброго вчинку не треба багато зусиль, потрібна добра воля.

Поява Ніни в нашому гуртожитку була зауважена нашим безпосереднім зверхником, американцем Ясиком. Він ще в суботу розвідав, хто вона й чому перебувала довший час у нашему гуртожитку, тому в понеділок, коли я звернувся до нього за відпусткою з праці та посвідкою до німецької управи міста, він, виписуючи мені довідку, не то жартом не то поважно сказав.

— Na co ciębie siostra? Ciębie potrzebna żona!

— Ні. — Не згодився я. Напишіть, що ця дівчина тільки моя двоюрідна сестра.

У міській управі Кульмбаху зустріла нас з Ніною дуже мила несподіванка. Справою її приписки зайнявся син колишніх німецьких колоністів на Житомирщині. Не тільки добре володів українською мовою, але й був «належно обізнаний зі справами неповоротців на "родину" в загальному, а Ніниною закрема».

Щоб ми не мали до нього застереження, він членко запросив нас до свого відокремлення у великий кімнаті управи міста, сказав сісти біля його робочого столу на стільцях і спершу розповів свою автобіографію.

Його батько народився на Україні, в родині німецьких колоністів. Вінуважав себе українцем, тому під час Визвольних Змагань воював у лавах війська Української Народної Республіки. З Петлюрою відступив на територію Польщі, не забувши свою родину. До початку й під час війни його батьки мешкали в Берліні, де їхню мрію повернутися на Україну, хоч на старости літ, перервали бомби більшовицьких союзників. За прізвищем і документами він німець, але в своїй свідомості та з долі батька вважав себе українцем. Воював аж під Сталінградом, з оточення в калмицьких степах його вивезли літаком у напротимному стані.

— Я українець у свідомості, німець із вигляду. Біля моого хребта московська куля кожної хвилини нагадує про смерть і каліцтво. Свідомість загибелі моїх батьків від американських чи англійських бомб нагадує мені повсякчас, що мене обкрадено не тільки з родинного кореня, але й ґрунту. Сьогодні я не в кращому стані, як ви. — З вологістю в очах говорить до нас цей молодий чоловік. У мене немає

більше родини, батьківщини, я можу бути кожної хвилини спаралізований через близьку присутність московської кулі в моєму хребті.

Приписати Ніну в Кульмбасі моєю двоюрідною сестрою, чи навіть і без споріднення з нею, місто погодиться без заперечення, але про її втвачу через кордон знають не тільки совєтські чинники та американська розвідка, але й міська поліція.

— За панною Смирновою слідкують не тільки американці та німецькі поліції, її вже розшукують совєтські чинники. Приписати її на її правдиве прізвище та ім'я означатиме дати законну підставу совєтській репатріаційній місії переслухати її й вимагати повороту як совєтської громадянки, можливо кримінальної проступниці. Так пояснює нам цей добродушний земляк. Найкраще записати панну Смирнову на своє прізвище, мовляв, одружився з нею, або навіть вигадати для неї зовсім нове, не подібне прізвище.

Після довшого моого вияснення про мій подружній стан та моє бажання дочекатися якогось більш ясного становища щодо можливості політичних змін кордонів та устрою в світі, ми домовилися приписати Ніну на її материне прізвище Кевич, а місцем народження її зазначити місто Мінськ у Білорусі. Шодо споріднення Ніна має бути моя двоюрідна сестра (*Vorwante Nichte*). Моя опіка над нею, тобто забезпечення її належним місцем мешкання, грошима на купівлю харчів та відповідальність за її поведінку, мали тривати чотири місяці, до першого травня 1946-го року.

У автівторок ми знову не працювали, бо був Новий рік. "Кумі" спішилося в новому платті одружитися та хрестити насліддя "куми", але я не міг задовольнити її бажання, бо мусив почекати на нагоду праці у склепі з прапорами. Для Ніни в "куміній квартирі" було окреме ліжко. У депо, після ліквідації польського "військового посттерунку" й переселення нас у гуртожиток колишніх Гітлерових юнаків, у дерев'яному бараці залишилося багато вживаних покривал, простирадл, наволочок і деякого вживаного лахміття, яке треба було тільки попрати, почистити і потім уживати. Мила в нашій лазні також не бракувало. Майже два тижні промінуло, поки я розплатився з "кумою" за Нінину квартиру, назносив її речей, необхідних для хатнього господарювання, різних прапорів, тканини й готового одягу, з чого вона мала пошити собі білизну та вбрання або обмінятися з кимось на відповідний розмір для неї. В комірчині одного зі скlepів лежала велика купа вживаного взуття, верхній одяг, рушників, настільників, кожухів тощо. Довго ми обходили цю комірчину, бо важали це майно за пограбоване в Тітових партизан, або в югославських жidів, але коли в скlepах почало зменшуватися добре оплачуваного спекулянтами "заробітку", ми перестали цуратися комірчини. Спершу брали квітчасті хустки й шубки зі звірячої пушини, а потім тягнули, що могло бути вартісніше для спекулянтів. Для Ніни

зняйшося в комірчині кілька пар відповідного взуття, спідниць, рушників, різної жіночої білизни та одяжі.

До куплених німецьких харчів на картки, я щоденно додавав кілька скибок хліба, трохи солодкого печива, кілька шматків масла, консервованої городини чи взагалі харчів, що залишилися на столах після кожного нашого споживання в їдалні. Чорні кухарі не шкодували дати й цукру, кави чи з півдесятка мішечків чаю.

Доки "кума" мешкала з Ніною в "квартирі", ми з Ніною мали дійсно братські взаємини, навіть не думали заводити з Ніною будь-які близькі стосунки чи вдавати закоханих, але коли "кума" офіційно одружилася з "кумом" і пішла до нього мешкати в Кульмбах, Ніні стало страшно мешкати самій у "квартирі".

— Григорий, мне самой в квартире ночевать страшно.

— То ночуй у якоїсь "куми" або вистав своє ліжко в загальну кімнату. — Порадив я їй і перестав вечорами заходити до "італійського" бараку.

Днів через два чи три Ніна прийшла в гуртожиток зі скаргою на неможливість сплати в "квартирі" через якийсь страх. Сварити її в гуртожитку в мене не вистачило сумління. Вийшовши з гуртожитку, вона розплакалася.

— Я вдячна тобі, Григорію за допомогу. Я готова послужити тобі душою й тілом, а ти мене обходиш ніби нечисту, зуродовану чи заражену якоюсь хворобою. Я розповіла тобі, Григорію, всю правду про себе, як рідному братові. Не віриш мені на слово, я піду завтра до лікарні на оглядини і принесу тобі посвідку. У тій високої та тонкої німкені все ще живий чоловік, і ти з нею маєш зносини, а мене обходиш.

— Ти ж пам'ятаєш, що ми з тобою в міській управі присягали на Святе письмо, що ми з тобою споріднені в другому поколінні? Ми ж офіційно брат і сестра.

— Крім того, я хочу бути вдячною, бо ти не пошкодував часу, грошей і навіть сумління, щоб мені допомогти. Ти присягав, щоб мене німці приписали в Кульмбасі, а я присягала, щоб тобі вчинити задоволення. Я тебе не бажаю зобов'язувати одруженнем чи байстрюками, але вчинити тобі людську прیємність бажаю всім серцем і душою. Насилувати мене тобі не треба, бо мене знасилювали вже на п'ятнадцятому році моєго життя. Нарікати на моє втрачене дівоцтво я не можу, бо ще й місяця не проминуло, як я була наложницею двом советським офіцерам. Чи думаєш ти, що вони для мене барахло зносили, як ти, заради добродушності й моєї біди?

Мораль — справа добра, коли все вкладається в рамки моралі. Але коли ті "рамки" розбиті, знищенні, потоптані й викинуті на смітник, а природа людини вимагає свого, тяжко судити, хто з нас "прав", а хто

"винуватий". Переночував я з Ніною одну ніч, переночував другу, а потім став у неї не тільки ночувакою, але й товаришем до театру, в кіно, провести вечір із сусідами.

У кімнаті бараку, де була відгороджена Нінина "квартира", мешкала збірна родина одного молодого чоловіка з-під Харкова на ім'я Іван. Іван був старостою в селі, перед самою евакуацією; місцеві партизани замордували його дружину. Залишився вдівцем із двома малими дітьми, Іван із батьком, матір'ю та двома сиротами вирушили в дорогу. На постій в Кам'янець-Подільській області інші місцеві партизани вбили чоловіка молодої жінки також із двома малими синами. Іван спершу пожалів молоду вдову з синами і привіз її на своєму возі аж на Словаччину. Там партизани їх розлучили, поселяли "візволителі" з Червоної армії. Окрім дісталися вони до німецького міста Гофу. Там знову щасливо зійшлися; та не бажаючи бути близько советського кордону, дібралися в Кульмбах, де й осіли в "італійському" бараці й почали нову сім'ю дочкою, що народилась якраз тієї ночі, коли я привів Ніну ночувати до "куми".

Іван із дружиною вважали Нінине прибуття до них у сусіди щасливим збігом обставин і запросили її бути кумою. Ставши хрестною матір'ю сусідовій дочці, Ніна забажала власної дитини. Надумалася намовити мене, якщо не на одруження, то принаймі на згоду мати від мене дитину.

— Бажаєш дитини, знайди собі когось до вподоби, одружися з ним, а потім матимеш родину та й не одну.

— Григорій. Я хочу від тебе.

— Я тобі на початку нашого знайомства ясно й недвозначно про це говорив, і ти погодилася на наше "споріднення", без надії на наше одруження.

— Я виховаю дитину сама.

Через Нінину наполеглість і можливий її підступ, я розгнівався й не заглядував до неї щось із тиждень. Одного вечора Ніна прийшла під вікно гуртожитку, як і решта знайомих німкень та спекулянтів.

— Григорій! Вийди на вулицю, я благаю тебе. Пробач мені!

Ніна обездолена, як і я, лиха мені не вчинила й не бажає. Відмовлятися в мене не вистачило сумління, а в Ніні й справді через надмірне прив'язання до хресниці виникли непорозуміння з кумою. Кума не тільки заборонила їй мати якісь стосунки з похресницєю, підозрюючи її в залицянні до її чоловіка, але й заборонила чоловікові та свекрові постачати для Ніни дрова на опалення. Про пилку й сокиру для Ніни я не подумав, а вона, назбиравши трухляків та мокляків у недалекому ліску, не могла їх підпалити вже другий день. Уже другий день не мала

Ніна навіть окропу на каву та й спала в неопаленій "квартирі".

Мокрі та трухлі дрова не могли розгорітися й за допомогою моїх заходів. Тому я вирішив піти на подвір'я депо дістати сухих дощок із скриньок біля старих гармат. Дістав дещо з бочки, куди водії автомашин зливають забруднену оливу й бензину. У скринці, яку я приніс від гармат на дрова, була стара, рожевого кольору чимала ганчірка, яку я розіслав на підлозі, розбиваючи скриньку, позиченою в Петра сокирою. Наклавши сухих дощок під мокляки, полив усе те мішаниною оліви з бензином і підпалив сірником. Вогонь весело залопотав у грубці, але мішанина оліви й бензину з моєї необережності чи з надмірної кількості почала скапувати з кінців дров спершу на челюсті грубки, а потім на підлогу і зайнялася полум'ям. Я сидів навприсядки проти челюстів грубки. Не передбачуючи якогось ускладнення лівою рукою, дістав розпростерту ганчірку на підлозі й накрив на ю полум'я скапаної оліви на підлогу. Але замість погашення полум'я ганчіркою, вона спалахнула в моїй руці клубком полум'я аж під стелю бараку і вибухом запалила завіску, що перегороджувала "квартиру" на спальню й вітальню. Вибух ганчірки мене більше здивував, ніж налякав, а завіску я зразу зібрав і промочив водою. Сусіди звичайно заметушилися, а їхні діти наростили крику та плачу.

Що трапилося? А трапилося те, що ганчірка, яка була в скринці, — залишок із тканини, якою під час війни солдати затикали щось між порохом і ядром, або шили мішки для певної кількості пороху до заряду. Такої тканини у мешканців "італійського" бараку було досить, незабаром вони розійшлися по своїх "квартирах", щоб усувати тканину. Згодом я виявив пухирі по всій долоні лівої руки, аж до того місця, де починається рукав сорочки. Свекор сусідики-куми порадив мені намастити руку маслом. Але воно було солоне, рука почала щеміти, а пухирі лопатися. Довелося мені звернутися до вартового вояка на брамі по медичну допомогу, а він, побачивши мою руку, обвішану клаптями шкіри, викликав чергового офіцера. Той завіз мене самоходом-джипом до міської лікарні. Лікар із двома санітарками обідrali шкіру на моїй руці, забинтували й заловіли приходити до лікарні на переміну бантажів кожного дня.

З тиждень рука щеміла так, що я й спати не міг. Ніна пообіцяла мені більше не надіятися на наше одруження, чи тільки завагітніти моєю дитиною. Крім того, була змушенна привчатися палити німецький тютюн замість американських цигарок, старатися собі дрів на опалення і, взагалі, не чекати від мене грошової допомоги. Не сподіваючись такого вигадку, я навіть не запасався більшою сумою грошей, а "заробітку" не міг багато тримати в гуртожитку. Те, що приносив зі склепів, збуває спекулянтам, Сергієві Сергійовичу, Лоті а останнього разу Ніні. Тепер, покалічивши себе, я боявся, що могли звільнити з праці й виселити з гуртожитку. Нудьгуючи днями й ночами з розболілою рукою, мені

постало ще ясніше мое та інших обездолених чужинців становище в чужій країні, а до того — в окупованій чужими військами. Виникло питання реальнішого ставлення до життя, але як це зробити, відповіді не було.

З початком березня в баварських горах настає весна. Навпроти, через міський парк, мені дорога близчча до лікарні на перев'зку руки, та й час навесні зувати в парку приємніше, ніж у гуртожитку. У парку був самітній двоповерховий невеликий будинок, на якому завжди висів над входними дверима на держакові білій прапор із синьою шестикутною зіркою, але людей біля будинку ніколи не було. Проходячи повз нього, я деколи зауважував вантажну американську автомашину з брезентовим накриттям над кузовом. Оскільки той будинок називали жидівським табором, а жиди, як відомо, перейшли правдиве пекло Гітлерових концтаборів, то я й уважав, що й там мешкають покалічені люди, а автомашина привозить їм постачання. Але одного разу з покритого брезентом кузова зі східців дверей будинку донеслася до моого слуху російська мова чоловіків і жінок. Не повіривши своїм ушам, прислухався уважніше. Справді чоловіки й жінки розмовляли російською мовою. Зупинившися “зав'язати” шнурівки на черевиках, так щоб було видно крізь щілину між кузовом автомашини та стіною будинку, я побачив, що з автомашини чоловіки в довгих шкіряних пальтах вивантажують валізи й допомагають зазити з автомашини жінкам, також у довгих шкіряних пальтах. Наступного дня, приблизно в той самий час, знову позадкувала вантажна американська автомашину з покритим кузовом до східців будинку, і знову чоловіки й жінки розмовляли російською мовою, вивантажуючи валізи й допомагаючи жінкам вилазити з кузова автомашини.

Намагаючись зрозуміти почуте й побачене біля будинку з жидівським прапором, я став у парку частішим “гостем” і виявив, що вранці автомашина прибуває зі сходу і, розвантажившись біля будинку, від’єздить у тому ж напрямку. Пополудні, десь біля другої години, така сама американська вантажна автомашина прибуває з заходу, навантажується людьми й валіzkами і від’єздить дорогою на захід.

Свої спостереження я пробував вияснити з Сергієм Сергійовичем, але він не виявив зацікавлення. Якось, виминаючи мене, сказав:

— У Кульмбасі та Плясвенбурзі проклали дорогу, щоб контролювати рух зі сходу на захід і навпаки. Дорога здавна пов’язувала слов’ян із французами. Заувага Сергія Сергійовича ніби й відповідала дійсності, але чому москалі використовують американський транспорт і жидівський табір у дорозі до Франції, коли вони можуть їхати вигідно потягами чи пароплавами, мені було зовсім не зрозуміле.

Анатолій ще в Харкові отримав завдання дістатися в південну Францію після закінчення війни чи навіть під час війни, бо південна Франція в той час була неокупована німецькими військами. Анатолій іхав чи його везли на невільницу працю в Німеччину, але чому ці панове в довгих шкіряних пальтах і з досить ваговитими валізками їдуть у південну Францію, і то в вантажних автомашинах?

Маринін був присутнім у гуртожитку, коли я свої спостереження щодо будинку з жидівським прапором в міському парку, намагався вяснити з Сергієм Сергійовичем, але тоді він у нашу розмову не мішався. Днів два пізніше, перестрівши мене на дорозі до харчівні, не то попередив, не то наказав.

— Тобі не треба топтати стежки від нашого гуртожитку до міського парку, бо там не тільки другу руку можна буде обпекти, але й голову обсмалити. Якщо б ти мешкав десь самотній, то було б твоє, але ти мешкаєш із нами в гуртожитку, то й до лікарні ходи дорогою, як усі люди ходять.

Маринін, не тільки царський офіцер і досить розумна та освічена людина, але й досвідчений і щирий чоловік. Тому мані треба було вдавати незнайка чи дівчі думати те, що в будинку на терені парку відбуваються події, про які не годиться багато знати, розголосувати, а тим більше підглядати та підслухуватися. Я подякував Маринінові й до кінця моого ходіння на перев'язку руки до лікарні проходив дорогою і тільки скоса поглядаючи на будинок із жидівським прапором над входними дверима та на американські автомашини поряд.

За ініціативою Сергія Сергійовича чи може якоєсь таборової модниці, узимку спекулянти масово кинулися на купівлі в нас прапорів для пошиття з них кольорових суконь, кохтин, спідниць для дорослих жінок, дівчат і дівчаток. Якась пані професорова з табору в Байройті примусила свого чоловіка, пана професора, пожертвувати його "цілою" бібліотекою старих журналів і газет, заради кольористого плаття з прапорів. Сергій Сергійові привіз мені повну течку тієї "бібліотеки" пана професора. Я не працював через хвору руку, але справа була "не відкладна", були потрібні прапори пані професоровій. Їх "позначили" мені Петро з Йосипом, а я заплатив ними Сергієві Сергійовичу за "бібліотеку".

Переглядаючи книжки, я натрапив на циклостилевий церковний журнал, уже без початку й кінця, але з невеликою нотаткою про виступ хору під управою П. Казанівського в місті Геренберзі. "Хор під управою П. Казанівського з Геренбергу колядував у нашій церкві". Так було там написано наприкінці сторінки, а наступної сторінки бракувало.

Перечитав я той журнал, як радив Швеценко "від титли до титли", але якихось відомостей про місце його друку, назви журналу чи навіть згадки про якесь інше місто окрім Геренбергу, в ньому не було. По-

мапах Німеччини, яку я міг роздобути, виявилось декілька Геренбергів на терені Німеччини та кілька міст із подібними назвами. Вияснити, в якому з них існує царковний чи світський хор під управою П. Казанівського та чи це дійсно Павло Ягорович Казанівський, я міг би довідатися тільки через оголошення в газеті або через спекулянтів та хібащо в таборовій управі. Мої оголошення про розшук Ганни Берези Марком Березою, в "Часі", продовжували друкувати. Якщо дійсно Павло Ягорович перебував у таборі в Геренберзі на американській зоні то мусив би пригадати наше зговорення в Берліні й відгукнутися. Але якщо цей Геренберг знаходиться в якісь іншій окупаційній зоні, тоді й із спекулянтами пов'язуватися немає змоги. Одиноким зв'язком між окупаційними зонами можуть бути церковні організації, бо окремі попи мусять бути підпорядковані єпископам, а єпископи мають між собою порозуміння. Сергій Сергійович порадив мені поїхати в байройтський табір "Зелений клін", до його доброго знайомого дяка-спекулянта.

Через потребу бензини для мотоцикла, Йосип знову мав неприємності з американцем Ясеком. Тому я шукав відповідного покупця, який би згодився одного гарного весняного ранку в неділю поїхати зі мною до Байройту на "Зелений клін", розвідати там, а я — до того дяка, що порадив Сергій Сергійович.

Табір переміщених осіб "Зелений клін" містився в північно-східній частині Байройту, в колишніх німецьких військових казармах, а його мешканці походили переважно з Наддніпрянщини й були не менш насторожені щодо незнайомих відвідувачів табору, вбачаючи в них московських розвідників і провокаторів. За порадою Сергія Сергійовича, Йосипів мотоцикл залишили ми на подвір'ї знайомого Сергієві Сергійовичу Німця, що й стало причиною ворожого ставлення тaborян до нас.

У таборі "Зелений клін", як нам сказали спершу тaborяни є кілька відправ Богослужб для православних українців. Одне відбувається в приміщенні колишнього німецького склепу зброї трохи віддалік від касарень, а декілька відбуваються прямо на коридорах. Дяк, якого нам порадив Сергій Сергійович, ще зовсім молодий піп. Відправляв службу Божу на коридорі казарми для чималої групи людей. Ми з Йосипом вистояли разом із людьми до закінчення служби Божої, а за цей час таборова розвідка довідалася про наш мотоцикл у німця на подвір'ї й повідомила про це тaborян. Коли я після служби Божої звернувся до дяка за роз'яснення про журнал та можливості пов'язання мене з тією церковною організацією, про яку згадується в журналі у зв'язку з виступом хору під керівництвом П. Казанівського, дяк прийняв мене за більшовицького провокатора, або навіть за посланця самого сатани.

— Такого журналу наша церква не могла друкувати. Це якась більшовицька провокація, або наклеп католиків-галичан. — Залепетав

дяк, добре не обізвавши з поданим йому обірваним журналом.

Дяк та ще й спекулянт — у таборі особа поважна й шанована. Його вороже ставлення до мене перекинулось й на решту людей. Тaborяні не тільки не бажали відповідати на наші питання щодо можливості наших знайомих чи земляків у таборі, але й почали уникати зустрічі з нами. Перебувати в таборах небажаним особам набезпечно, про що нам було добре відомо. Озлоблена юрба може вчинити самосуд зовсім над невинними. Йосип залишив мотоцикл у німця, щоб його продав Сергій Сергійович, а ми повернулись автобусом до Кульмбаху.

До кінця березня шкіра на моїй руці майже цілком наросла. В лікарні дали мені м'яку рукавицю і сказали навідатися до них за тиждень. Без праці, а особливо без "заробітку", в мене в кущенях вивелися німецькі марки, а без них тепер — як тому кацапському водовозові з-над Волги "ні туди, ані сюди". Крім того, я морально зобов'язаний допомагати Німі, хоч до початку травня. Лота також не втрачає надії на заробіток та ласку і приходить під вікна гуртожитку. В Сергія Сергійовича замовлень на мій "заробіток" — хоч відбавляй! Я навіть у боргу Петрові та Йосипові за професорову "бібліотеку". На рукавицю з лікарні надягнув я ще звичайну робочу рукавицю й пішов працювати разом із моїми співпрацівниками.

Великдень 1946-го року, як мені здається, був під кінець квітня. Американці святкувати Великдень починають від Страсної п'ятниці. Ми мали чотири вільні дні від праці, а я протягом них задумав поїхати на розшуки керівника хору Казанівського в місті Геренбергу, що поблизу Штутгарту (Stuttgart). Знаходиться те місто Геренберг, в американській окупаційній зоні Німеччини чи у французькій, мені ніхто напевно не міг сказати, навіть у бюрі нашого депо, де я мусив узяти довідку для подорожі. Залізниця до Геренбергу, навіть до Штутгарту, прямого зв'язку не мала, а сполучення з потягами, що курсують між Берліном та Цюрихом (Zürich), через Штутгарт, дуже не вигідне. В Ліхтенфельці на отримання я мушу чекати аж шість годин, а в Штутгарті до Геренбергу — цілої півдоби, хоч запевняв залізничник, що від Штутгарту до Геренбергу віддалі усього вісімнадцять кілометрів.

Витратити шість годин на станції, що стала кінцевою точкою втечі з Берліну, і початком теперішнього місця побуту, мені не завадило. Перш за все, я пішов на гору розглянути околицю, де ми перебули налет літаків і вирішили загубитися від потягу. Перешовся біля господарства німця, що дав нам нічліг та сніданок. Подякувати господарям не допустив собака на подвір'ї, а на його гавкання ніхто з господарів не вийшов із хати. Оглянув невелике містечко Ліхтенфельц із його вузькими й покрученими вуличками. Зайшов на те місце, де в час нашого прибуття військовополонені копали бомбосховище під горою і де тепер

нагромадилося чимало обсунутої глини з оголеної кам'яної скелі. Табір, де мешкали військовополонені, занедбаний, частина бараків уже розібрана кимось і кудись перевезена. На таборовій станції вантажних вагонів не так багато, як було за німецької влади, але електровози їх сортують, тягаючи по коліях; познака того, що залізницю тепер використовують не тільки для перевезення пасажирів, але й краму.

До Штутгарту привіз мене швидкий потяг із Берліну, у м'якому й дуже вигідному сидінні, десь перед четвертою годиною вечора. Трамвай, що завіз мене на кінець міста, був майже безлюдний, а водій, щирий німець, докладно розповів про дорогу на Геренберг та запевнив, що місто знаходиться на американській окупаційній зоні. Від останньої зупинки трамваю до Геренбергу — не більш як двадцять п'ять кілометрів.

— Двадцять п'ять кілометрів? — Перепитав я водія трамваю.

— Двадцять п'ять, а можливо й тридцять. — Поправив він, подумавши.

— Залізничники говорили мені, що тільки вісімнадцять.

— Про залізницю, я не скажу, але цією дорогою двадцять п'ять налево. — Потвердив водій трамваю.

Я подивився на ясне сонечко на низькому обрії та на мій годинник і вирішив рушати в дорогу. Від нашої садиби над шляхом до Кролевця також двадцять п'ять кілометрів, подумав і ще раз прикинув оком на небазівід і годинник.

Не перевтомлений, Грицу, йтимаш рівномірно широким кроком, о дес'ятій годині будеш у Геренберзі. А там нагодиться німець або американець — попутньою автомашиною під'їдеш. Порадував сам себе у голос і пішов у південно-східному напрямку від Штутгарту.

Дорога рівна, покрита чорним асфальтом. Околиця рівна, зелена й по-весняному запашна. На полях і на дорозі жодного руху, ані звуку. Передвічірня прохолода сприяє моєму швидкому ходові.

Годин за дві швидкого ходу виникла в мене спрага, а над дорогою було кілька дерев'яних бараків, огорожених дротянюю огорожею, що запевнило мене в можливості якогось табору переміщених осіб.

Підходжу ближче. Це дійсно табір, а поряд брами в затінку дерев'яної будки для сторожі сидить кілька осіб чоловічого роду в кашкетах-пілотках, подібних до Миланової. Питаюся в них, чи бува це табір Ді-Пі в Геренберзі.

— Ні, — відповідають вони дружно. Ми югославські полонені, що не бажаємо повернутися до бандита Тіта, а до Геренбергу, братка, ще буде не менше двадцяти п'яти кілометрів.

— А українців між вами нема?

— Ні. — Відповідають вони. Між нами руським заборонено мешкати. Руські, братка, в Геренберзі.

— А до Геренбергу, кажете, ще двадцять п'ять кілометрів буде? — Перепитую їх.

— Двадцять п'ять, братка, якщо не більше. — Потверджують вони.

— То я мабуть заблудив. — Не довіряючи югославам, пытаюся в них.

— Ні, братка, ти не заблудив, якщо йдеш із Штутгарту. Звідти це єдина дорога, що веде до Геренбергу. — Запевняють вони.

— А скільки кілометрів буде звідси до Штутгарту? — Питаюся в них, щоб вияснити, чи вони бувають рахують кілометрів на свою югославську міру.

— До трамвая п'ятнадцять, а до самого міста двадцять.

До сутінків вечора, може, більше години часу. Дорога та околиця мені зовсім незнана. Якщо не дійду до табору в Геренберзі до одинадцятої години, потраплю на поліційний патруль, доведеться платити кару або "святкувати" Великдень за гратали, але й з половиною дороги вертатися нема піdstав. Погасив я спрагу принесеною водою одним з "братків", подякував їм за воду та вказівки, й пішов далі рівною, чорною дорогою, та розлогою околицею далі вже на схід, і міби поступово все звертаючи ліворуч.

Сонце зайшло позаду мене все ще на розлогій і рівній околиці. Коли Сутінки почали огортали околицю в далині замерехтили вогники вище обрію, що дало мені надію сподіватися близини "панських гор" та самого містечка "Панської гори" — Геренбергу, але надія завела, вогники зникли так скоро, як і з'явилися, а ліворуч дороги почали з темряви виникати стіжко-подібні високі гори в безконечність, без будь-якого прояву життя людей під ними чи на їх узгір'ях.

З насуванням ночі та майже непроглядної темряви мені здалося, що я йду в безвість, не бачивши перед собою й двох кроків чорної дороги.

— Хто замешкує цю околицю? Хто тут обробляє землю? Чому не видно жодного вогника з вікон людських житель? Чому на дорозі від Штутгарту я не зустрів жодної особи чи машини? Мізкував я йдучи й не міг зрозуміти. Навіть сірника у мене в кишені не знайшлось, щоб присвітити до годинника та довідатися, котра вже година.

Утома давалася взнаки. Одна думка підказувала звернути з дороги, знайти якесь сухе підвищення чи каменюку й пересидіти до ранку, а друга заперечувала перевтому й розчарування, мовляв, Грицю, тобі не вперше подорожувати темними ночами та й по двадцять кілометрів дороги ти не раз топтав. Дорога в безвість не прокладена спеціально для тебе. Десять же мусить бути людська оселя над нею. і я

далі йшов, відчуваючи під ногами твердість дороги.

Хоч і в темряві та під захмарним небом, мені здалося, що дорога спершу крутко звернула ліворуч, а згодом стала поступово навертати праворуч, а в далині, ніби просто на дорозі, куди я прямував, почав блимати вогник багаття. Я подумав, що це чабани додглядають отарі овець у горах і додав кроку, але дорога звернула знову ліворуч, а вогник багаття зник за кущами чи може за виступом гори. Втірати нагоду зустрітися з людьми в цій нічній пустелі й довідатися від них, як добрatisя до міста Геренбергу мені не хотілося. Я повернув назад, постояв на дорозі і перевікав себе, що йти навпроки незнаним тереном не менш як кілометр до непевного багаття. Однак небезпечно, бо невідомо, чого дорога звернула ліворуч та які можуть бути перешкоди між мною й далеким вогником. Вирішив триматися дороги й пішов далі. Дорога знову почала поступово звертати праворуч і за півгодини ходу із-за горба й кущів мені знову стало видно, вже не вогник, а чималий вогонь. Сповільнивши хід, прислухаючись і придивляючись, я спершу зауважив рух людських постатей біля багаття, а згодом долинули до мого слуху окремі слова від розмови людей, що були навколо вогню. Словеса були виразно українські, але чому українці додглядали б німцям худобу на нічній паші, мені стало дивно й незрозуміло. Поміркувавши про географічне положення окупаційних зон Німеччини, я був певний що до кордону советської зони звідси досить далеко, але чому серед ночі, десь на безлюдді українцям захотілося розводити багаття і біля нього й розмовляти? Звернув я з дороги й почав пильніше прислухатися, посугаючись до багаття й перевірючи ногами кожний сантиметр землі під ними, коли майже за моїми плечима притищеним голосом хтось наказав мені по-німецькому "Гальт!" А потім по-українськи: "Руки вгору! Хто ти?" Я підняв руки вгору, але другий голос ліворуч мене попередив того, що був позаду мене, щоб він говорив тільки по-німецькому.

— Halt! — Крикнув знову той, що був позаду, намагаючись сказати мені, щоб я підняв руки вгору та йшов до багаття. Говорив по-німецькому, але в нього не вистачало на це слів. Я озвався до нього по-українськи.

— Я вже стою і тримаю руки вгору. Я йду з Штутгарту до Геренбергу і мабуть заблудив дорогою.

— Halt! — Повторив дебелій хлопчина. Я відчув його міцну руку, що міцно вхопила мене, за рукав шкірянки.

— Kommen! — Сказав, він штовхнувши мене коліном у те місце, чим люди сідають і підвів мене до багаття.

Біля багаття було щось із десяток молодих чоловіків, українців, і білий американський вояк із рушницею. Вояк не розумів ні української ні німецької мови, а на метушню навколо мене не звертав уваги. Я сказав

присутнім українцям біля багаття, що маю американську перепустку до міста Геренбергу. Вони дозволили спустити мої руки вниз і з кишени дістали перепустку. Я подав її першому, що стояв до мене ближче, а той показав її американському воякові. Вояк, посвітивши ліхтариком на мою довідку, повернув її тому, що піднос до нього і висловився протяжно "О-к-е-й!"

Той хлопчака, що тримав мене за рукав шкірянки, звільнив мій рукав, а той що повернув мені мою посвідку, почав випитувати мене, хто я, звідки та чого вночі забрів у їхню околицю й до їхнього багаття?

Поляки в колишньому німецькому арбайтсдінстві не дарма хотіли з нас утворити польська військо. Ці парубки й молоді чоловіки біля багаття — кавська копія "польського постерунку". Тому я буду більш ніж переконаний, що мені тут не загрожує жодна небезпека. Але хочу вияснити, хто вони й що тут біля багаття вночі роблять, кажу цьому молодому чоловікові.

— Хто я й чому сюди забрив, у моїй довідці зазначено. Ваш американський охоронець змістом моєї довідки задоволився.

— Та воно то так, пане, але в дійсності ми сторожа українського табору в Геренберзі.

— То ви охороняєте американського вояка, а не він вас? — Удав я незрозумілого.

— Та воно то так пане, пояснив мені цей чоловік. Тутки недалеко від нас уже французька зона, а там москалі господарють, як у себе вдома і з американської зони викрадають наших людей. Американці не розуміють, хто з нас наші, а хто руські. Тому американці виставляють сторожу біля нашого табору, а ми мусимо пильнувати, щоб москалі не обманювали американського вартового.

— Коли так, то ви вартуйте, а я перебуду тут біля вас до ранку.

— Та воно то так, але я мушу повідомити команду табору, хто ви й чому ви прийшли до нашого табору?

— Моє прізвище вашій команді не важливе, а прийшов я пішки з Штутгарту до вашого табору в пошуках моого земляка Павла Казанівського.

— То воно значить, пане, що ви прийшли до пана професора Казанівського? Він ваш родич чи тільки краянин?

— Я не певний, чи мій земляк — професор, але він розумівся на музиці, любив співати і мав прізвище Казанівський.

— То воно так, але чи я можу знати ім'я вашого краянина?

— Павло Ягорович.

— Як він старий?

— Десь біля п'ятдесяти, не більше.

— Чи самітний?

— Ні. Якщо цей ваш професор — мій земляк, то в нього має бути дружина й син на ім'я Остап.

Молодий чоловік, задовольнившись моїми відповідями, чи може здалося йому щось підохріле, раптово залишив мене й підійшов до іншого гурту чоловіків, що стояли на другому боці багаття. Відкликав одного з них і щось йому наказав. Той, що отримав наказ, раптово зник у темряві, а цей, що випитував, підійшов до мене, не поспішаючи, й почав знову цікавитися обставинами, що вночі привели мене до їхнього багаття, про мої відносини з паном професором Казанівським. З розмови з цим молодим чоловіком-галичанином, я зрозумів що їхній пан професор — правдоподібно Павло Ягорович Казанівський. Але чому він у таборі став паном професором, а не тільки керівником хору, дяком або навіть учителем, мені було зовсім не зрозуміло. Не знаючи умов таборового життя, я в цього молодого чоловіка вияснювати не наважувався. Розповідав йому про наше знайомство та працю в Берліні, виявляючи тільки півправди.

Хвилин за п'ятнадцять посланець повернувся до багаття й зажадав від того чоловіка, що мене допитував, докладного моєго ім'я та прізвища. Я сказав, а посланець знову зник у темряві. Але за хвилину повернувся перевірити мое прізвище.

— Пан є Грицько Сірий чи як?

— Не Сірий, а Сірик. Наприкінці прізвища не "Й", а "К". — Пояснив я посланцеві, але той, що випитував, покликав посланця назад із темряви і сказав йому: без попередження Казанівського завести мене до нього.

— Здається цей пан добрий знайомий пана професора, то немає потреби бігати тобі назад і вперед. Заведи пана до пана професора й допильнуй, щоб не було непорозуміння.

Посланець пішов перший, добре втоптаною стежкою, хоч зовсім не видно під ногами, а назирцем за мною пішло мабуть аж два наглядачі. Не будучи зовсім певним у можливому підступі, я вважав, щоб бува значацька мене не скопив за шию котрийсь із задніх наглядачів. Ішов у напруженні, але стежка скоро вивела на дорогу, а потім — під двоповерховий довгий будинок. Задні наглядачі залишилися на стежці, а біля вхідних дверей будинку нам заступили дорогу два вартові й зажадали кличку від провідника. Провідник, обмінявшись з вартовими гаслом, пояснив їм, хто я й чому він привів мене. Ті відчинили вхідні двері і пропустили нас у середину будинку.

На коридорах світилися електричні лампочки позагортувані бляхою чи папером так, щоб світло падало тільки на підлогу, а не на вікна. На другий поверх вели широкі сходи з майданчиком на половині; з розрахунком, що може виникнути наглий рух більшої кількості осіб, що

приведе замішання; майданчик буде охороною перед довгим коченням униз. Сходи дали мені до зрозуміння, що цей будинок був військовою казармою або студентським гуртожитком.

Наприкінці дового коридору, на другому поверсі, провідник зупинився біля дверей позначених номером 48 і легенько постукав.

— Хто там? — Обізвався жіночий, не знайомий мені голос.

— Це я, пані Олю. — І назвав своє ім'я та прізвище. — Я з охоронної сотні табору.

— Привів до пана професора його земляка чи щось подібне.

— Як той пан називається? — Озвався за дверима той самий жіночий голос.

Мій провідник був не дуже спритний на розум, чи йому прізвище без закінчення "ський" здавалося ніяким прізвищам, вимовив "Грицько..." і зам'явся. Я поспішив йому на допомогу, але двері раптово відчинилися й Віра Михайлівна, вигукуючи "Це наш Гриць? Наш Гриць!" повисла мені на грудях.

Хтось із мешканців кімнати увімкнув одну з двох лямпочок, що зі стелі на довгому шмуркові дроту, обгорнуті куснем старої газети так само, як і на коридорі. У кімнаті четверо двоповерхових ліжок, поділених покривалами, рядами й постілками на чотири "квартири". Квартира Казанівських праворуч, біля входних дверей, і відгороджена тільки одним покривалом, що зразу попередило мене про бідність їхньої родини, не зважаючи на професорське звання. Ліворуч — "квартира" Якова Коваленка, дещо заможніша, з двома покривалами від проходу та постілкою між сусіднім ліжком. Коваленко обзвався дружиною. Це вона, пані Оля, запитувала через зачинені двері провідника, кого він привів до пана професора. Пані Оля чорнява, низькоросла галичанка з довгими чорними заплутаними косами, що виложені копицю на голові. Сподівається для Коваленка насліддя, а зі мною родичатися зовсім не зацікавлена, навіть не побажала познайомитися.

Павло Ягорович, Віра Михайлівна, Остап та Яків тиснуть мені руку, цілується, питаютъ, як і що. Звідки? Де Третяк? Де Йосип? Що з родиною Мисиків? Коли? Чому? Безліч питань і відповідей від них і від мене.

Пані Оля була спершу сковалася за лаштунками своєї "квартири", але згодом мабуть знудилася без чоловіка. Втративши надію на скоре його повернення "на лоно родинної постелі", стала в нього за спину і час від часу смикала його за рукав сорочки. Нашим розмовам кінець не наближається, а навпаки відштов у безконечність. Павло Ягорович зауважив розчаровану пані Олю й забажав розважити її, чи вірніше позбутися, пішов на хитроці, "забувши", що в них немає навіть електричної плитки для заварення чаю. Тому звернувся до Віри

Михайлівни.

— Та ти б, стара, хоч догадалася нагріти чайку для гостя. Ми сittí й не спрагнені, а Гриць таки з дороги.

— На кухні скоро каву готуватимуть, а до того в тебе чортма на чому й чого нагріти. Чай ще десь у спекулянтів. — Жартома сказала Віра Михайлівна, не зрозумівши чоловіка.

— То ми позичимо в пані Олі. — Похопився Павло Ягорович. — Де ви, пані Олю? — Чорнява пані Оля виглянула своїми великими чорними очима, заволоженими слізами, із-за спини чоловіка. Павло Ягорович цього "не добавив" і почав до неї підлещуватися.

— Пані Олю! Пані Олю! — Немає вам чого за спину в Якова Степановича нудьгувати. Ви вже побажайте Грицькові Трохимовичу доброї ночі та спочиньте собі. Оце, Трохимовичу, пані Оля, наш добродітель і наш янгол хоронитель, вірна дружина Якова Степановича. Ви вже знайомі?

— Пані Оля через двері запитала про моє ім'я та прізвище. — Відповідаю Казанівському.

Коваленко познайомив нас офіційно і ми подали одне одному руку, але пані Оля відразу відвернулася і заховалася за завіскою своєї "квартири". Ми дружно побажали їй на добраніч. Дещо ущільнivши свої "позиції" в "квартирі". Остала й Віру Михайлівну всадивши на нижньому ліжку, підсунули стільці близче до ліжка і продовжували випитувати й розповідати про наші будні та пригоди після розлуки в Берліні, аж поки у вікні кімнати засірів світанок. Потім зняли покривало з мотузка "квартири", підтягнули загальний стіл до ліжка, де мали спати Павло Ягорович із Вірою Михайлівною, і розіслали під ним покривало мені на нощівлю, таким чином охороняючи мене від можливого наступлення сусідами спросоння. Уклалися задрімати з годину перед новим днем і новими турботами, як сказав Павло Ягорович, побажавши мені та родині доброї ночі. Але він відразу не заснув.

— Тобі, — обізвався Павло Ягорович, ще одна дуже важлива "інструкція" на сон грядущий. — Не клич мене більше Павлом Ягоровичем і, не дай Боже, проговорися, що ми з тобою земляки з Сіверщини. Ти собі знай, що ми з Яковом Степановичем "родовиті" волиняни з самого міста Рівного. Моє ім'я тепер Павло Юрій, а Якова Степановича — Яків Славко. Як воно далі буде, невідомо, а наразі це дуже важливе, ти вже будь такий добрий і не забудь — попросив мене Казанівський.

— То й мені треба кликати вас "професором", бо так про вас говорили вартові, що охороняють табір?

— Пхв! — Висловився зневажливо. — Тепер уже я Павло Юрівич. Титулярні професори, доктори, магістри — то тaborова погань, не перед

сном згадуючи, але що зробиш, голубе? На чиєму возі їдеш, тому й коня поганяй, — так учили нас мудrosti у Вороніжі.

— А ти таки, Грицю, про "інструкцію", будь ласка, не забудь. Ми тобі завтра на самоті розповімо докладніше. — Сказав Павло Юрович і зразу захропів.

Під столом, хоч і втомленому далакою ходою, на твердій підлозі, заслонений тільки легеньким покривалом і без будь-якого підголівника-подушки, мені зовсім не заносилося на сон. Заклавши руки під голову, у моїй уяві відновилася наша зустріч і розмова у цьому загубленому німецькому містечку та в кімнаті-клітці з чотирма "квартирами" для чотирьох родин.

Розставившись на вулиці Франкфуртер Алєї лютневого дня 1945-го року в напівзруйнованому Берліні, ми плянували наступного дня зустрітися біля церкви св. Михаїла на Зоо, а зустрілися аж через цілий рік турботливих подій і непевності, в цій заставленій двоповерховими ліжками, задушливій кімнатці-клітці.

Нам не вірюлося, як складуться для нас щасливі обставини під час утечі. Ми не вірили в неймовірність такої можливості вибратися живими з Берліну за такий короткий час. Намагалися виправдатися переді мною за недотримання умови Павло Юрович, Коваленко та Віра Михайлівна. Були ніби зачаровані, перебивали одне одного, запевняючи мене в широті. Чекаючи, ми вирішили кувати залізо, поки гаряче..

Мое розчарування та Йосипове нездоволення поведінкою Павла Ягоровича під час переговорів його у Вертвнштеле про довідки та евакуацію з Берліну, тоді не агавало. Залишивши мене з Йосипом на вулиці, на плятформі зупинки електрички, Павло Ягорович, Остап, Коваленко та Іващенко вчинили "свою чорну раду" й вирішили не чекати на нас до неділі, а поїхати прямо на відповідну залізничну станцію розвідати про можливості виїзду до Ваймару (Weimar). Але там зустріла їх мила несподіванка — добродушні німкені з організації допомоги біженцям зі сходу та працівники Червоного хреста. Їм так само, як і нам, у наступний понеділок німкені дали по кілька цигарок, картки на харчі, декілька марок, а головне — квитки на проїзд залізницею до Ваймару ранішнім потягом. Повернувшись у табір уже ввечері, вони втасмничили Віру Михайлівну в плян утечі з табору на світанку наступного дня, але не дуже докладно, за браком часу та в поспіху. На світанку, коли мешканці табору ще спали, вони зібрали свої достатки у вузли з постілок і непомітно зникли з бараку. З табору вилазили через прорвані діри в дротяній огорожі. Віра Михайлівна своїм вузлом зачепилася за дріт огорожі і поки звільнilla вузол, не догляділа, якою саме стежкою пішли Павло Ягорович з Остапом, Коваленком та Іващенком, — до дальшої зупинки електрички, назву якої ми вже забули,

може звалась вона Шонавайде. Віра Михайлівна не підозрівала, що на зупинці Шонавайде може зустріти когось із німців підприємства, на якому вони працювали або навіть таборових поліціїв, що охороняли їхній табір. Не думали, що вони здогадаються про її втечу з табору й затримають, тому пішла стежкою на більшчу зупинку і тільки там зрозуміла, що зробила помилку. Бертатися в табір чи поспішати стежками до другої зупинки електрички було небезпечно і безнадійно, тому вона вирішила йти на призначенну станцію залізниці сама. Купила квиток на проїзд електричкою і спокійно чекала на потяг на пероні. Павло Ягорович з Остапом та Іхніми спільноками виявили на зупинці, що Віра Михайлівна десь у дорозі загубилася зі стежки чи навіть попала в руки поліціїв, тому вирішили рятувати себе, не зважаючи на вірну дружину й милу матір. Купили собі квитки і першою електричкою від'їхали. На наступній зупинці, тобто на Шонавайде, зауважили Віру Михайлівну без "супроводу" поліціїв, але не наважилися подавати їй знаків свого перебування у вагоні електрички. І тільки на пересідці Ост Кройц, упевнившись, що за Вірою Михайлівною ніхто не слідкує, поєдналися з нею.

Павло Ягорович, ставши Павлом Юрієм, запевняє мене, що Віра Михайлівна — не тільки його вірна дружина, любляча мати, вчителька та справна куховарка, але й відважний вояк.

— Вона в мене справжній козак у спідниці! Не завагається залягти й за кулемет, якщо треба, а не тільки згубитися між двома зупинками електрички. Ти мусиш пам'ятати, що Вороніж, мабуть віком старший за Київ: вороніжці віками вміли боронити його від ворогів і напасників. Покопайся на земляному валу у Воронежі, то знайдеш там головешки бивнів мамута, крем'яні сокири, ще старші за мізинські. Вороніжці — народ витривалий, упертий і спритний. — Так запевняв мене теперішній Павло Юріович, але в моє сумління закрадався сумнів. Утікаючи з Берліну, ми могли залишити також Йосипа, виправдавшись небезпекою та спізненням на потяг. Йосип мені не брат і не сват, але я на його почекав. Не доглянути за дружиною чи матір'ю дітей під час утечі та залишити її на ласку долі й недолі — якось не в'язалося з відважністю та впертістю вороніжців, але в страху завжди "очі великі", а після переможного бою кожний учасник запевняє неучасника в своєму героїзмі.

В дорозі до Ваймару вони жодних пригод не мали. Там примістили їх у будинку школи, переповненої втікачами та евакуйованими з теренів усієї України. Спати доводилося на соломі, на підлозі, як оселедцям у бочці, головами до часто смердючих ніг, ногами до чужих голів. Харчувалися зі спільної кухні гіршими харчами, ніж у таборі на Шонавайде. У Ваймарі перебувало в той час багато наших визначніших українців, як от то, Василь Барка, Григорій Китастий зі своїми

бандуристами. Тодось Осьмачка, Лев Силенко-Орлигора, Яр Славутич, Василь Чапленко, Петро Карпенко-Криниця, кілька Левицьких та інші українці. На Ваймар налетів бомбардувальників майже не було. Від безділля було з ким провести час і розігнати журбу розмовами й дискусіями про теперішнє становище в світі та майбутню долю України. Але коли став наблизатися фронт з обох сторін, довелося визначнішим українцям розбігатися з Ваймару, переважно на півден. Родину Казанівського та інших супутників передові американські частини зустріли біля міста Ерфурту (Erfurt). Замішавши з остатцями, осіли вони в одному збріному таборі. Спершу над табором наглядали американці, а згодом та місцевість перейшла під англійську окупаційну владу, а разом з тим і посила на репатріація "на родину". Іван Миронович Ващенко, перший серед нас, відразу здогадався забезпечитися перед репатріацією "польським громадянством", пристав у приймаки до родини волинянів, у яких була дівка на віданні та родичі на американському континенті. Одружившися з тією дівкою й помандрував із її родиною ближче до моря, в надії виїхати за Атлантичний океан. Казанівський та Коваленко далі залишилися на терені Тюрингії, запевняючи себе й керівників табору, що вони "волиняни" й "польські громадяни" до 1939-го року, але восени перед тим як Тюрингія мала перейти під контролю совєтської окупаційної влади, без попередження в табір заїхали американські вантажні автомашини, покриті брезентами та оголосили евакуацію табору на терени Баварії. Вояки, що наглядали за вантаженням таборян у кузови автомашини та водії були чорні американці і влевнено запевняли цікавих таборян, що вони дійсно з американської окупаційної зони Баварії, тому мали ще сьогодні повернутися туди, але не знали вони чи може не розуміли, чому таборяні цікавляться Баварією. Таборяні запитували їх про Баварію, а вони не вагаючись відповідали: — Баварія, Баварія! Коли автомашини, навантажені людьми, виїхали з табору на так званий "автобан" (шляхдалекого сполучення) і звернули на схід та й поїхали великою швидкістю, люди зрозуміли, що їх везуть на совєтську зону і почали поповняти самогубство, вилігуючи з кузовів автомашини. Це не зупинило конвою. Людей завезли в табір на совєтській зоні й насильно викинули з автомашин.

— У той час ми ще не були приготовані на самогубство чи відвертий протест, бо широко вірили в американську демократію, справедливість і людинолюбство. Вірили в Бога, в Правду, в літеру закону, в християнську цивілізацію. Витираючи буйні слізозі зі свого обличчя долонями рук, — розповідає Казанівський.

Підвели нас підступні американці та англійці, але Бог з ними. Ми широко молилися, і Бог над нами змилувався, післав нам розум, розважливість і своє змилування. Бог нас вивів із лабет НКВДистів, ніби біблійного

Мойсєя з єгипетської неволі, залишивши "тавра" на наших руках... — Показував шрамуваті, загоєні вже сліди (на кінцях своїх пальців рук) від вигрібання землі та камінців з-під дротяної огорожі табору під час утечі.

— Рятувалися від чекістів, Льовки Троцького. Рятувалися від єжовських "рукавиць" Йоськи Сталіна. Між партизанами-душогубами пережили лиху годину і навіть німецьких гицелів (собаколовів) та Гітлерових людодушителів, усіх суміли обійти, а тут тобі гуманні та християнські англійці, демократичні й людинолюбні американці, що підступом і лагідністю запроторили людей у лабети кровожерного СМЕРШу. Завезли в московську м'ясорубку, без пересідки й без церемонії. Продали нас сріблолюбці, навіть не за юх табаки!

Ми були вже певні, що нам поза брамою з червоним прaporом і "Ванько" з автоматом за плечима, усім нам буде "Капут! Стенка! Фарфал..." (Капут — знищення по-німецьки. Стенка — розстріл по-московському. Фарфал — загибель по-хозарськи.)

Покидаючи Тюрингію москалям, американці та англійці не тільки очищали терен від награбованих Гітлером по всій Європі скарбів, похованіх по соляних кopalильнях та гірських печерах, але й поспішно збувалися небажаних майбутніх утікачів на своїх окупаційних зонах, і відвозили на советську зону масово так званих переміщених осіб.

У таборі на советській зоні, куди чорні американські водії доставили родину Казанівського з Коваленком, через поспіх і згromадження, запанував повний хаос. Ще за днія деякі люди роздивилися, в яку сторону зайшло сонце, порвали й повикидали у виходок всі свої документи чи посвідки і, під прикриттям ночі, вигребли вилазку попід дротяну огорожу, та й помандрували в нічний темряві горами, полями та лісами, в ту сторону, куди зайшло сонце.

Вигрібаючи землю попід огорожею, поздирали вони не тільки шкіру, але й м'ясо на кінцях пальців. Блокаючи вночі горами з чарагниками, порвали на собі одяг та пообдирали шкіру на літках ніг. На світанку біля якогось гірського потоку пообмивали свої рані на руках і ногах, погасили спрагу холодною водою і звесь день пересиділи в чарагниках. За другу ніч дібралися вони до американської зони. У якогось німця упросилися до стодоли на спочинок. Німець не тільки дозволив перебути день, але й забезпечив їх водою, виваром із цукрових буряків, окрайцями хліба, старою сорочкою на бинти для ран, але й порадив, як обійти американські застави на дорогах поблизу кордону советської зони. Наступного дня, дещо відпочивши в німецькій стодолі, використали вони пораду німця і ввечері натрапили на групу французів, що прямувала додому з "гостинної советської" зони. За кілька днів повільного переходу прибули до міста Штутгарту. Іти далі з французами не було рації, бо на кордоні Франції їх би завернули або навіть заарештували й

передали тамтешнім советським репатріаційним комісіям. У Штутгарті табори були переповнені неповоротцями на "родину", а управа тaborів вимагала документів, споріднення з якими-будь панами професорами, магістрами, докторами, попами та іхнім порученням за твою душу й тіло. Тє, що вони "родовиті волиняки з міста Рівного" і переслідувані москалями та втекли з советської зони, нікого з управи тaborу не переконувало. Тому треба було шукати місця десь у тaborах поза Штутгартом. По дорозі до Ульму вони, так само як і я цієї ночі, натрапили на багаття та охоронну заставу. Були затримані охороною тaborу та заночували в ньому. Коваленко випало щастя пожартувати з племінницею керівника тaborу пана магістра Хамули, але впроситися на припуску в табір управа не погодилася, з тоЯ самої причини, що й у Штутгарті.

— Не пан генерал, не полковник. Не старої баби-мухи полюбовник, і навіть не син єгомостя. Без документів і поруки до "нашого" тaborу й не підходить близько. — Жартуючи розповідає Павло Юрій про становище після втечі зі сходу. Були ми тут не раз у Геренберзі. Були в Гайдельберзі, в Новому Ульмі, в Авгсбурзі. Ходили від тaborу до тaborу, ніби грішний Марко по пеклі, аж у Новому Ульмі треба було вчительки до тамтешньої школи, чи тaborової гімназії. Віру та Остапа згодилися там приписати. Залишившись "парубками" з Яковом Степановичем, ми ще раз заглянули до Геренбергу, наморгали до пані Олі, і от тепер — ситі, п'яні, а ніс у табаці, благоденство — як тій собаці! Якщо московські людолови не викрадуть когось із нас на французьку зону та не "шльопнуть" (розстріляють), або запроторять у Сибір несходиму, тоді може ще й із нас будуть люди під сонцем праведним...

Під столом на підлозі мені мулько, докучають блохи чи якась нечисть, таргани або блошиці. Поряд на ліжку голосно хропе Павло Юрій. У "квартирах", що під стіною біля вікна, і на тверен яких я сягаю головою, заплакало спершу дитина праворуч, а пізніше ліворуч. Жінки скрипіли ліжками, застікуючи своїх нащадків і мені зовсім розігнали сон.

Коваленко покривив душою та сумлінням "поморгавши на панну Олю", щоб тільки мати "квартиру" з двоповерхового ліжка біля порога кімнати, ніби для кролів клітка, не зважаючи на можливість повернутися колись у Вороніж до дружини та трьох чи чотирьох синів.

Віра Михайлівна заради такого ж самого кутка в "квартирі", змушена перебувати на значній віддалі від чоловіка і тижнями чи й місяцями потерпати серцем за можливє викрадення його московськими людоловами на французьку зону.

Павло Ягорович, покрививши душою, став Павло Юрієм, паном професором, хормайстером і режисером, але не має навіть відповідного

кутка на спочинок тіла й думки. Коли Віра Михайлівна та Остап приїздять до нього в гості, тоді тісняться на двоповерховому ліжку в трьох, коли ж їх нема — на верхньому ліжку топчеться хлопчина з сусідньої "квартири".

Остап наєчається в гімназії, запевняє, що буде атлетом, але на мою думку він уже переріс для навчання в гімназії, а тим більше вилепляти з себе атлета. Остап по роках і зросту вже парубок, а по розуму й поведінці — велика мамина й татова дитина.

— Жити стало кряще, жити стало веселіше. — Жартує Павло Юрій, але це жарти злиднів, безнадії та злободенного животіння.

Першою в кімнаті пробудилася пані Оля і майже стягнула за ногу з верхнього ліжка заспаного Якова. Павло Ягорович збудив Остапа й наказав забиратися негайно з кімнати, щоб дати жінкам повставати з ліжок та повбрататися. Я й без наказу виліз із-під столу, забрав свою шкірянку і подався з кімнати, почуваючи на собі незадоволений погляд чорних очей пані Олі.

На коридорі було вже немало народу чоловічого роду, що виглядали крізь вікна на затуманений ранок. Жінки, чомусь дуже грюкаючи кімнатними дверима, поспішли з казанками, банками від консервованих харчів та приправленими до них дужками, поспішли з різною посудовою на сходи, а ними — на нижній поверх до кухні по каву.

Серед метушні на коридорі, я разстався з Остапом, із яким заглядав через плечі чоловіків на затуманений рамок, а потім довелося стояти з пів-години в черзі до виходку. Спорожнившись, помив руки та витер обличчя мокрою хустинкою, розшукав на дверях 48-мий номер і постукав.

Двері відчинила мені Віра Михайлівна, але вже без захоплення. Кави на сніданок мені не залишилося. Якщо Остапові не дадуть "добавки", то пізніше Віра Михайлівна заварить мені чаю, коли пані Оля дозволить покористуватися її електричною пічкою.

Павло Юрій сьогодні не має часу на розмови, бо вже о дев'ятій годині має скласти звіт панові магістрі Хамулі, керівникові табору, про готовність хору до Великого концерту. О десятій годині в нього пропа п'еси Кропивницького "Пошилися в дурні". Пополудні проба хору, а ввечері — прийняття в пана магістра для місцевої знаті з нагоди латинського Великодня.

Віра Михайлівна домовляється з чоловіком, що йому треба попрати, поплатати, до чого перешти гудзики і взагалі своїми турботами дає мені до зрозуміння, що вона для мене не має часу.

Коваленко топчеться в своїй "квартирі" біля своєї чорнявої дружини, ніби гусак біля дірки в тину, не знаючи, як пригнути голову та вилісти в неї. Він зі своєю дружиною — артисти, мусять також іти на

пробу. п'єси, а потім на пробу хору.

Мені й без слів стало зрозуміло, що відношення до мене за час моєї відсутності в кімнаті "охололо". В кімнаті, правдоподібно також у таборі, я не бажана більше особа, але їй покинутти мені моїх земляків без якогось договорення, або хоч без вияснення, буде не сумлінно й не тактовно.

Остап приніс із кухні більше, ніж мені треба кави й додаткову пайку хліба з кусником масла. Наскоро поснідавши, подякував за сніданок і знову вийшов із кімнати на коридор, щоб не заваджати її мешканцям порядкувати в "квартирах" і полагоджувати свої родинні справи. За хвилину вийшов до мене Остап і, взявши за рукав шкірянки, пошелки сказав іти за ним. Вийшовши з будинку, Остап сказав, що йому батько наказав не вештатися по коридору і взагалі по табору та не заваджати таборянам.

— Підемо в парк. — Запропонував Остап.

Я подумав, що він має від батька якусь нову "інструкцію" і розповість мені щось, чого не можна розповідати в присутності незнайомих людей у кімнаті, але він у парку відразу перейнявся доріжками для бігу спортивців, штабами для підтягування, кільцями на мотузках для виконання різних викрутасів, обгородженим піском для забавок дітвори, рибками в штучному ставкові... Навіть порожній басейн для купання цікавив Остапа, а не розмова зі мною.

По дорозі до парку ми переходили через одноколійову залізницю й невеличкий, яскраво розмальований станційний будинок. З розкладу потягів виліпаних на чорній дощці крейдою, я довідався, що пасажирський рух через цю станцію відбувається щодня тільки однією парою потягів. О п'ятій годині з хвилинами ранку один потяг прибуває на станцію зі Штутгарту, а другий о восьмій годині без кількох хвилин також уранці відходить до Штутгарту. З початком червня буде ще додаткова пара потягів, уранці зі Штутгарту, а ввечері до Штутгарту. Про такий розклад руху потягів цього міста я зінав ще з Кульмбаху. Крім того, потяг, що міг довезти мене зі Штутгарту до Ліхтенфельцу, відходить зі Штутгарту щось о десятій годині з хвилинами ранку. В Геренберзі годі мудрувати про мою подорож назад аж до завтрішнього ранку. Отже треба підтримувати Остапові товариство біля штаб-турників, куп волового піску в загородах та біля золотих рибок в ставку.

Надійшла дванадцята година. Я кажу Остапові, що батько вже мабуть повернувся з проби п'єси. Він буркнув щось про те, що артисти мають обід у приміщенні театру, а в табір не приходять на полуценок, і продовживав викручуватися на штабах турника. Я всівся на лавочці, а він пішов оглядати знову залотих рибок. Мені зрозуміло, що Остап має завдання тримати мене подалі від табору й разоми з батьком та

Коваленком. Але чого саме, здогадатися не можу. Якщо управа табору має якесь застереження щодо моєї особи, то я маю офіційну перепустку від американської військової частини, де недвозначно, що пред'явник цього документу в таборах під контролем УНРА на американській окупаційній зоні Німеччини мусить бути забезпечений нічлігом і харчами на протязі дійсності цієї перепустки, тобто аж до ранку у вівторок. Якщо це тільки примхи "ангела хоронителя" пані Олі, мені не треба ночувати під столом біля її "квартири". Управа табору зобов'язана забезпечити мене місцем ночівлі деінде. Пів на першу, гадаючи, що полуценок у таборі вже мусить бути закінчений, я вияснюю мое становище Павлові Юровичу або Коваленкові.

— Ходімо до батька, — кажу Остапові.

— Батько наказав, щоб ми до табору не приходили аж до вечора.

— Тоді ходімо до управи табору.

Остап подивився на мене з острахом в очах і не міг зібратися з думкою, що мені відповісти.

— Я працюю для американської армії. Я маю законне право провести мою відпустку до помеділка в будь-якому таборі на американській зоні, із забезпеченням мене нічлігом і харчами, без будь-якого упередження.

Що відбувалося в Остаповій свідомості, тяжко припустити, але після довших вагань та моого запевнення, що я не буду робити будь-яких заходів у таборі без погодження з його батьком, він повів мене до нього.

Таборовий клюб знаходився за півкілометра від будинку табору на узгір'ї самої Панської гори. Ця гора й містечко на схід від неї, — фактично літнє відпочинкове місце міщен Штутгарту. На гору тепер заборонено цивільним підіматися, а на дорозі, що веде на гору стоїть застава американських вояків у шоломах із білою опаскою. Як виглядає містечко, я не мав бажання й нагоди подивитися. Древ'яний будинок теперішнього таборового клюбу літні відпочинківці Панської гори використовували для вечірніх розваг, споживання пива та для танців. Не виключено, що й наступного літа таборяні вимушенні будуть поступитися клюбом перед літніми відпочинківцями. Приміщення просторе, з ганками навколо, кін невеликий, розрахований тільки для оркестри а не для вистав п'ес. У приміщенні досить міцних німецьких лавок і збитих уже таборовими майстрами з американських скриньок з-під набоїв та старих німецьких дощок.

На кону дакілька намальованих на простирадлах українських тополь. Хата покрита соломою, колодязь із "журавлем". Яків Коваленко та молодиця, вдягнута в білу сорочку вишиту великими квітками рож, і підперезана смугастою передничкою-плахтою, на кону отримують

пояснення їхньої дії від "пана професора" Казанівського. Перед ними лежить куль соломи, а перед коном гурт інших артистів і хор. Розігрілий Казанівський метушиться, розмахує руками, дає пояснення...

Нашого прибуття в клубі ніхто не зауважив і ми не стали надувати нашої присутності. Всілися на лаві десь у кінці залі під стіною. Дія в п'єсі мала відбутися між кумом та кумою, у садку за куминою господою чи щось таке. Кум мав нести куль соломи з черевиками в ньому на подарунок кумі, таємно від його дружини. Кума, також ховаючись від свого чоловіка, мала бути дуже обережною. Непорозуміння виникло через необхідність куми та перестрах кума. Кум мав залишити куль соломи з черевиками для куми посеред кону, а кума, не зрозумівши, що сталося з кумом, мала спершу переступити через куль соломи, а потім "здогадатися", що її чоловік не вірний їй і носить подарунки якісь іншій кумі чи щось до цього подібне.

Казанівський, розставивши артистів на кону, вдарив камертоном по бицманові своєї лівої руки, підказав хорові, з якої ноти починати пісню і замахав рукою. Хор почав співати "Ой, кум до куми залиявся, купити черевички обіцявся..." Коли хор співав "Кум до куми, куль соломи ніс..." Коваленко в той час, закрадався з кулем на кін і, чогось налякавшися, загубив його посеред кону.

Хор співав "Кума йшла, куль соломи знайшла..." Артистка у вишитій сорочці, підперезана передничкою-плахтою, вийшла із-за лаштунків, також обережно розглядаючись навколо. Але, коли підішла до куля соломи, захихикала, замість того щоб переступити його, а потім здивуватися.

Казанівський замахав руками щоб хор замовк, скочив на кін до артистки і почав благально її прохати:

— Пані Катрю! Пані Катрю, ви повинні поважно переступити куль, а потім здивуватися.

Пані Катря, самозадоволена молодиця, не перестас хихкати і запевняє Казанівського, що вона не може витримати комічної дії.

— Це, пане професоре, так усе виглядає комічно, що я не можу втриматися.

Казанівський заспокоює Катрю, повертає Коваленка за лаштунки з кулем соломи, б'є знову камертоном по бицманові руки і заповідає хорові початок співу. Коваленко виходить із-за лаштунків під час відповідного співу хору і знову, налякавшись, залишає куль посередині кону. Пані Катря знову підходить до куля й цього разу вже рягоче, ніби розгукана дівка на вулиці.

Я забув за обережність і голосно звернувся до Остапа.

— Якого чорта твій батько морочить голову з тою Катериною! З неї жодної артистки не буде.

Остап скопився з лави, ніби опарений, зненацька штовхнув мене в груди кулаком, а потім, цупко вхопивши за мій рукав, потягнув мене з приміщення клубу.

— Що з тобою? — Звернувся я до Остапа, коли він мене відпустив уже аж на дорозі.

— Не зі мною, а з тобою! — Сказав розгніваний Остап. — Ти не знаєш, що пані Катря дружина голови табору, пана магістра Хамули. Мусиш мовчати! Ти побудеш і поїдеш, а батька через тебе з табору виженуть. Навчти пані Катрю переступати через куль соломи чи ходити з табору до табору — що краще? — Поставив мені запитання Остап, на яке звичайно може бути відповідь лише одна. У таборі пан магістер Хамула — цар і Бог, а ми “під Бога повинні й сестер піdstиляти, не тільки себе”.

До нас у барак на Кроне було заказано Юнкером заходити дівчатам і для цього була підстава, морального, політичного й господарського змісту. Наш барак знаходився на подвір'ї підприємства, під час праці чи повітряної тривоги дівчата з хлопцями в баракі можуть учинити щось неморальне. До дівчат у барак на Ліхтенфельці, у відповідний час, дозволено було заходити чи навіть улаштовувати гостину та забаву. Не зважаючи на поліційну сторожу на брамі табору в Шонавайде, в неділі та ввечері після праці заходити ні кому не заборонялося. Крім того, в поліцай і питатися не було потреби, бо в дротяній огорожі було більше дірок, ніж треба. Я також був не в одному таборі остівців у Берліні, але такої “демократії”, як у тaborах Байройту та в цьому геренберзькому таборі не зустрічав.

— Ми з тобою були в тaborах німецькими невільниками, — почав я, — і не боявся зустрічатися, говорити й заходити до кімнат, де мешкали. Тaborи були німецькою власністю, а ми їхніми невільниками. Цей табір — напевно не Хамулина власність, а ми тепер уже не невільники...

— Пробую переконати Остапа, а він знає тільки одне: я побуду в них і поїду, а батька можуть через мене викинути з табору й заборонити йому з матір'ю навідуватися до нього.

О другій годині артисти згодилися перервати пробу п'еси, відпочити, а потім зайнятися пробою хору для завтрашньої Богослужби в місцевій католицькій церкві. Павлові Юровичу та Коваленкові я висловив своє незадоволення відносинами в таборі і сказав, що піду до керівника УНРА або до управи табору за місцем ночівлі на наступну ніч. Але вони, так як і Остап, висловили своє підозріння в можливих і небажаних наслідках для них, після моого звернення за ночівлею до УНРА чи управи табору. Запевнили мене, що полагодять справу моого перебування в таборі самі.

— До вечора розважайтесь з Остапом, як можете, а ввечері справу обговоримо й полагодимо. Прохаю тебе, Трохимовичу, як рідного сина, — поцілувавши мене в чоло, запевнив “колишній” Павло Ягорович.

Мені нічого не залишилося, як “розважатися” з Остапом у парку золотими рибками чи подрімати кілька годин на нагрітій весняним сонцем парковій лаві. Увечері, справді, дещо змінилося в кімнаті. Коваленко з паневою Олею пішли вечеряті до родичів пані Олі. Звідти підуть на прийняття. Віра Михайлівна тримала нашу з Остапом вечерю теплою на електричній пічці пані Олі. Сусіди повісили серед кімнати додатково двоє покривал, щоб ми їм розмовою чи вони нас своїми родинними справами не турбували. Павло Юрівич відмовився бути на прийнятті заради мене та через перевтому на пробах п'єси й хору. Заступником на прийняття піде Віра Михайлівна з Остапом. Випровадивши Віру Михайлівну та Остапа з кімнати, ми з Павлом Ягоровичем розмістилися вигідно в “квартирі”, він, підмостилиши трохи одяжі під подушку, влігся на нижньому ліжку, а я сів близько нього на стільці та й почали розмову, як то кажуть, “по душам”.

— Ти, Грицю, не прийми нам за зло, що по такій кепській розлуці в Берліні й по такій милій несподіванці, яку ти нам учинив, не можливо тебе не то що вгостити відповідно, але й привітати належно або хоч поговорити широко. Становище, як ми тобі вже говорили та й ти сам бачиш, у нас дуже “тонке”. Документів у нас нема. Поручителів та попечителів також, окрім пані Олі. Яків Степанович у пані Олі в приміжах, а в приймах гірше, ніж у наймах. У наймах найнявся, як продався на певний термін, а в приймахах термін не визначений. Я фактично тут мешкаю на ласці пані Олі також, бо ті вуйко (дядько) — пан магістер Хамула в таборі, пан генерал і начальник. Його слово перед американцями з УНРА — закон у таборі, а примхи “дорогої” дружини та ще “дорожчої” племінниці — невідкладні справи. Пані Оля не тільки для Якова Степановича та для мене — головна “загвоздка” нашого існування й перебування в таборі, але й для Віри та Остапа. Завтра вуйць шепне урядникам УНРА, щоб у нас перевірили документи — і прощай “лагерь кочевий”, пересувний табір, вислів із роману Полонського.

— Мільйони людей позбулися життя, щоб на світі не було диктатури, насилия, узурпаторства, несправедливості. Американці прибули аж із-за океану, щоб в Європі запровадити демократію, свободу й людинолюбство. Ви ж пам'ятаєте слова нашого Тараса “Чи діджамося Вашингтона з його праведним законом?”

— Е, голубе, — висловився зневажливо Павло Ягорович. — Нам із тобою посланці Вашингтонових наслідників приносили “свободу, рівність і братерство” на московських багнетах. Про це не варто й згадувати, щоб не допсовувати собі життя. Теперішня заморська демократія і на йоту не краща, якої зазнали ми на своїй Батьківщині, а тут чужина, не забувай.

Тобі може й не довелося зустрічати, а я завжди пригадую одну сатиру на пам'ятаю якого саме письменника. Дуже дотепна не тільки на тодішні обставини на селі, але й на теперішні по таборах обездолених, обкрадених та озлідарених зайвих людей на цій планеті та нас "грішних". І Павло Ягорович почав декламувати сатиру з пам'ятої:

Село... В сільраді голова, сердитий та похмілля,

Сидить куняє за столом, з нудоти та безділля.

Коли тимчасом двері тихо — рип, зайшла якась небога,

Зігнувшись стала віддаля, ген, ген, біля, порога.

— Ти що? Чого без спору сюди вбралась?

— Та я того, так, брате, розказали...

— Мені корову вкрали.

— То що мені твій брат? Хіба ми з ним знайомі?

— Та я того, мій рідний брат... Глава в райвиконкомі.

— В Райвиконкомі?! — Схопився з місця голова.

— Та я! Та ми, голубко, з-під землі, тобі корівку знайдемо!...

— Я, голубе, обходив тут навколошні табори. І в кожному, без винятку, такий голова" й така "демократія".

— Та я твою сатиру також на пам'ять знаю. — Запевнив я Павла Ягоровича, і ми знову перейшли на тему нашого минулого, теперішнього та майбутнього обездоленого життя.

Було вже десь біля півночі, коли прийшли Віра Михайлівна з Остапом із таборового прийняття. Павло Ягорович запропонував мені знову залазити під стіл на розставлене покривало, щоб не бути на заваді, коли повернуться Коваленки з гостини в родичів, але цієї ночі нас також не брав сон.

— Завтра, голубе, свята неділянка, — обізвався Павло Ягорович із ліжка, може ти б змінив думку та й перебув ще день із нами. Завтра вранці Віра Михайлівна з Остапом відіде до Ульму, а я після служби Божої матиму вільний час, а ти на ніч вільне ліжко.

Я зразу Йому не відповів і, ґрунтово обдумавши, вирішив відмовитися "гостювати" ще один день із напів-порожнім шлунком на лаві в парку чи біля ставка зі золотими рибками. Перед утечею з Берліну, вони нічого доброго не досягли. Таборове становище в них безправне й не певне. Доїздити до них мені вигідніше в Новий Ульм, аніж у Геренберг. Адреси Іващенка чи будь-якого з наших близьких земляків не мають. Із Коваленком тепер дружба дуже коротка, а головне — не бажана з боку Олі.

— Не думаю, щоб німецькі залізничники помилилися та сказали мені неправду. Буде завтра потяг о восьмій годині. Поїду, а як ні, то піду пішки до Штутгарту.

— Знову п'ятдесят кілометрів дороги топтати без потреби? —
Заворушився Павло Ягорович на ліжку.

— А хіба до Штутгарту аж п'ятдесят кілометрів звідси? —
Перепитав я.

— П'ятдесят. П'ятдесят і не менше, голубе, — сказав упевнено він.
Я цей шлях власними ногами не раз переміряв, нехай йому грець. Довгий
і звивистий, трасти йому в ребро. Нехай би тут, між горами, а то й під
Штутгартом на рівнині нарobili й нарobili викрутасів. Ідеш, ідеш тим
шляхом, а подивишся — німецьке господарство було праворуч, а потім
видніє ліворуч.

— Мені здається, що над шляхом німецьких господарств немає.
Коли хотів зайти напитися води та спитати, чи далеко ще до
Геренбергу, жодного вогнища з вікон не було видно. — Перебив я мову
Павла Ягоровича.

— Німецькі селяни, голубе, з вечора лягають рано спати, а зате
рано встають. У німців усе вражоване. Німець даремно часу не витрачає
так, як у нас дядьки.

— Чи ти знаєш? — Сказав Павло Ягорович веселішим голосом. З
Воронежу до Новгород-Сіверського також п'ятнадцять кілометрів шляху
та ще й з переправою на Десні. Вийдеш із Вороніжу, а дядько оре, сіє
чи боронує ниву, побачить тебе звіддаля, зупиниться, привітає з добрым
днем, запропонує з ним запалити тютюну, поговорить... На хуторі
Ушинського напішося холодної води з глибого колодязя. У Чорних Лозах
тебе вгостять, якщо це весна, вишнями, полуницями, а якщо літо чи осінь
— грушами, яблуками, слисками. У Чорних Лозах вода в крейдяних
колодязях дуже холодна і смачна, що й облитися можна. За Чорними
Лозами вже й Десна... Шлях рівний, люди добрі, привітливі... Прийдеш у
Новгородок і не почуваєшся, що за тобою п'ятдесят кілометрів дороги, а
тут... Годі вже на сьогодні. Поїдеш ти таки додому чи куди там тобі
треба в понеділок. Будемо спати й Бога благати, щоб наш "ангел
хоронитель" знову не оступився на ліву ногу.

Я дійсно задрімав кріпким сном і не чув, коли повернувся
Коваленко з дружиною з гостини.

Уранці я прокинувся під столом перший в кімнаті, відразу поспішив
до вмивальні, щоб умитися без черги. Павло Ягорович мав поголитися і
підготуватися до Богослужби, тому ми попрацалися в кімнаті дуже
сердечно. Віра Михайлівна та Остап за кілька хвилин були готові мене
проводити до залізничної станції. Яків Коваленко вийшов зі мною з
будинку табору та, обнявши на прощання, розплакався, ніби проводжаючи
рідного брата в могилу.

З гір надіхав музейний паротяг-самовар із двома вагонами, до
хвилини за розкладом і, зупиняючись на кожному переїзді, підбираючи

битони з молоком, кошики яєць чи що там німецькі селяни виносили для продажу на базарі в Штутгарті, не генъбуочи також і пасажирів. Завіз мене в Штутгарт, за півгодини до прибуття поспішного потягу Цюрих-Берлін. У Ліхтенфельці, використовуючи нестабільність підриваного моста під час віdstупу німців через Майн та круте й високе підняття залізниці на узгір'я правобережжя Майну, я не встав на станції, а вийхав "зайцем" на приступках, до віядку дороги попід залізницею і там зіскочив. Кілька хвилин ходу по дорозі, мене наздогнала валка американських автомашин із чорними водіями, що питалися дороги на Сонненберг. Це відгалуження дороги на Сонненберг між Майнлойсом і Кульмбахом, куди я прямую. Чорний водій узяв мене підвезти, а за провідництво дав пачку цигарок і плитку шоколади. До Кульмбаху підходив уже після обіду і ще задовго до вечірі, тому вирішив зйти до Ніни в "італійський" барак і подарувати їй пачку цигарок та плитку шоколади, заради щасливого моого повернення з розшукуваних земляків, випити склянку чаю в ней та похвалитися її своїм успіхом.

На дверях Нініної "квартири" висить замок. Її кума-сусідка відхилила завіску зі своєї "квартири" й поцікавилася, чи хочу я ключа до Нініної "квартири".

Раптом я побачив, як у сусідки з'явився неспокій на обличчі. Невже з Ніною щось трапилося? Де вона?

— А хиба ви не знаєте, що кума одружилася?

— Ви що, жартуєте? — Подивився я на сусідку в обличчя.

— Ні, це щира правда. — Запевнила вона. Учора тут було таке весілля, що аж барак дрижав до півночі. Сьогодні вранці розійшлися останні гости, а кума з чоловіком поїхали мотоциклом до Байройту припинуватися в табір або шукати приватної квартири.

Сусідчина новина мені була і милою, і незрозумілою несподіванкою. Милою, бо я позувся опіки над Ніною, а незрозумілою тим, що вона тримала своє одружження від мене в таємниці. Чекала, коли мене не було в Кульмбасі, щоб одружитися?

Шукаючи причини Нініної поведінки, я навіть забув подякувати сусідці за новину і вже був за дверима бараку, як сусідка, вишовши за мною, запитала якось підступно.

— Ви навіть не запитали мене, з ким кума одружилася.

— З ким? — Зупинився я, обернувшись до сусідки.

— Ото то й є, що ви не здогадливий. Із Миколою!

— З яким? — Запитав я і став перебирати всіх Микол, яких я міг пригадати. З яким Миколою?

— А з тим, що минулі осені перебіг із совєтської зони і ви ним опікувались.

— Із Миколою? Та він же був десь повівся до Мюнхену чи кудись.

— Да він був, мені не відомо, а в п'ятницю ввечері приїхав до куми мотоциклом зі своїм другом. Вечеряли смаженою куркою, а весілля справляли гучно. На Миколі й костюм — не до вашого рівняти! Кума з Миколою, бідувати не буде. Залевнивші Нінину куму, що цілком задоволений одруженнем, я переказав нею, щоб Ніна не підозрівала мене в нечистості. Пішов до гуртохитку, все ще не розуміючи, як Микола міг так скоро розбагатіти, обзавестися друзями та зацікавитися Ніною, коли всі "куми" вважали Ніну за мою майбутню дружину.

Робочі будні та підготовка до поїздки в Новий Ульм, із новими штанами для Остала, Павла Юрія та речей першої потраби для Віри Михайлівни вибили з моєї голови Ніну та її одружження з Миколою.

Після моїх розповідей про розшук Казанівського й Коваленка, Йосип не перейнявся іхньою долю, але навпаки — висловив мені догану з обвинуваченням.

— Забудь! — Злісно обізвався Йосип, повернувшись до мене обличчям. — Звідси всі розбегаються, ніби щурі з потопаючого корабля, а ти плянуєш опікуватися Казанівськими. Годі того, що опікуючись Ніною, довів її до розpacу та пов'язання з Миколою. Американці всю "нашу лавочку" (депо) жидам продають. Нам самим скоро доведеться деінде шукати якогось пристановища, а тобі латані штани Казанівського в голові.

Розмови про продаж депа жидам ущухли. Однієї неділі, у травні, я навідався до Козути в Авгсбург, а другої поїхав із торбою барахла до Віри Михайлівни та Остала в Новий Ульм. На станції зустрічали мене вийшла сама Віра Михайлівна з капськими таборовими новинами про "дворцювую революцію" між Бандериними "комсомольцями" та Багряного "комуністами". Бандерині "комсомольці" ніби перемогли, але в таборі непевність і напруження. Остап ще перед "революцією" поїхав до батька в Геренберг, а коли повернеться, не відомо. Іти з нею до табору мені небезпечно, тому вирішили ми перебути час до відходу моого поворотного потягу над Дунаєм.

— Дунай — наша річка, хоч вона й починається на непривітній чужині. — Пожартувала Віра Михайлівна, коли ми прийшли на широкий луг із низькими берегами. Посидиш над Дунаєм, подивишся на його воду — і на серці легше стане. Запевняю себе, що вода, на яку тепер дивимося, напевно за два-три дні буде в нашому Чорному Mori.

Мені довелося побачити Дунай зблизька уперше в моєму житті. Біля Нового Ульму він ще не дуже широкий, спокійний уздовж низьких берегів. Людей над берегами було досить густо, але, крім дітей, ніхто з дорослих не купався. Я спробував оголеними ногами воду в Дунаї — вона була дуже холодна і не прозора, як в Есмані чи інших річках

Сіверщини в цю пору року. Нагадалася мені пісня козаків із "Запорожця за Дунаям" уперше почута в таборі німецьких невільників, у Києві на Львівській вулиці 24, і я вирішив спробувати й собі переплисти Дунай. Віра Михайлівна залротестувала, переконуючи мене, що вона ні минулого літа ні цього ще не бачила, щоб хтось перепливав Дунай, але я не послухав її й таки зробив "історичний" переплив в обидва боки без зайвого напруження.

Повернувшись із Нового Ульму, натрапив на неприємні новини в нашому гуртожитку. У ніч з суботи на неділю, тобто перед моїм від'їздом до Нового Ульму хтось вимордував родину естонців поблизу одного зі склепів, де ми працювали. Родина складалася з чоловіка, що перед підписанням з москалями угоди про "мир, дружбу та співпрацю" Естонії з Радянським Союзом займав посаду міністра уряду, його дружини та їхньої десятирічної дочки. Родина естонців була знайома з Борідкою та Марініним. Борідку навіть частинкою під час праці у склепі заносив на їхню квартиру торби "заробітку". Борідку вже викликали в німецьку поліцію, але не затримали. Я також сподівався виклику на поліцію, бо ж був неприсутній у гуртожитку з раннього ранку в неділю, але мене не кликали; ніхто не поцікавився, де я був.

Наприкінці травня я ще раз поїхав до Нового Ульму з торбою подарунків, цього разу натрапив на Павла Юріовича. "Дворцова революція" в таборі Нового Ульму закінчилася цілковитою перемогою Бандерінних "комсомольців" та примиренням їхнього верховодства над "комуністами" Багряного. "Комсомольці" виставили Віру Михайлівну в кандидати таборового "трибуналу" і вибрали засідателем. Павла Юріовича визнали "дійсним" професором і дозволили йому переселитися під опіку таборової "республіки", надаючи "панові професорові" Павлові Юрієві та магістрові пані Вірі, з їхнім студентом гімназії паном Остапом, "квартиру" з цілої півкімнати. Казанівським у Новому Ульмі справді "жити стало краще, жити стало веселей". За декілька годин моєго побуту в таборі я багато не роздивлявся, але напруженості мешканців табору та недовір'я до "Чужаків", наглядачів "республіки", не зауважив. Новий Ульм я почав розглядати як майбутнє місце моого поселення.

У п'ятницю, останній день місяця травня, паротяг підсунув залізничною віткою чотири вантажні вагони навпроти вікон нашого гуртожитку і залишив їх. Що роблять німці на залізниці, нас не обходило. Навіщо поставлено вагони перед нашим гуртожитком, ніхто не звернув уваги. У суботу вранці, як звичайно, ми поснідали в харчівні й чекали на розпорядження пана Яна або Андрія щодо нашої праці в гуртожитку, але вони десь забрилися. Нам не спадало на думку бантежитися, аж доки до гуртожитку не пришов з "італійського" бараку, від своєї Ганни, гарної українки, Петро Неміш і, не привітавшись, почав нам докоряти

жартома.

— До чортового батька мені трудящі всього світу! Порозідалися, ніби в себе вдома, а на вашу працю чекає пан на подвір'ї. Вилітай, ніби кулі зі скоростріла, на подвір'я! Там новий пан і нові порядки! Служити "родінне" кроком руш!—Подав команду, повернувшись й, не зачиняючи дверей, пішов з гуртожитку.

Петро Неміш усе якось жартом збуває, але цього разу його жарт паретворився в дійсність, як тільки ми вийшли за Петром поза двері гуртожитку. На подвір'ї вже стояла купка поляків із сусідньої кімнати, кілька молодих німців, а біля них старший чоловік у капелюсі, в новому костюмі та начищених чорних черевиках, по-німецькому вяснював, що він тепер наш працедавець і зверхник. Мадяр Янек не став випитувати в чоловіка в новому костюмі, як і що, а пішов вияснити справу в бюрі депо і звідти повернувся з поляком Ясеком та чорношкурим лейтенантом Джилом (Jay H. Gill). Джил через Ясека пояснив нам, що від першого череня ми більше не підлягаємо розпорядженням американської армії, бо армія відпродала склепи приватному підприємству, але мешкати в гуртожитку й харчуватися в харчівні будемо ще необмежений час.

Поляк Ясек із лейтенантом Джилом відійшли. Мадяр Янек приєднався до нашого гурту. Чоловік у новому костюмі, капелюсі та начищених чорних черевиках, сказав нам стати в ряд і, проходжуючися перед нами, почав пояснювати нам умови праці та повчати нових порядків.

Робочий день, шість днів на тиждень, мусить починатися рівно о восьмій годині ранку, а кінчатися о четвертій годині тридцять хвилин, враховуючи півгодини перерви на обід. По склепах не палити тютюну, не псувати речей і не цуратися праці. За майно, будинок та устаткування компанія заплатила американській армії поважну суму грошей і не хоче мати втрат через необережність, насумлінність і лінівство. Він продовжував:

— Мого батька, матір та всю біжчу й дальшу родину вимордували Гітлерові фашисти, тут у цьому місті. Я врятувався втечю за океан на американський континент. Тепер, хоч і маю упередження до цього міста та його мешканців, спробую примиритися та зорганізувати життя в нових обставинах. Від вас, тільки від вас та вашої праці й відданості до мене залежатиме мое відношення до вас та утримання вас як робітників нашої компанії.

Запитав, чи хто його не зрозумів або не бажає для його компанії працювати. Не отримавши заперечень чи запитань почав нас по п'ятках сортувати. П'ятьом наказав сідати в кузов автомашини, а п'ятьом залишатися біля неї. Тих, що позалазили в кузов автомашини, наказав водіїв завезти до склепу, а нас повів до порожніх вагонів вимітати їх та

підготовляти на вантаження привезеного автомашинами краму.

Чекаючи на прибуття першої автомашини, чоловік у новому костюмі дещо злагіднів, сказав, що він жid на прізвище Зімербергер, а ми його кликали тільки його ім'ям Ганс.

— Німецькі надлюди бажають бути панами та ще титулованими. В Америці всі люди однакові, називають себе тільки по імені. В Америці, щоб ви знали, справжня демократія. Я хочу щоб і тут було так, як в Америці.

Автомашини почали під'їздити до вагонів, одна за одною. "демократичний" Ганс пильно слідував за нашим кожним рухом, пильнує, щоб кожен брав речі обережно і складав у вагоні відповідно, щоб не застоюювався, не затримував руху інших робітників, щоб ходив швидше, брав більше, не забуваючи додати, що його компанія втрачає на втраті кожної речі під час нашої праці, на простою автомашини.. До полуночі з нас витягло "сім потів" і "сім жил" витягнулося з наших м'язів. Такої "демократії" ми на праці не мали навіть під час "польсько-німецької диктатури", виспівуючи "воїнко, воїнко" та "марширує войско..."

Опівдні на харчівні дали нам тільки по скибці хліба та мисчині рідкого й несмачного супу-баланди.

— Від тепер ви виключно на німецьких харчах. — Пояснювали нам чорношкірі кухарі на харчівні.

Після обіду ми трохи "поміtingували" відносно Гансової американської демократії, прирівнюючи її до німецької часів Гітлера, мовляв, склепи продали жидам разом із нами, не питуючи нашої згоди, не попередивши; навіть не сказавши, яка плата нам буде за нашу працю, бо на самооплатний "заробіток" жid не дозволить. Але від праці не відмовилися і навіть не згадували про припинення праці.

Вечеря була не краща за обід. Настрій у нас пригнічений, тіло перевтомлене. Хто вже обмився і змінив спіtnілу й забруднену білизну та одяг, улігся на ліжко відпочивати й подумати. Хто мав німок чи спекулянтів під вікном та біля огорожі, ділився неприємними новинами, але на "мітинг" не зібралося. У неділю кожний полагоджував свої справи чи десь на лузі над Майном насолоджуватися весняним сонцем, повітрям, водою та німкенями.

Після вечірі в гуртожитку загуло ніби перед вилетом рою з вулика. "Заколот" розпочав мадярин Янек ніби размовою сам із собою, лежачи горілиць із закладеними руками під головою.

— Ну, й цо, що жидок приїхав з Америки? Ну, й цо, що заклав він свої капітали до останнього феніка в якусь компанію? Ну, й цо я винен, що йому фашисти помордували родину й пограбували маєток Я його мами й тата не мордував, я його маєтку не грабував. Я працював для американців і мав хліб, каву, суп із м'ясом та ліжко. Гроші, тютюн та

ласку в Німок мусив сам роздобувати.. А тепер що? — Додав по довшій мовчанці.

— А тепер що? — Повторив він, піднявшись з ліжка. Жидкового батька вбили німецькі нацисти, а моого батька хто вбив?! — Підвищив він голос.

— Моого батька хто вбив, питаю я вас. — Звернувся він до всіх присутніх у гуртожитку. Чи ви тут усі фашисти, а тільки прикдаєтесь невинними робітниками? Ну, що мовчите? Казав вам жидок, як працювати? Висловився Янек і почав переводити свій зір на кожного нас присутніх.

Але чи говорив Янек зі щирості, чи тільки провокував нас, на якусь неприємність, ми були не певні. Ніхто з нас не осмілився щось йому сказати.

— Ну, що? — Повторив він своє попереднє запитання. Казав вам жидок, як треба для нього працювати?

— Та говорив, — озвався дехто з присутніх.

— А казав жидок вам, як і чим платитиме вам за працю?

— Ні! — Відповіли ми майже в один голос.

Жидок про американську демократію не забув нагадати, але про нашу зарплату "забув". У понеділок ми до праці не підемо, доки жидок не вяснить, на яких умовах ми в нього працюватимемо. — Порадив нам Янек. Ми згодилися підтримати його нашими домаганнями, щодо поліпшення нашого харчування, порядкування в гуртожитку, оплати, приділу тютюну, праці в суботу пополудні. Але нашу дискусію перервала поява Ніни під вікном гуртожитку.

— Грицю! — Покликав мене білорус Олександер, що мав своє ліжко біля вікна. — Твоя Ніна прийшла до тебе.

Ніна, сховавшись за лутку вікна, жалібно звернулася до мене, коли я тільки вистромив голову з відчиненого вікна.

— Григорію, позич мені залізко (електричну праску).

Я не став випитувати, нащої їй потрібне залізко так пізно увечері, знайшов його в себе під ліжком, і вистромив з вікна.

— Григорію, — прохაє мене Ніна крізь сльози. — Будь такий добрий, внеси мені залізко на дорогу.

— Що з тобою? — Висунувшись із вікна, питаюся в неї.

— Григорію! — Простогнала вона ще жалібніше й закрила своє лицце обома руками долонями на виворіт, як це роблять винні діти, охороняючи своє лицце від можливого покарання, "лящем" по щоці.

Здогадавшися, що вона може мати якісь непорозуміння з Миколою або він залишив її обікравши, сказав їй, щоб почекала мене на дорозі біля входної брами депа, а сам, одягнувши сорочку та взувшись у черевики, поніс їй залізко на дорогу. Біля брами на дорозі Ніни не було.

Питаюсь у вартового на брамі, чи він бува не бачив, що сталося з жінкою, що чекала тут на мене. Він якось неохоче показав мені рукою на чагарник, що ріс попід дротяною огорожею. Я вийшов на дорогу, далі від брами, й кілька разів гукнув, але Ніна не обізвалася. Подумавши, що Ніна мене не зрозуміла і все ще чекає біля вікна, я пішов у протилежний бік, куди мені показував вартовий і незабаром почув п-с-с-с-с з легеньким свистом, а потім майже шепотом Нінин голос "Я тут".

— Чого ховаєшся? — Залипав я, підійшовши ближче.

— Григорю! — Майже простогнала Ніна і знову закрила своє лице вивернутими долонями, ніби я мав її вдарити.

— Що з тобою? — Питаюся в неї та разом з тим і думаю, що вона посварилася з Миколою, шукає моого посередництва. — Ось тобі мое залиско, а з Миколою помирися сама. — Простягнувши руку з залиском кажу їй.

— Гри-го-о-рю-ю! — Захлипала вона голосно. Мені твого залиска не треба.

— А що ж тобі від мене тепер потрібне? — Розгніався я.

Ніна насподівано для мене впала на землю, підлізла до моїх ніг та, охопивши їх міцно обома руками, почала прохати в мене якогось прощення й допомоги.

— Григорий, прости mnie, помоги мне. Григорий...

Заспокоївши Ніну, запевнив її, що я не маю до неї ніякого упередження, гніву чи образи. Підвів її зі землі, обтрусив на ній одяг, дав хустинку витерти лице і відвів на дорогу, щоб менше звертати увагу на себе вартового біля брами. Кажу їй розповісти мені причину її драматичної поведінки, а вона продовжує своє, прохання про прощення, помилування та присягу за мое не гнівання на неї.

— Гри-го-о-рий! Прости мне, помоги мне, приягни, что не во гнев тебе сошлася с Миколой.

— Перестань плакати, хитрувати й вимагати від мене того, чого я тобі не зобов'язаний. Я вже не раз казав тобі, що на тебе жодного гніву не мав і не маю. Потрібна була тобі допомога — я допоміг, не сподіваючись від тебе вірності чи жертви. Маєш якісь непорозуміння з Миколою, я з ним за тебе битися не буду. Але якщо це в спромозі, допоможу тобі ще й цього разу.

Ніна правдоподібно обдумала зустріч зі мною наперед і почала розповідь ще перед її весіллям.

— Микола заходив до мене кілька разів ще перед нашим одруженням. Кума попередила мене, що Микола допровадить мене до неприємностей. Крім того, я лишуся без твоєї прихильності. Кума, булокаже мені: "Ніно, опам'ятайся! Микола, крім клопотів та неприємностей, нічого тобі не дастъ, а другого Грицька не зустрінеш на цьому світі

навіть зі свічкою. Кума напевно здогадувалася, чим займається Микола по таборах. Тільки ми з Миколою одружилися, вона вибралася зі своєї "квартири" в Майнлойс. Я кумі вірила, але Миколина ласка та гроші перемогли моє сумління. Я думала, що він, одружившися зі мною, перестане займатися тим, чим займався перед нашим одруженням.

— Чим же Микола займався по таборах. Що тобі було не до вподоби? — Висловив я своє майже обурення на Ніну, думаючи про спекуляцію, теперішній засіб переважної кількості не тільки таборян-чужинців, але й німців.

— Микола вбивав людей за гроші, грабував, а крадене перепродував. — Сказала якось спокійно Ніна.

— Вбивав людей за гроші? — Остовпівші, запитав я Ніна.

— Вбивав. — Сказала вона впевнено. Микола та ті два грузини, що мешкають із родинами в кінці бараку, вимордували родину естонців у Кульмбасі, а тхнє майно попродали в Мюнхені. Микола якусь недобру справу й на тебе затівав, але спершу я не згодилася заманити тебе на квартиру грузинів, а потім ти повернувся передчасно з подорожі на Великдень. Я знала, що ти збираєшся в Штутгарт на чотири дні, якось проговорилася Миколі. Микола приїхав у п'ятницю до мене перевірити, а потім, отримавши мою згоду на одруження, ми відгуляли весілля. Мали чекати на тебе в понеділок на станції, але ти повернувся в неділю. Один із грузинів обігнав тебе на дорозі ще перед мостом на Майні і, приїхавши до бараку, зчинив тривогу. Микола, на всякий випадок, заховав мотоцикл в кущах, а мені наказав замкнути мою "квартиру", сказати кумі, що ми з ним йдемо до Байройту на приписку до табору, і сковатися в грузинів. Грузин відносно твого повороту не помилився. Ми мусили поїхати мотоциклом до Байройту. Там, переночувавши в його знайомих, повернулися в мою "квартиру". Микола мав від'їхати до Мюнхену, але грузини його відмовили чи отримали якесь інше завдання.

— Яке завдання? — Поцікавився я.

— Вони час від часу отримують якісь завдання в тому будинку, що в міському парку. Звідти Микола дістав і два нагани.

— В якому будинку? — Перепинив я Ніну з розповіддю, щоб мати певність і не змішувати жидівський табір із якоюсь зграєю душогубів.

— Та в тому, що в парку, недалеко від тієї дороги, — показала вона рукою в бік дороги з Кульмбаху до Майнлойсу.

У міському парку, посільки мені відомо, був тільки один будинок, на якому був вивішений жидівський прапор. Біля нього я бачив чоловіків і жінок у шкіряних пальтах і чув тхні розмови російською мовою.

— В жидівському таборі? — Перепитав я ще раз Ніну.

— Я не певна, чи там ще й тепер мешкають жиди, але той будинок називав Микола будинок місіонерів. Жиди, я думаю переселилися

в кращий будинок у середмісті, там тепер і їхній прапор вивішений.

— Дивно. — Сказав я ніби сам до себе, не розуміючи почутого від Ніни вияснення.

— Мені й самій було дивно, я була зажадала від Миколи пояснення, але він погрозив мені смертю з виразним наказом відтоді виконувати його волю без опору:

— За малий непослух мені я тебе знищу! Якщо втечеш від мене, мої спільнники тебе розшукають і також знищать. Григорію, це страшно, але я на мала інакшого виходу. Ти на мене гнівався, а німецька поліція, видала б мене советам. Я мусила слухати Миколу, навіть тоді, коли він зникав кудись на день-два. Хто зна, кого ще мав за спільнників у Кульмбасі Микола, крім грузинів та їхніх дружин...

— Коли Миколи немає вдома, — перепочивши трохи, знову розповідала Ніна, — мені заборонено навіть виходити до вбиральні. Для потреб я мала відро в квартирі. Микола, повернувшись, завжди перевіряв його, чи бува я не послухала його й не виходила з квартири.

Однієї ночі Микола прийшов із чималою валізкою. Показав мені золоті та срібні речі, хвалився, що відтепер я буду жити з ним, як справжня буржуйка. “Дивись, Ніно”, казав він, як вороги грабували нас. Страждала, голодувала, ходила боса й гола, а вони золото чамайданами збирали та з фашистами співпрацювали на нашу погибель. Відтепер ми з тобою справжні буржуї! На світанку Микола заніс валізку мабуть до будинку місіонерів, а нагами заховав під підлогою, де ти мені дрова на паливо заготовляв, а уранці ми з ним поїхали автобусом до Байройту. Микола мав там якесь непорозуміння зі своїми спільніками, через те ми цілий день бродили вулицями міста, когось чи чогось розшукуючи, але не могли знайти. Микола зникав кудись годинами, а я ввесь час мусила бути в русі на вулиці.

Повернувшись увечері до Кульмбаху, грузини попередили нас про виявлення морду естонської родини. Микола приніс обидва нагани в квартиру і склав під свою подушку. Щось біля тижня ми з ним не виходили з квартири. Воду й харчі для нас, я думаю, грузинки приносили в сусідню квартиру, де перед тим мешкала кума. Микола, в цей час зірвавши дошки під нашим ліжком, весь час розгрібав пісок під підлогою колишньої кумінот квартири, щоб мати лазилку з нашої квартири в кущі за барак.

— То Микола й зараз у сковці під бараком?

— Ні. — Поспішила Ніна. — Ти не заважай мені розповідати. Хто зна, де тепер Микола. Може в Мюнхені, а може розглядається вже за мною і я не докінчу тобі розповідати.

— Ти думаєш, що Микола справді може на тобі помститися?

— Мені тепер однаково смерті не минути. Я тільки бажаю, щоб ти всю правду знов і не був заскочений зненацька Миколою або його спільніками.

Що мені робити з Ніною та й зі своєю безпекою, я не міг придумати, але на всякий випадок підвів її ближче до брами депа, так щоб нас бачив вартовий вояк на брамі Й, час від часу оглядаючи околицю та прислухуючись до шелесту в кущах під огорожею, згодився слухати Ніну далі.

— Десять тижнів зо два тому, одного хмарного ранку, Микола послав мене ходити на дорозі між залізницею та мостом через Майн, де мене мав хтось запитати німецькою мовою *Lieben sie Bergen?* (чи любиш ти гори?) А я Йому мала відповісти *Schlechten Bergen! (огані гори).*

— Падав дощ, я змокла. Не дочекавшись відповідного чоловіка, повернулася додому. Микола не розгінався на мене, але наступного ранку мене наздогнало велике чорне авто. Зупинившись біля мене, один із двох чоловіків, що були в ньому, відчинивши вікно запитав у мене про гори. Я відповіла Йому, що гори погані. Він мені подав великий рудий конверт, перев'язаний шнурком. У конверті Микола виявив німецькі та американські гроші і якісь папірці, змістом яких він зі мною не поділився. Грошима він дуже радів та обіцяв мені знову, що скоро будемо жити по-буржуїському, але ввечері зібрався, наказавши мені чекати його повороту, не виходячи з квартири, замкнув двері квартири на замок, а ключ від замка перекинув мені через загородку. Скільки я чекала на Миколу, навіть не пам'ятаю. Знаю, що була уже третій день, як у мене не стало ні води, ні харчів.

— І ти вибила вікно, щоб вилізти з квартири?

— Ні. — Заперечила вона. — Я, відтягнувши ліжко від перегородки до куміної квартири, підтягнула стіл і, поставивши на нього стілець, перелізла в колишню куміну квартиру.

— Тобі тепер вертатися в твою "квартиру" небезпечно. — Прийшов я до висновку. Порадив Ніні зголоситися на станцію поліції.

— Мені йти на станцію німецької поліції — це те саме, що йти в місійний будинок або чекати на смерть від Миколи в квартирі.

Як учинити з Ніною та що мені робити з нею серед ночі в чужому місті в таких складних і небезпечних обставинах, не міг я вирішити. Вести в місто на станцію німецької поліції означало видати її більшовицькій репатріаційній комісії. Крім того, я може не тільки впроваджувати її в пастку Миколиних спільніков, але й сам попадусь. Завести її до гуртожитку, через браму без дозволу вартового не можна, а поза депом через кущі небезпечно від можливості засідки. Та й заплутуватися в таку брудну справу мені, крім прикорости, жодної користі не буде. Залишити Ніну на вулиці серед ночі на певну загибіль

сумління не дозволяло.

По довших обговореннях можливих випадків і наслідків, Ніна нарешті висловила свою остаточну волю.

— Роби тепер, Григорію, як знаєш, а мені вже однаково, до ранку мабуть не доведеться дожити. Я прийшла до тебе, щоб попередити тебе й розповісти правду про Миколу та його спільників. Зважай на себе і прости мені, Григорію. — Сказала Ніна й почала відступати від мене, не обертаючись, щоб я не вхопив її зненацька.

— Підемо разом на поліцію. — Кажу їй заідаля.

— Я про це в бараці обдумала, — сказала зупинивши. — Піду сама на поліційну станицю, звідти не повернуся жива. Підемо вдох, може й до станиці не дійдемо.

Скориставшись Ніниною зупинкою, я вхопив її міцно за руку й хотів силою попровадити в місто на поліційну станицю, але вона дівка рослава і не безсильна, моїй силі не піддалася. Мусив змінити свою думку та й почав знову намовляти її на згоду.

— Тепер ще може й не північ. Люди в місті ще не сплять. Патруль військової поліції затримає нас; тим краще буде, бо завезе на поліцію. Не без того, що й американські вояки вештаються в місті. Микола та його спільники напевно не сподівалися, що ти якраз сьогодні задумаєш вилазити з "квартири". Скоріше підемо, небезпека буде менша. Я з тобою, то чого тобі боятися?

— Я не піду з тобою, що не бажаю втягувати тебе в це брудне багно. Ти мені допоміг більше, ніж рідний брат, а я, використавши твою щирість, обманювала тебе, доки зласилася на гроші й ласку душогуба. Я по власній волі згодилася бути спільницею душогуба, тепер сама й відповідати за свій вчинок буду. Пусти мене! — Скрикнула вона й почала викручуватися від мене. Я вирішив її не випускати; трусонувши належно, дав їй до зрозуміння, що я не жартую.

— Григорію! — Сказала вона жалісно й повисла мені на грудях. — Скажи мені по щирості, що ти на мене не гніваєшся.

Запевнивши її ще раз у щирості та прихильності до неї, вирішив ще піти на хитрощі.

— Ти вже три дні нічого не пила й не їла. Хто зна, коли Микола чи його спільники надумаються тебе замордувати. Якщо справді вони встигнуть це зробити. Я чув навіть таку побрехеньку, що вмирати з повним шлунком багато легше, ніж із пустим. Залізко тобі не потрібне, я занесу його в гуртожиток, а для тебе може знайду щось там із харчів. Замориш голод, а тоді будемо думати, як до ранку добути.

Нінин зголоднілій шлунок правдоподібно переміг розум, і вона без опору віддала мені залізко, яким збиралася розвалити голову Миколі чи будь-яким напасникам перше, ніж вони її замордують. Покірно згодилася

почекати на мене біля вартоного на брамі. Вартовий, на моє здивування, сказав Ніні сісти біля м'ого на лаві і вгостив її цигаркою.

Спорожнившись у вбиральні та помивши руки і лице холодною водою, я відчув, що до мене прийшла свідомість набезпеки, в яку я з Ніною можу попасти.

— Вимордував Микола з грузинами родину естонців, напевно не заради наживи та золота, а по наказу московських душогубів! Тут небезпека не тільки для Ніни, а й для мене. Борідка та Марінін напевно також у набезпеці. Подумав я і поспішив у гуртожиток. У гуртожитку було вже погашене світло, присутні спали чи тільки лежали на своїх ліжках. Тільки в головах мадярина Янека прикріплена до рами ліжка моргала лямпа в глибокому металевому абажурі, кидала невелике світляне коло на сторінки якогось американського журналу, що він розглядав, лежачи й не роздягаючися на ліжку. Я вирішив збудити Борідку першим:

— Харламовичу, — кажу до Борідки, торкаючи його за руку. — я маю до вас важливу справу. Але Борідка буркнув щось крізь сон і відвернувся до стіни. — Вставай, Харламовичу, — кажу йому, штовхаючи сильніше. Мабуть тобі треба йти на поліцію. Нам із тобою тепер не до сну. І вже простягнув рукою, щоб потермосити Марініна за ноги, як вони обидва, ніби опечані, скопилися з ліжок.

— Чому на поліцію? — Запитали обидва майже одночасно.

— Ваш повірений “племінник”, чи як там ви ручалися за Миколу, вимордував родину естонців.

— Микола?! Звідки ти знаєш?! То не правда?! — Залепетав Борідка перелякано. Марінін відразу опам'ятався, встав із ліжка, поклав руку на голову Борідки, а до мене звернувся з попередженням.

— Якщо маєш щось сказати, кажи розсудливо. А тривоги серед ночі в гуртожитку не підіймай.

Марінін розпорядився засвітити світло в гуртожитку наказав мені розповісти все, що я знаю про Миколу та вбивство естонської родини. Я розповів коротко те, що почув від Ніни, і став шукати по кишеньках мого одягу плитки шоколяди, що напевно мала бути в кишенні, але в поспіху не міг я знайти. Борідка поспішно убрався й наказував Марінінові обов'язково пов'язатися з “прокурором” Плакуновим. Не знайшовши плитки шоколаду в своїх кишеньках, я звернувся по будь-які харчі до тих моїх співмешканців гуртожитку, що повставали з ліжок і прислухувалися до моєї розповіді. Але Янек, уставши зі свого ліжка, наказав нам замовкнути, затихнути й не рухатися з гуртожитку.

— Зачекайте! Мовчіть і не рухайтесь! Wszystko będzie załatwione. Даючи знак обома руками, щоб ми всілися й заспокоїлися, пішов із гуртожитку. Ми вже здогадувалися, що Янек у гуртожитку — “очі й

вуха" самого начальника нашого робітничого депа, але тепер він сам себе виказав. Ми послухали його й сиділи та мовччи чекали на вислід його розмови з лейтенантом Джилом.

У лейтенанта Янек довго не барився. Повернувшись всміхнений і з чималим буханцем білого хліба та двома плитками шоколяди, а також порадував мене добрими новинами.

— Німецька поліція про всі події, пов'язані з Ніною та Миколою, вже давно знає. Її в бараці бережуть два німецькі поліцай вже кілька днів. Американці також пильнують дорогу й наше подвір'я, тому лягайте і спіть спокійно. Ти (звернувшись він до мене, подаючи буханець хліба та дві шоколяди) занеси оце до Ніни, заведи її в барак, але роби все спокійно, без зайвих рухів і голосної розмови. Пам'ятай, що Ніна має бути приманкою для Миколи та його спільніків. Накажуть тобі зупинитися, не пробуй тікати. Почнеться стрілянина, падай на землю.

Я вже був за дверима гуртожитку, як Янек виглянув за двері і жартома зауважив:

— Скажи тій своїй дівці, щоб негайно вичистила свою кімнату, а то скоро й до бараку через той сморід не можна буде підійти.

Переконавшись у справедливості американської "демократії", я вже без остраху забрав Ніну від вартового на брамі. Дав їй одну плитку шоколяди погасити голод, узяв під руку й, вивівши на дорогу, повів її не в сторону міста, а до бараку. Ніна поспішно жувала шоколяду з хлібом і ніби не звертала уваги, куди я її веду. Але коли ми підійшли до стежки, що звертала з дороги до бараку, вона знову забажала, щоб я залишив її самотньою загибати.

— Замордують, то хай замордують мене, а ти чого будеш свою голову тратити через мене?

Я радо залишив би Ніну тепер, знаючи напевно, що їй нічого більше не станеться, крім арешту поліцією в недалекому майбутньому, але сумління й доручення Янека не дозволяли залишити її на власну долю. Спробував уdatи хороброго кавалера, що й вивело Ніну з рівноваги. Вона почала мені грозити.

— Не йди далі, бо буду кричати і побуджу мешканців бараку! Вертайся!

Довелося пошепки їй пояснювати, що я маю доручення від американців відпровадити її в "квартиру" та що нас уже спостерігають німецькі поліцай. Ніна заспокоїлась і погодиласяйти зі мною до її "квартири". Мешканці бараку правдоподібно спокійно спали чи, тільки погасивши світла, чекали на можливі події, пов'язані з можливим мордом або арештом Ніни.

Посередині бараку, в убиральні, хтось навмисне залишив усі лямпочки непогашені. Вони кидали чимало світла крізь вікна та розчинені

двері на стежку, що було ознакою того, що поблизу є люди. Перелізши через відгородку, Ніна з небачності засвітила лямпочку в кожній куміній "квартири" і про це забула, чи може хтось інший засвітив з якоїсь причини і так залишив, але це знову стало причиною суперечки між нею та мною, щоб я таки не заходив до бараку, а повертається та йшов собі геть. У відчинені двері кімнати бараку, де за відгородкою була Нінина "квартира" дійсно немilosердно смерділо і то не людськими відходами, а якоюсь гнилизою чи розкладеним трупом. Я, не стримавшись, зауважив:

— Цей сморід не від твого відра з відходами, це тхнє трупом.

— Я була намочила білизну й двікі речі для прання у лоханці, а потім у мене був період і я мусила обмитися. Намочена білизна та кров загнилися, тому й такий сморід. — Пояснила вона й попрохала в мене ліхтарика, щоб перевірити кімнату. Відмікнувши замок на "квартирі", знову затяла зі мною суперечку, чого я маю турбуватися про неї, вдихати її сморід і навіть ризикувати життям заради неї. Мене взяла злість, я таки не стримався та сказав їй кілька неприємних слів, послав її до вбиральні обмитися та передягтися в чистий одяг, а сам зайнявся усуненням смороду з "квартири".

Ніна помилася під душем у вбиральні і переодяглася. Я повиносив відром смердючу воду в раковину вбиральні і залив її намочену білизну та речі до прання свіжою водою. Разом нагріли ми води на електричній плитці і випили по склянці гарячого чаю. Ніна згодилася покластися в ліжко на спокій до ранку. Я, повернувшись у гуртожиток, застав "мир і спокій" моїх співмешканців. Не зволікаючи, сам уклався в ліжко й раптово заснув, не марячи навіть у сні про можливі небажані наслідки турботливого минулого вечора.

Уранці, ще перед сніданком і задовго перед восьмою годиною, початком нашої праці для нового "демократичного" працедавця, біля вагонів уже тупцювалася юрба безробітних німців, що пропонували свої послуги колишньому їхньому співмешканцеві міста і вже не панові Гансу. Нам і без попередження було зрозуміло, що на працю збиратися не треба.

Під час сніданку Петрові Немішеві було не до жартів. На світанку поліція заарештувала його сусідів, двох дружин грузинів, одного грузина та Ніну у зв'язку з убивством родини естонців.

Новий пан, що привіз із-за моря та океану нову демократію, без попередження найняв когось іншого, замість нас, до праці в "без батька" набутого підприємства.

Незабаром після сніданку до нашого гуртожитку прийшов лейтенант Джил із вояком, поляком Ясеком та офіційно повідомив нас про закінчення нашої праці для американського війська, як і нашого

перебування на терені "захопленого ворожого матеріального депа 7", яким він мав честь керувати.

У понеділок 3-го червня 1946-го року, для мене та моїх співучасників післявоєнного часу період демократії закінчився. Нам, як тим дітям у пісні без кінця

"Жив собі журавель та журавочка.

Накосили сінця, повні ясельця.

Наша пісня гарна нова,

починаймо її знова.

Жив собі журавель..."

треба було включатися в німецьке господарювання, під німецькою контролю, або приписуватися в якийсь табір-республіку, на ласку й на ласку різних "магістрів" хамул та гамул, або навіть, правдивіше сказавши, приставати в новітнє гето обездолених.

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ союз РАБОЧИХ
ПУНКТУАЛЬНЫХ ЖЕЛЕЗНЫХ ДОРОГ

ЧЛЕНСКИЙ БИЛЕТ

• № 1182737 *

Фамилия ... Иосиф

ММР. ОТЧЕТЫ
1951-1952 гг.

ГОД РОЖДЕНИЯ

ПРОФЕССИЯ бизнесмен

ПРОИЗВОДСТВЕННЫЙ СТАМ

FBI MEMORANDUM 8-00103 1432 AM

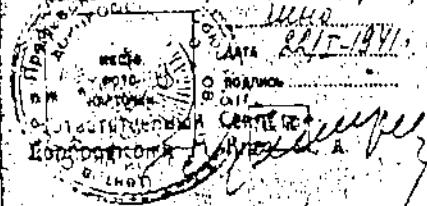
Год вступления в БАИЧИЙ союз 1937

СОВЕТСКАЯ АВИАЦИЯ

подпись под фотографией

...and the world will be delivered to you.

100-1000

ПРОФЕСІЙНА ВІДПОВІДНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ЦЕНТРАЛЬНИХ
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

ЧЛЕНСЬКИЙ КВІТОК

Nº 1182737 *

правище

ИГРЫ, ПО БАТЬКОВІ

РІК НАРОДЖЕННЯ

ПРОФЕСІЯ

ВКРОВНИЧИЙ СТАМ. 1933

ПІД ВСТУПУ ДО СПІЛКИ

Ранний возраст до замены слюнами

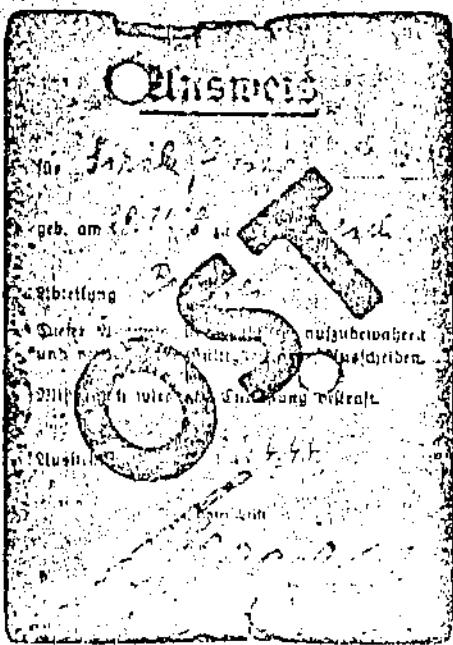
PLANO DE VIDA FAMILIAR

КАРДИО ПРОФЕССИИ

Digitized by srujanika@gmail.com

Digitized by Google

1960-1961
1961-1962

四百一

卷之三

SYRIK — GREGOR
I certify that the above names are employed at the present on a permanent basis as officers of the 40-Year Club and that the same are bona fide members.

卷之三

SYRIK. GREGOR. *Die Geschichte des zwey letzten Theils der syrischen Chronik*. 1790.

P.A.S.

The bearer SVT Grzegorz (Polekher) is authorized to leave the
Working area (Cephteres, Linyev, Tef, 122 Depot No. 7) between the hours
17.00 till 121.00 hrs working with the United States Army, for an
indefinite period of time.

20. Mr. JACO

Tulmbach, May 7th, 45.

ЗМІСТ ДЕВ'ЯТОЇ ЧАСТИНИ

1. У страху завжди великі очі	1
2. Шеф Ганна	12
3. Кінець війни і початок зневіри	26
4. Демократія на перший погляд	32
5. Демократія з близька	42
6. Табір під червоним прапором	66
7. Демократія по-польськи	86
8. Кульмбах	92
9. Воїнко, воїнко! Цо же ти за пані?	106
10. Сергій Сергієвич Біловусов	116
11. Ніна	131
12. Шість сторінок копій з документів	187

